

Восени, після другої пречистої, в чималому селі Нестеринцях раз якось вечірньою добою сидів отець Хведор Чепурновський на канапі в своїй світлиці. На другім кінці канапи сидів близький його сусіда, отець Мойсей. Було вже пізенько. Сім'я о. Хведора, повечерявши з гостем, розійшлася по кімнатах одпочивати. О. Хведор залишився з гостем побалакати, як буває між близькими сусідами й приятелями.

Вони вдвох приятелювали ще з замолоду, навіть з малку. Не були вони й товаришами по школі, але всі знали, що о. Хведор з о. Мойсеєм живуть душа в душу, дуже часто їздять один до одного в гості, і як зійдуться, то не швидко розійдуться, доки не набалакаються всмак.

О. Хведор був веселий, реготун. Не один повіт знав о. Хведора; його знала навіть уся губернія. Хто не пам'ятав його круглого, повного, червоного виду, його круглих, здорових, веселих сірих очей! Які ж то були веселі очі! Самі ніби реготалися навіть тоді, як о. Хведор журився або сумував. Його повні червоні уста, здається, були зроду складені задля сміху. Вони стулялись хіба тільки тоді, як в сонного о. Хведора злипались очі. А то все було між червоними губами блищать два рядки білих, рівних, дрібних зубів! Голову його вкривали коротенькі, до пліч, ясні коси, зроду завиті кучерями по всій голові; так і стирчали кругом, неначе в київських протодияконів.

Реготуном його зазнали всі: й попи, і дяки, і мужики, навіть пани й жиди. Куди було не приїде в гості, вже було наймити, погоничі надворі піднімають регіт. Було ступить на поріг, покаже кучеряву голову, блисне веселими очима, — всі гості вже чогось регочуться, аж за боки беруться. Скаже й прикаже, — зараз піде регіт по хатах. Всі любили о. Хведора, — всі, навіть діти бігали за ним слідком, ловлячи його веселе слово й жарти.

З себе був о. Хведор огрядний, тілистий, невисокий, але плечистий. На м'яких плечах в його рся аж влипає! Шия в його була така коротка, ніби голова лежала на самих плечах. Мовчати не любив о. Хведор. Було або говорить, або регочеться, або разом і регоче й говорить, та все голову закидає аж на плечі; кучеряве волосся було дрижить на голові, а плечі й груди — аж ходором ходять.

О. Мойсей був високий, сухорлявий. Довгі, рідкі, м'які коси поприлипали до його стовбоватої голови, розсипавшись тоненькими, позліплюваними пасмами по плечах. З-під густих брів блищали чорні, як терен, очі. На сухому, пожовклому, довгому виду щоки глибоко позападали і помурхли, а між рідкою бородою та миршавими вусами темніли ніби присмаглі, аж сині губи.

Тоді як о. Хведор жартував, сміявся навіть з рідного батька, з своєї жінки, його приятель все було сумує та жаліється на слуг, на жінку, на парафіян, на господарство. Не одна тільки однаковість вдачі зводить людей до купи: частіше робить людей близькими приятелями супротивність їх вдачі.

— Якби, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп! — каже було о. Хведор, — що б то за диво вийшло! Який би то був піп! і великий, і широкий, і товстий, і довгий!

Світлиця о. Хведора була невелика. Попід стінами стояло дванадцять стільців, в кутках — косі столики, а над ними вгорі — косинчики з карнизом на книжки та на проскури; коло стіни стояла камода, а перед канапою — стіл. На стінах висіло багато образів, невеликих картинок у чорних узеньких рамках, а коло порога висів у білому клобуці, намальований олійними фарбами, якийсь давній митрополит, червоний на виду і ввесь обвішаний червоними стрічками, наче молодиця намистом.

О. Мойсей притуливсь, ніби зщулившись, в однім кутку канапи, а о. Хведор розлігся в другому, закинувши голову на спинку канапи. При двох

свічках, на полі темнобронзової оббивки канапи, обидві постаті так виразно малювались, неначе на чорному полі картини дуже ясне малювання.

Довгий, сухорлявий о. Мойсей трохи скинувсь своєю постаттю й видом на тих довгих, темних аскетів святих, що малюють на візантійських образах. І ряса його, з добрящого товстого баракану, спадала навкруги його такими ж довгими цупкими фалдами, й фалди переламувались так само гостро впоперек, як на візантійських образах.

На другім боці канапи червоніло повне, кругле лице о. Хведора, неначе лице товстого свіжого амура, що вишивають гарусом на подушках, занадто наляпавши йому щоки червонястими нитками.

Вже в хатах все послуло, всюди стало тихо, тільки годинник на стіні цокав, мляво й ліниво гойдаючи маятник.

Перед панотцями на столі, накритому червоною вовняною скатеркою, між двома свічками, стояв повний графин горілки. Проміння од свічок пронизувало пляшку з обох боків, вигравало в жовтій, чистій, як сльоза, горілці, заправленій пахучими корінцями, — бодяном, каманом та гвоздичками, — блищало веселими іскрами на гранчастій різаній затичці, на чистих, прозорих боках графина. Коло графина стояла тарілка з скибками паляниці і мисочка з вишневим варенням.

— А що, о. Мойсей! Чи вип'ємо по чарці? — запитав о. Хведор.

О. Мойсей так смутно, так жалібно подивився на графин, неначе він жалкував за якоюсь великою втратою, неначе в його або дитина вмерла, або коні вкрадено. Аж притухли його чорні очі, а темне, смугляве лице стало ще темніше.

— Хіба ж ти не знаєш, що мені не можна пити? — одказав о. Мойсей.

— А що ж ми оце робитимемо отутечки? Хіба будемо дивитись один одному в вічі та й годі?

— Отой доктор останніми часами дуже лякає... — одказав о. Мойсей.
— І позавчора казав моїй Марії Івановні, щоб я покинув горілку пити, а то погано буде...

— А ти ймеш віри докторам! Що не доктор, то й брехун! Він говорить, аби язик вертівся, — так собі, — на вітер...

О. Хведор закинув голову назад, підняв угору куценьку борідку і захихикав, показуючи усі щелепи і два рядки білих зубів. Канапа задвигтіла, а ближча стільці аж ніжками застукотіли об поміст.

— А я докторів не слухаю! — промовив далі о. Хведор. — Він мені скаже не їсти того й того, а я на злість наїмся та й поздоровшаю. Доктор каже, а ти роби навпаки: тоді якраз буде гаразд.

О. Хведор знов зареготавсь і налив дві чарки горілки. Запахло в хаті спиртом, корінням.

— Будьмо здорові! — промовив о. Хведор і випив передніше, як господар, прицмакуючи.

В о. Мойсея аж слинка покотилась. Чудові пахощі торкнули його фантазію, нагадали йому про якісь чудові сади теплого краю. Омана смаку разом з оманою фантазії була аж надто велика! О. Мойсей нахилив голову нижче, не одриваючи очей од чарки.

— Починай-бо, о. Мойсей! Ти ж гість! Чого ж ти скривився, як середа на п'ятницю?

— Не можна, брате, не можна! Ти ж бачиш, як я погано кашляю. Недурно ж казав доктор, що в мене зроду нахильність до якоїсь грудяної слабості, бо в мене шия дуже довга.

— Хи, хи, хи, — зареготавсь о. Хведор. — От тобі й на! Не одрубувати ж тобі трохи шиї, щоб можна було горілку пити. В довгу шию краще й зручніше тектиме, мов у лотоки... Ось спробуй лишень!

О. Хведор підняв чарку проти свічки. Кришталева чарка неначе засміялась проти вогню. Червоно-жовтий чистий напитек замиготів іскорками, неначе в йому грало літнє марево, а чудові пахощі лоскотали в носі, в горлі, по язиці.

О. Мойсея потягло до чарки ніби двома міцними руками. "Веліє іскушеніє!" промовив він.

— І що зашкодить одна чарка? — вмовляв далі о. Хведор. — Чарка — то ніби одна крапля; вона тобі навіть горла всього не обмоче...

— Може, й справді так! — промовив о. Мойсей, радий, що натрапив на сяку-таку причину.

Що божого дня о. Мойсей зарікався пити й курити, але що божого дня було знайде якусь причину, щоб розрішити, буцімбита в останній раз. А потім знов давав собі зарік, і знов знаходився той капосний останній раз. І тепер — очі в його повеселішали; він узяв чарку, підняв її до світла, подививсь на неї любо, як мати на свою дитину, і тихенько почав цідити в рот, помалу задираючи голову. Довго держав він чарку коло рота, висмоктував останню крапельку і, одірвавши чарку, почав утягувати в рот сині свої губи, ніби смоктав їх.

— Яке ж то добро, оця горілка! — промовив стиха о. Мойсей. — І той розумний був, хто її вигадав.

Він схопився з місця і хотів налити другу чарку. О. Хведор миттю підняв графин вгору.

— А зась тобі! вибачай на цей раз! Просив я тебе, а тепер попроси ти мене. Ха, ха, ха!

О. Мойсей силою взяв пляшку і миттю випив другу чарку. Перегодя о. Хведор закурив цигарку. Перший свіжий димок дуже приємно залоскотав у носі в гостя.

— Не кури, будь ласка — просив о. Мойсей. — Хіба ж ти не знаєш, що доктор заборонив мені й курити. Не дратуй-бо мене.

— Одчепись ти з своїм доктором! що не доктор, то нахаба! Як його слухати, то й з голоду вмерти треба.

— Скільки раз я зарікався не курити! — каже о. Мойсей. — Одже ж не покину! Поки не чую диму, то й байдуже. А як курить хто мені під носом, то, здається, оддав би все на світі, щоб тільки покуштувати отого поганого зілля.

— Коли хочеш кидати, то не одразу: один день покури тричі, другого дня — двічі. От почни так од цього вечора! — На, посмокчи!

— Може, ти й правду кажеш, — промовив о. Мойсей вже якимось веселіше. — Давай, покурю та й закаюсь!

Закадили панотці і поодкидали голови в кутки канапи. І полилась їх розмова — щира, непотайна; без жадних свідків, чужих і своїх рідних, в тихій теплій світлиці, в тиші спокою темної осінньої ночі, за чаркою доброї горілки або наливки, — не раз було панотці пробалакають цілу ніч до світа. Вже матушка, виспавшись, було вигляне з дверей, гримне на їх та й знов засне, а панотці на те не вважають! Нічна пізня доба, чарка

горілки — розгортують душу, розв'язують мову, додають красномовності навіть не красномовній розмові мовчуна о. Мойсея.

Батюшки мовчали, втягуючи в себе дим, і буцім збирали розкидані думи, вибираючи ту, з якої треба б почати розмову.

— Як же, о. Мойсей, твоя сім'я?

— Моя сім'я? Не благословив бог мене сім'єю! Не ростуть чогось мої діти. Чи мене за що бог карає, чи я сам нездоровий, чи моя жінка така! От і ці двойко, позоставались живі... чогось вже мизерніють, кривляться...

— Ти шкодуєш, що твої діти вмирають. А мої вже й геть-то живучі. Такого їх, такого їх багато, що, далєбі, не знаю, що й діяти! Семеро одніс я на кладовище, а там спить у мене аж сім дочок, а два сини в школі. Коли тебе нудьга бере за дітьми, візьми, будь ласка, в мене зо двоє або зо троє, — я тобі ще й подякую.

О. Хведор зареготався, аж канапа задвигтіла на хисткому тонкому помості.

— Чужі діти — не свої, — одказав сумно о. Мойсей.

— Та ще й не мруть чогось! — промовив о. Хведор, — не так, як буває в людей. Оце й заслабне часом котра дитина, хиріє, стогне, мизерніє. Думаю: от-от умре! От-от бог прийме до себе. А воно візьме та й очуняє. А все то жінка! Як візьме коло його панькати, тупцяти, як візьме припарювати, та виливати, та облизувати, то, дивись, вже моя дитина й очуняє! Ха, ха, ха!

— Гріх тобі, о. Хведор, таке говорити про своїх дітей!

— Та вже нехай хоч гріх! У мене, що на умі, те й на язиці... Ха, ха, ха! А як ти собі, о. Мойсей, міркуєш? Онде в мене сім дочок — я не лічу синів — треба їм справити сім суконь, та сім сорочок, та сім пар черевиків. Побільш вдвоє, то-буде чотирнадцять. А там ще як почнуть вигадувати свої витребеньки, якісь комірчики, та стьожечки, та блонди, та якісь дрантя, та якісь біси-батька-зна-що! Та все по моді та по морді! Я тобі кажу, що на силу велику вистачаю! Несила настанить на їх. А тут, знаєш, ще до того вдалились мої дочки в свого батька! Ха, ха, ха! Всі сім товсті, неначе "сім гладких корів фараонових". Сьогодні справиш одежину, яку удяганку, а через тиждень — вже й тісна стала! Ще добре, що не всі дорослі, — одна другу доганяє — так одежина переходить з плечей на плечі. Та ще й повдавались в матір: усі чепурні, шанують одержу, усі глядять одержини, як ока в лобі.

— А хто ж винен, — промовив о. Мойсей, — коли й ти сам не згірше колесницегонителя фараона: гладшаєш щодня, нівроку тобі.

— Ти й правду кажеш, отче Мойсее! Недавно стулив я собі оцю рясу. Не жаль би було, якби не казав кравцеві, — а то казав і наказував: не ший же щільно та тісно! Ший якмога ширше! Коли вчора дивлюсь, — на плечах чисто порозлазилося шитво. Я до попаді — показую та лаю кравця. А вона мені як одрубала, та ще й при дочках: "Не кравець-бо винен! сам розлазишся, то й одержа мусить розлізтись, — не залізна ж!" Я покинув рясу та мерщій з хати! Ха, ха, ха! А тут, не тобі кажучи, ростуть дочки так швидко, наче на дріжчах! У других дочки і в двадцять років ходять в куценьких сукнях, а в мене, оце мине дочці тринадцять, так її хоч зараз заміж давай. Одна одну доганяє! Не знаю, що й робити на світі. Богослови знають, що в мене не гурт-то грошей, обминають мою хату або приїдуть об'їдять, обіп'ють, понюхають та й поїдуть. А мої дочки сидять, хоч і гарні, враг їх не взяв! Видаватиму, хто перший трапиться: хоч би й за дяків! А де ж я їх подіваю. До старших дочок вже й богослови не присватуються, — кажуть, що старі. А їм всього вісімнадцятий та дев'ятнадцятий рік!

— Чого це ти, о. Хведор, взявся на своїх дочок? Вони ж дурно не їдять в тебе хліба, — вони коло всього, а твоя матушка тільки порядкує.

— Отак пак! Ба, ще б посідали та руки позгортали! Вони, бач, і робили б, що тільки б плутали на п'яльцях якесь своє дрантя. А я їх турлю до пекарні! Робіть, кажу, діти, самі на себе, — на вас слуг не насташиш. Нехай пораються і коло печі, і в хаті, і на огороді; нехай хліб печуть, обідати варять у жнива, прядуть. Тільки не посилаю з сорочками на річку та на поле.

О. Хведор знов поналивав горілки в чарки.

— Будьмо здорові! — промовив він, випив і закусив варенням. — Прошу покорно, о. Мойсей.

— Ой боюсь, боюсь! Лихо мені з цією горілкою! Хтось лукавий вигадав її на моє лихо! Не довго животіти мені через неї.

— Пий-бо! чого ти? Дома собі будеш піснюкати, а в гостях "розрішення на вся: вина і єлея".

— Воно й справді, що я оце в гостях! Не питиму вже дома, — промовив о. Мойсей, а сам скоса привітно поглядав на ясну, блискучу, як зоря, чарку настойки.

Випили знов по чарці. О. Мойсей довго смакував, обсмоктуючи свої синюваті губи. — Гримаєш ти, о. Хведор, на дітей. А в мене ж то, в мене швидко не буде дитини, ані щастя, ні хатини, як співають у пісні. Чи воно пороблено, чи воно наслано? Надісь, кимсь, наслано... Кажуть, що моя хата закладена майстрами на дитячу смерть... І в старого батюшки мерли діти. Я вже й воду святив, вдруге святив усі кімнати, вже й питав між старими людьми...

О. Мойсей зігнув шию карлючкою, а голова звисла на груди.

— Бог зна, чого ти журишся, о. Мойсей! — каже о. Хведор. — І хочеться тобі того клопоту? Я й не радий, а діти родяться, родяться та й ще родяться, і не знаю, коли тому кінець буде!

О. Хведор зареготався, аж затупотів ногами, аж поміст задвигтів.

— По цій мові — будьмо здорові! — промовив він, наливаючи по чарці.

— По цій мові можна й мені, — додав о. Мойсей.

— Та пий-бо одразу, не смакуй! — приказав о. Хведор, регочучись дрібно. — І чарки біси-батька-зна-які пороблено! Вип'єш, наче муху проковтнеш!

О. Мойсей не сперечавсь, ковтнув хильцем і тільки втягував, по своєму звичаю, обидві губи в рот.

— Казав я тобі, о. Мойсей, що видам дочок за того. хто перший трапиться, чи він буде дяк, чи мужик, чи циган. Одже ж, я так швидко і зроблю. Внадився оце до моїх дочок якийсь ляшок, — ходить та й ходить, трохи не щодня. Дочки й раді, бо, відомо, вже дівчата на порі, регочуть та жартують з ним. А ляшок з себе дуже не поганий, веселий, точить баляндраси моїм дочкам. Тільки чин на йому біси-батька-зна-який! Він якогось пана підписаря підписар, чи що! Фамілія його — Серединський. Приїхало воно сюди на економію недавно, таке миршаве, захуджене, обшарпане, обстрьопане, мизерне, замліле! і називає себе шляхтичем. Передніше колись було мене обминає, знать, соромиться свого дрантя, а як облатався, обшився, став на панка схожий, тоді почав до мене підступати, та все сміливіше, та все сміливіше. Потім дивлюсь, — вже і втиривсь у мою хату! А з дочками куди тобі! наче зріс у панських будинках. І тепер ходить трохи не щодня. Мені вже і надокучає, бо треба з ним панькатись, коли впустив до своєї господи. Будьмо здорові!

Випили й закусили. О. Хведор перехилив порожню пляшку над чаркою.

— Чи це ми вже й вихилили повний графин? Чи не тим, що ти, о. Мойсей, маєш якусь прирощену нахильність до чарочки?.. Ха, ха, ха!

— Як випили, то господар ще принесе, — одказав о. Мойсей.

О. Хведор скинув чоботи, підгорнув поли, взяв графин і, тихесенько закрадаючись, як кіт до миші, пішов у другу темну кімнату точити горілку з барильця. Серед тиші ночі чути було дуже виразно, як горілка стиха булькотіла з барильця, вливаючись у пляшку і шелестячи по боках скла.

Коли це — щось заворушилось і загомоніло в другій темній кімнатці. В одчинені двері, мов той херувим з небес, вилетів о. Хведор. Од швидкої ходи він аж вихав полами на повітрі, а волосся на голові настовбурчилось вгору, ніби легкий пух. В руках у його був превеликий бутиль доброї горілки.

— Ох мені лихо! — промовив о. Хведор, озираючись на темні двері, ніби звідтіл за ним гнався домовик. — Певно, оце моя матушка почула, що я горілку точу, та так нагнала, що й насилу втік. Коли б лиш не прибігла та не одняла бутля.

О. Хведор поставив бутля під стіл, але, прислухавшись, що знов все поснуло й запанувала тиша в покоях, незабаром витяг і поставив на столі.

— Будьмо здорові! Помершим чарка, а нам горілка, — промовив о. Хведор.

Випили й закусили.

— Смієшся ти з мене, — каже о. Мойсей, — що моя Марія Івановна забороняє мені пити, а сам, бачу, не згірше боїшся своєї жінки...

— Ет, о. Мойсей! Все то твої доктори нашкодили: набрехали моїй попаді, ніби мені горілка шкодить через те, що в мене шия дуже коротка. Бач! Вір дурням! І довга шия — не пий, і коротка шия — не пий. Страхають мене паралічем. Один тому час! І пити — вмерти, і не пити — вмерти! Лучче ж пити і вмерти! Раз родила мати — раз і помирати! Ану, о. Мойсей, їй правду кажуть доктори? Чи стукне мене параліч?

О. Хведор налив, випив і замовк, неначе ждучи параліча.

— Ні, нема! Не бере! — промовив. — Тепер вже не занапастимо себе. Ну, сміливо! Марш уперед.

Знов налили чарки і повипивали.

— Про що пак ми були розговорились? — спитав о. Хведор.

— Про якогось Серединського, про панича.

— Еге! Так, знаєш, занадивсь ото до мене той панок Серединський. Ходив передніше сам, а це вже почав ходити з нашим сусідою, дідичем Хоцінським. А знаєш, як я познайомився з тим Хоцінським?..

— А як?

— Дуже чудно й трохи смішно! Чи до тебе пак приходили панки кумами держати до хреста мужичих дітей?

— Приходили перед повстанням і не раз, а це щось і перестали, — одказав о. Мойсей.

— Ото ж і до мене було оце й несуть хрестити мужичу дитину. Кумою — молодиця, а за кума — панок з заводу. Що це сталося з панами? — думаю було собі. — Колись дерли шкуру з людей, а це почали брататись та єднатись, навіть пити з ними горілку. Щось воно та є. Аж воно так і вийшло. Випиймо, о. Мойсей... — Раз якось принесли дитину до хреста. Кумою — молодиця, а кумом — якийсь незнайомий пан, здоровий, огрядний, з маленькими тонкими ніжками, — достоту неначе хто підпер барило двома паличками. Заповістивсь мені, що він такий і такий дідич, близький мій сусіда, і приніс до хреста дитину свого робітника, доброго й вірного, знаючи звичай — од хреста не цуратись. А я собі думаю: дай трохи пожартую з паном, щоб не дуже квапився куматись з людьми, бо таки заздрівав його щирість. Веду кумів у першу хату і починаю хрестити дитину по всіх правилах, як личило такому кумові. Читаю помалесеньку, виразно, поважно, слово за словом, а дяк з паламарем приспівують. Стоїть мій пан, перекидаючи з ноги на ногу своє барило. А я читаю та й читаю, та співаю! Дивлюсь, — пан мій вже сопе, а з лоба піт горохом котиться, а я читаю та читаю! Ха, ха, ха! Нехай, думаю, покуштує, що є на світі дещо й важке. Дивлюсь, — вже близько кінець. Я перемахнув для поважності на молебінь, давай вичитувати один, потім другий. Хоцінському дав на руки дитину. Він червоніє, от-от упаде! Годі, думаю, — буде пан до нових віників пам'ятати, як о. Хведор хрестив дитину. Навпісля чую — мій пан аж трохи заслаб, мабуть, одстояв ноги. Так-то ми й познайомились. Ковтай муху, о. Мойсей!

— Ні! щось мало поживи з цієї мухи. Буду я ґедзів ловити, абощо.

О, Мойсей достав з другого стола стакан, налив трохи не повний і почав дудлити.

— От і почав Хоцінський до мене вчащати; просить і до себе, дає мені гостинці, шле мені з сахарні по голові сахару, — бачу, чогось годить мені, тупцяє коло мене; а як прийде до мене в гості, в'ється коло моїх дітей, тирить їм у руки польські книжки, цвенькав до їх по-польській.

— Та наші пани, — промовив о. Мойсей, — таки догоджають батюшкам, хто вміє кільки слів цвенькнути по-польській. І я, грішний, колись ненароком так собі випадком промовив слів двоє по-польській до свого пана, — зараз на другий день прислав хуру дров! За дві слові!

— Зате ж підставляють вони стільця тому, хто не годить їм! — промовив о. Хведор. — Чи чув про благочинного з Куцого? Як його обговорював дідич Панятівський перед архієреєм, перед сторонніми людьми, перед панами за обідом, тоді, як вікарний їздив по єпархії! Де ж пак! видумав якусь історію, ніби його свиня вскочила в попів огород; піп ніби дав їй сто різок, звелів зв'язати і одіслав соцьким у стан, вкупі з прощенням на "оную безпокойную рябу панську свиню".

О. Хведор зареготавсь, наливаючи горілки в чарку, аж горілка перелилась через край.

— І справді, чудна та Польща, — промовив о. Мойсей, — сама лежить зв'язана, скручена, ледве дише, а ще таки простягає руки, щоб щось наше загарбати собі.

— Будьмо здорові, о. Мойсей! закушуй-бо, а то на голову буде важко... От і почав ходити Хоцінський з Серединським. Чи не моститься часом він у свати до моїх дочок?

— Ой, не хапайся, о. Хведор, з сватанням! Питай людей.

— Добре тобі й говорити, коли тобі на шиї не сидить сім дочок.

— Коли б мені хоч одну дочку! Вже я й хати святив, і пшеницю сіяв на чотирьох углах дома. Пшениця посходила, значиться, місце благословенне...

— Знаєш, що зроби, о. Мойсей! Об'їдь ти, голий, серед дня, верхом на лопаті тричі кругом хати та прочитай на ході тричі "Отче наш"; тоді,

певно, так перелякаєш домовиків, що не потраплять куди втікати! Ха, ха, ха!

О. Мойсей підняв голову, думав почути щось путнє, але зараз схилив її вниз, осміхнувшись.

— От ходить до мене Хоцінський та годить мені. Недавно оце прислав мені деревні на повітку та на опал три хурі хмизу.

— Чи й той пан годив тобі, що передніше був тут? — спитав о. Мойсей.

— Де там тобі! Той був з багатих, значних панів, з аристократії, та гордий, та пишний! Йому, мабуть, здавалось, що він і тепер панує на Україні, як було колись за царя Гороха, як людей було трохи.

— А хіба ж і не панували вони в нас? Що хотіли, те й робили, не було їм упину, — одказав о. Мойсей.

— Як приїхав до нас той передніший старий пан, я накинув свою скуфію, надів найновішу, найпросторнішу рясу, трохи напіндючивсь та й пішов до його, — думаю: познайомлюсь і поговорю за квит на дрова, бо тоді, бач, пани давали нам дрова на топливо з свого лісу. Заповістивсь через лакея. Коли це — виходить до мене пузань у шлафроці з люлькою в зубах на довженнім цибукові; надувся, насупився, напіндючивсь і заступив мені двері до гостинної, та починає питати, чого мені треба, як того мужика, а сісти й не просить. Е — думаю, — вибач на цей раз! Не годиться ж таки мені стояти коло порога, та ще й в скуфії. "Вибачайте, кажу, пане, але ні вам, ні мені не випадає говорити навстоячки!" Взяв я поминув його, пішов в гостинну та й лагожусь сісти в найбільшому кріслі, а його прохаю сісти коло себе. Він тоді ні в сих ні в тих! Круть-верть сюди, туди! так йому погано стало. Поставали ми обидва коло фотелів та й почали вгнізджуватись. Ніяк не влізу в прокляте крісло, таке вузьке! Коли дивлюсь, і пан трохи застряг, бо і сам не влізе гаразд. Ха, ха, ха! —

зареготався я, а пан і собі за мною. "Шкода, кажу, пане, й заходу! не задля нас, певно, роблена ця мебіль. Сідаймо де інде, — на софі, абощо!" Сів я та й упірнув у пружини сливе до самого долу, а пан упірнув з другого боку. Сидимо ми, тільки голови наші видно, мов десь за горбами виглядаємо! А софа трісь! лусь! трісь! та все тріщить помаленьку. Одже, од того часу і почав ласкавіше зо мною поводитись, почав навіть руку подавати.

— Випиймо, о. Мойсей, за вічну пам'ять шляхетського, польського гонору! За їх бундючність давню!

Випили й закусили.

— Е, о. Мойсей! ти, бачу, й честі не знаєш. Дивись! вже горілки тільки на дні! — промовив о. Хведор, трясучи останньою горілкою, котра шелестіла в пляшці. — Як же я теперечки добуду другого бутля? Треба хоч рачки лізти в ту хату, бо матушка почує.

О. Хведор знов, ступаючи навшпиньки, пірнув у темні двері. Але матушка, мабуть, звикла навіть через сон стерегти барильця і пляшок з горілкою, — зараз заворушилась. О. Хведор, наче архистратиг з небес, вилинув прожогом з темної хати, держачи в руках чимале барильце, в которому горілка жалібно плескалася в порожньому місці.

— Благовістуй, земле, радість велію! — каже о. Мойсей.

— Не дуже й "велію", бо тільки на дні, та й то простої, не настояної. Не потрапив на друге барильце... бо в хаті поночі.

— Дарма! давай покуштуємо, яка вона на смак!

— Як же твої сини? — опитав о. Мойсей, впіймавши доброго гедза з стакану.

— Як? Василь вже в філософії, вчиться дуже добре, а менший і досі в нижчих класах, бо все попасає в класах; вигнався аж до неба, а дурний, як треба, — не хоче вчитись! Таке ледащо! мабуть, тим, що в батька свого вдався. Ха, ха, ха!

О. Хведор зареготавсь, аж одна дитина закричала спросоння.

— Хіба ж ти не вчився в школах? — спитав о. Мойсей.

— Який там недовірок його вчився б! Ще в бурсі було сяк-так — вчителі добре приганяли, а я дуже боявся каторжної різки! Раз дали такої прочуханки, що й досі пам'ятаю. Було аж сльози тобі котяться, а таки вилупиш тих проклятих латинів на греків, як "Отче наш"! Перевели мене в семінарію, зачув я волю. Дивлюсь, аудиторів немає, греки та латини валяються в нас попід ліжками. Не вивчиш лекції, — професори й слова не кажуть, — а тут ще й не визивають! Еге, думаю я, аж ось де лахва! Кидай, Хведю, книжки та гуляй! Гуляю я та гуляю, книжки і в руки не беру. Коли зирк! читають на конференції, шо такого-то раба божого Хведора Чепурновського "по малоуспішю і маловозрастію" zostавити в тім-таки класі на другий курс, тобто ще на два роки попасати. От і попасає я, трохи покаюся; перевели мене трохи не в першому розряді. А в філософії я, розшолопавши філософію, як і подобає філософові, покинув знов книжки. Гуляв, гуляв, аж до кінця курсу, аж остобісіло! Зберемось було, та все молоді, веселі товариші, п'ємо, танцюємо, співаємо, байдики б'ємо, в карти граємо! Ой, що то за час був гарний, вольний, веселий! Випиймо, о. Мойсей, як ми колись випивали, як стояли в Качуренка! Пом'янімо дні наших веселих молодощів!

О. Мойсей добре поминав свої молодощі, бо дудлив без перерви з свого здорового стакана, вже не дожидаючись частування.

— Але, дивись, о. Мойсей! — крикнув о. Хведор, — вже й барильце спорожнило. Потривай! розкажу ж я твоїй Марії Івановні!

— А я твоїй Марії Василівні, — одказав о. Мойсей.

— Ой, не кажи, братіку!

— А не скажеш моїй? Як не скажеш, то я і твоїй не скажу.

— Вже і в вікнах сіріє, і небо яснішає, світ недалечке. Чи не одпочити б нам, о. Мойсей?

О. Мойсей тільки нахилив голову ще нижче.

— Чи потрапимо ж до нашої постелі? — спитав о. Хведор.

— Потрапимо якось, хоч навпомацки, аби тільки з місця зрушити, — одказав о. Мойсей. — Підведи мене, а я тебе!

Побрались панотці за руки і, підводячи один одного, встали і тихенько подибали до постелі. Ні один навіть не заточився, доки вони дочували до другої кімнати.

— Знаєш, о. Хведор, що мені оце опало на думку? Як то пак ми оце вдвох подужали вкласти в копи стільки горілки! Одже ж ми вкутали якраз, мабуть, по два бутлі.

— Я думав, що тобі й справді яка путяща думка прийшла в голову!

Панотці полягали і ще довго балакали, — що далі, то все тихіше.

— Ну що, о. Мойсей, якби після цього всього та скласти нас докупі! Ой, ой, ой! Який би то з нас вийшов здоровий піп! мабуть, якийсь протоєрей або й архієрей!

— Ні! Бог з ним! — одказав о. Мойсей. — Теперечки з одного мене або з тебе вийшов би цілий причет церковний. Адже ж тієї горілки, що ти видудлив, стало б, певно, на ввесь причет!

— Чи не випити нам ще до подушки? Тут в моїй келії є пляшка настоячки. Я ховаюсь-таки од своєї жінки, — осьдечки я приховав! — сказав о. Хведор.

— Як випити, то й випити! Я не цураюсь того добра.

О. Хведор достав пляшку з-під якихсь паперів, — здається, "Єпархіальних відомостів", завішаних одежею, сів на ліжку, випив сам і почастував о. Мойсея.

— Ой, добра ж оця настоячка, взяв би її лихий!

— Ну, вилиймо за своїх овець, за "пасомих"! Випили і сиділи хвилинку мовчки.

— Ну, випиймо за протоєреїв та архієреїв! Випили знов і трохи мовчали.

— Випиймо за "христілюбиве воїнство"! Йому перше місце! Куди ж нам до їх, о. Мойсей!

— Ну, випиймо ще востаннє — "на сон грядущих", — додав о. Мойсей.

— Одже ж, ти, панотче, здається, пив би і через сон; так оце розохотивсь, — одказав о. Хведор.

Полягали панотці і довгенько гомоніли щось, вже не слухаючи один одного.

— Як твоя Марія Івановна оце ночує сама вдома? — спитав о. Хведор.

— Що? що таке? Гуска Івановна, заправлена на горілці?.. — замолов нісенітницю о. Мойсей та й заснув.

II

На другий день сонце високо підбилося вгору, а панотці ще одпочивали. Тричі закипає, тричі погасав самовар у сінях, а панотці спали. Вже матушка наготувала снідання, порозсилала людей на роботу, ходила, нудилась без роботи, двічі молилась богу, а панотці все спочивали. Не втерпіла-таки матушка, пішла побудила панотців і послала до їх наймичку з водою й рушником.

Трохи перегода в тій самій світлиці, на тих самих місцях, як і ввечері, сиділи на канапі панотці і мовчали. О. Хведор, свіжий, здоровий, як і передніше, протирав очі, позіхав, хрестячи рот за кожним разом, одкидав за вуха мокрі після вмивання густі кучері. О. Мойсей сидів непорушне, похиливши голову, трохи скрививши набік сині губи. Причесаний, мокрий волос його поприлипав до голови. На столі, застеленім червоною скатеркою, стояли три стакани чаю. Збоку стояв той самий графин, повний жовтої горілки, тарілка з гарячими пирогами та накраяними скибками пухкої паляниці і маслянка з маслом.

— А доки ми оце будемо протирати очі? — промовив о. Хведор. — Рання пташка дзьобик набиває, а пізня очиці протирає. Матушка! ходи лиш до нас та почасть нас!

Вийшла матушка, ще молода на взір, чорнява, в білому простенькому чіпкові. Є такі люди, що і до смерті не теряють краси, цілий вік цвітуть то молодю дівочою красою, то розкішною повною молодичою, то якоюсь старечою красою. По виду було знать, що Марія Василівна колись цвіла пишною красою. І тепер ще не втратила вона ні чудових чорних високих брів, ні іскряного блиску в огнястих, променястих чорних очах, ні

червоного цвіту на губах, ні рум'янцю на щоках. Здорова на виду, повна в тілі, навіть трохи огрядна, вона говорила дуже тоненьким голосом, тихим і співучим, вимовляючи слова з протягом, ніби вона пісні співала.

— Добридень вам, панотці! Як вам спалось, що снилось?

— Гуска Івановна снилась, та ще й настояна на горілці, — приснув о. Хведор од сміху: — Еге, матушкам не верзеться таке у сні?..

— Добрі смішки, коли повипивав горілку з усіх бутлів! — загримала матушка. — Чого ж ви оце сидите та ніби куняєте! Чому не п'єте по чарці? О. Мойсей! Ануте лиш по старинному звичаю — до чаю.

Марія Василівна валяла чарку, покуштувала, пригубивши й обмочивши тільки свої свіжі губи, долила знов і піднесла о. Мойсею.

О. Мойсей підняв очі з каламутними білками і зирнув на чарку. Він боровся з своєю думкою дуже, дуже, скільки було сили, як борються на смерть два закатовані вороги.

О. Хведор подививсь на його, зареготавсь і промовив:

— Еге, о. Мойсей, в тебе тепереньки в роті наче чумаки ночували? Випий, будеш здоровший. Коли вчора пив, то похмелитись і бог велів.

О. Мойсей і не сперечався довго, випив і закусив пирогом.

Матушка взяла стілець, приставила до стола і сіла поруч з о. Мойсеєм. Свіже, повне її лице, освічене ясним сонцем, стало врівні з блідим, замлілим лицем її сусіда. Здавалось, що живоття і смерть посідали рядочком, щоб глянути одно на одного і подивуватись з себе: дивіться, мов, яке я гарне та свіже, а ти жовта та кисла!

Тільки що випили вони по стакану чаю, надворі гавкнула собака і побігла до воріт, ніби комусь назустріч. Всі троє разом зирнули в вікна. В ворота входило два пани: один товстий, неначе барило, другий молоденький, тоненький, як очеретина.

— Бог несе дуже ранніх гостей. — промовив о. Хведор. — Це ж пан Серединський з Хоцінським.

Серединський, як показує його прізвище, походив не з польської шляхти. Його прадід не був прихосько з Польщі, ні прибула на Україні звідкільсь. Він був українець, тільки обляшений. Колись давно, ще не за нашої пам'яті, приїхав на Волинську Україну десь з-під Варшави один польський пан-дідич в свій куплений на Волині маєток. З панею наїхала польська двірня, польки покоївки. Дідич збудував костьол на українській землі, знайшов ксьондза, і тамечки незабаром завелась маленька Польща в нашому селі. Пан звелів набирати селян у свій двір. Наші хлопці й дівчата незабаром зацвенькали по-ляхівській, бо пан і пані нехтували нашою українською мовою, зневажали хлопів і заказали, щоб люди в покоях або говорили по-польській, або й ротів не роззявляли.

Швиденько потім пан вибрав собі до двору двох хлопців, нащадків давніх козаків. Обидва були високі на зріст, гарні, кучеряві, чорняві. Обидва були одного зросту, одної вроди, з однаковими чорними очима, з однаковим чорним великим вусом і товстими, аж кудлатими бровами. Одного пан знайшов-таки в своєму селі, а другого довго підбирав під стать по других селах, як от підбирають під масть паристі баскі й одноразні гарні коні.

Поприїжджають було до пана гості з Варшави. Козаки повинні стояти коло зали по обидва боки дверей; повбирані в червону й синю одежу, пообшивану сріблом, в широких синіх шараварах в червоними смугами, було стоять козаки, як вкопані. Молоді панянки аж жахались, що в козаків такі страшні вуси.

Панська челядь цвенькала по-польській, їздила з панами до костьола, а далі пани звеліли, щоб уся двірська челядь говіла до костьола, а не до церкви, вкупі з панами. Поперевертували пани наших людей на свою католицьку віру. Тільки ті два козаки не згожувались стати перевертнями, — одного дражнили Середою, другого — Суходолею.

Кажуть: де дідько сам нічого не вдіє, туди бабу пошле. Так і тут сталося. Поженив пан наших хлопців на ляхівках покоївках, що пані привезла з-під Варшави. Пан вибрав других козаків, а Середу й Суходолю на старості літ одпустив на волю, дав їм до живоття — по хаті й по грунту, бо тоді землі було доволі, а людей було не дуже густо.

Уплило багато часу, і козаки на старості літ вже говіли до костьола, молились по-польській богу, сьак-так балакали каліченою польською мовою, били себе кулаком у груди за молитвою, "кленчили" на одно коліно. Середда став паном Серединським, а Суходоля — Суходольським. А через кілька десятків років два перевертні розвели двоє буцім польських гнізд на Волинській Україні, котрі замішались між сірячкову, чи ходачкову, дрібну шляхту, колись українську й православну.

З того одного гнізда вилінув татунь нашого знайомого писаря Серединського. З землею стало скрутніше. Вже син старого пана пооднімав грунти й садки, кому що було надаровано до живоття. Ціла сім'я Серединських розлізлась по Вкраїні, шукаючи хліба то в писарях по сахарнях, то в економіях, то в урядових канцеляріях. Дрібна шляхта біднішала і помаленьку вмішувалась у народ, втрачувала свою католицьку віру й польську мову. Батько нашого Яся Серединського вмер у бідності і залишив сина сиротою.

Підпанок зріс між селянськими дітьми, зазнав доволі всякого лиха. Його мати мусила дати його в суконну фабрику робітником. Сміються було люди з пана робітника! Ясь Серединський не цурався і нашої церкви, бо костьол був за верстов шістдесят; він кілька раз сповідався і

причащався в церкві, а кілька раз в костьолі і, певно, вважав за однакові обидві віри.

Ясь Серединський з дідичем Хоцінським увійшли в світлицю, привітались з господарем, з гостем. Хоцінського попросили сісти на каналі, а Серединський притуливсь на стільці коло вікна, недалечке од порога, напроти дверей до другої кімнати, де вештались дочки о. Хведора.

Товстий Хоцінський насилу дихав, одсапував після дороги. З широкого, м'якого, оперезаного густими зморшками його лоба скочувались краплі поту і застрягали в густих, сивих, кудлатих бровах. Товсте, повне, як торбина з борошном, його лице блищало неначе маслом обмазане; очима він позирав згорда, по-панській, як звикли позирати в нас на Україні пани, навіть і тоді, як пестяться до будлі-кого.

Серединський частенько поглядав на двері, сидячи коло вікна. Веселий промінь сонця йшов через вікно, розсипався поміж зеленим листом китайської троянди, що стояла на вікні, і простягався золотим пасмом проз лице Серединського на підлогу. У тому золотому промені світилося молоде лице Серединського; в його лиці злучилось до купи все, що було луччого і кращого в красі типа українського й польського. Стиха освічений збоку, обквітчаний зеленим листом троянди, сидів тут неначе предок його, козак Середа: той був волос розкішний, густий, кучерявий; той вус чорний, те ж лице з рум'янцем, ті брови рівні, блискучі, густі; той козак Середа, та не той! І волос на голові був м'якіший у пана Серединського, і кучері лисніли, наче шовк, і брови тонші, і вуси наче вимальовані на білому виду. З-під чорних брів світились чисто польські яснісірі, позичені од помішки польської, великі очі якось по-дитячій, трохи з осміхом. Молодий був панок Серединський; в його очах ще не світилась його душа доросла, його серце достигле. А по тому стиха задуманому лиці, по дитячих рум'янцях на щоках трудно було вгадати, які думи колись заворушаться в голові, як він дійде до зросту, стане людиною з дійшлим розумом; які заграють у його серці принадки!

Серединський сидів і мовчав, трохи скорчившись, як-от сидять менші перед старшими. Розмову розпочав пан Хоцінський. Він говорив по-українській, але вимовляв слова якимось на польський лад. Українське и він вимовляв як польське у або великоруське ы. Наші голосні й суголосні літери в його виходили такими твердими та шерсткими, ніби він ставив ь перед кожною. Уся мова його була якась туга, цупка, лемехувата.

— Як же вас, о. Хведор, бог мыльуйе! як живъетъе ви з дитками. Як ваше здоров'я?

— Спасибі, — так само, як і ваше, — не вменшай, боже!

Усі осміхнулись.

— Здається, насилу своє здоров'я носите? — додав о. Хведор і зареготавсь.

— Ой важке, важке моє здоров'я, нігде правди діти: аж зайве! — одказав Хоцінський, держачись обома руками за живіт.

— Мабуть, не погано жилось на віку, коли надбали од безклопінтя такого зайвого здоров'я! — промовив о. Хведор, поглядаючи на його скоса.

— Ви б уже й не питали один одного про здоров'я, — вмішалась матушка.

— Що ж доброго начитали ви в вашому "Сині отечества"? — спитав пан Хоцінський після недовгої розмови то про се, то про те. — А я от приніс вам знов кілька номерів "Вести". Сказати вам, панотці, правду, ви не знаєте, що є в російській літературі кращого й цікавого, і читаєте не знати що, сказати по щирій правді. І між росіянами, бачу, є вже люди — як люди, і розумні, і просвічені, котрі гаразд втямили, яке становище

справи в нас повинно бути найкраще. От дивіться! яка невеличка оця газета, а яка правдива!

Хоцінський розгорнув листок газети і почав водити очима за стрічками.

— Нарікають на нас, на поляків, — промовив далі Хоцінський, — буцімто тільки ми встоюємо в письменстві за панство. Дивіться! Ось пише те саме таки ж руський і либонь думає трохи-трохи не так, як і ми! Пішла оце в вас ніби пошесна мода на мужиків, а панам ніби на світі й місця вже нема! А коли сказати ширу правду, то тільки пани поробили все, що є на світі гарного й доброго: їх розумом та хистом стоять царства, процвітають науки, процвітають фабрики, живе сам мужик. А мужики тільки те й робили, що пили в корчмах горілку та орали, дбали про хліб, про шматок хліба та... лаяли панів. До чого мужик вартий? Тільки сіяти та орати! та панщину... чи то, правда, роботу чорну робити! Пани багато, без міри вартніші й здатніші за хлопів у всьому. А тепер дали їм волю, порозпускали їх; громада верховодить по селах; далі почнуть верховодити й над панами! Повигадували якісь вигадки: якісь земства, де мужик сидить попліч з паном. Це все я вичитав у "Вести"! По-моєму, хто до чого родивсь, до того й берись, — "як не піп, то й не микайся в ризи"; всьому дав господь своє місце в світі. Одним треба панувати, другим покорятись, треба ж комусь і мужикувата. Не можна бути всім панами, — не можна бути всім і мужиками! Що сам господь звелів, те й повинно бути.

— Коли ж то звелів таке диво господь? — спитав о. Хведор.

— Воно не велів-таки господь такими словами, але, бачте, в біблії.

— В якій же то біблії? хіба, пане, в вашій, бо в нашій нічого такого немає, — промовив о. Хведор, сміючись. — Чому ж і з мужика не може бути і вчений, і купець, і чиновник?

— А нехай бог милує! — крикнув Хоцінський. — Що создав господь, те не зміниться.

— Але ж господь создав тільки голого Адама та Єву і не создав ні шляхтичів, ні мужиків.

— Які-бо ви, о. Хведор, чудні, їй-богу! А ще й духовні, і просвічені! Ви знаєте, що не все бог написав у книгах, але є ще на світі і філософія...

— Це якась чудна філософія!.

Подали чай. Серединському, мабуть, остогидло слухати таку розмову, ті старечі теревені. Він узяв свій стакан і пішов до другої кімнати до панночок. Старі самі zostались в світлині.

Заговорили потім про господарство, про врожай, про буряки, про робітників. Пан Хоцінський звернув розмову на те, що колись-то було добре: всім панам, і духовенству, і навіть мужикам, як мужики були панщанні.

— Мова мовиться, як кажуть, — промовив Хоцінський, — а ми з паном Серединським до вас, о. Хведор, і в гості прийшли, і за ділом. Я знаю, що о. Мойсей — ваш приятель, і буду і при йому говорити щиро й прямо. У нас — молодий, а в вас, о. Хведор, молода наготові. Старша дочка ваша і гарна, й здатна, й добра, і до всього степна, хазяйновита, а пан Серединський, як бачите, хлопець пристойний, здоровий, розумний, а до того незабаром буде на другій половині Нестеринець в мого сусіди, поміщика, економом, як вибуде рік старий економ. Сказати вам правду, Серединський, коли тільки схоче шануватись та не лінуватиметься, то чоловіком стане, бо він хлопець дуже розумний і до всього придатний. Ви знаєте, що ми близькі сусіди, що я вам не ворог, зла не мислю ні вам, ні вашим дітям. Коли воля ваша, хліб наш приймайте і дітей заручайте. А як ні, то й ні. По чарці, та й додому!

— Цебто ваша мова мовиться про старшу мою дочку, — промовив о. Хведор.

— Еге, — одказав пан Хоцінський. — Чого їй сидіти та хліб батьківський збавляти, коли вона буде щаслива і за Серединським?

Хоцінський знав, що сім дочок сиділо на шиї в о. Хведора і богослови вже навіть обминали старших дочок.

— Про мене, — одповів о. Хведор. — Але ж треба передніше жінки й дочки спитати. Коли в їх згода, то про мене хоч і поклони бити. В мене дочок — хоч на продаж!

— Та молоді вже давно згодились! — промовив Хоцінський, — я вже за те добре знаю.

— Піду пораджусь із своєю старою, — потривайте трошки, будьте ласкаві, — сказав о. Хведор і вийшов до другої хати.

— І не говори! — промовляла стиха матушка в третій хаті, — не дам я своєї дочки за світського! Підождім трохи, може, хто навернеться, може, ще хтось трапиться.

— Нічого нам богословів ждати! Вони сватаються, де сотнями пахне. А які наші достатки, який наш засіб, про те знають усі. Хіба ж мало богословів перебуло в нас. А чи спитав хоч один? Не оддамо дочки за Серединського, то дамо за дяка. А по-моєму, лучче йти за панка, ніж за дяка. Все-таки буде Ганя пані, а не дячиха.

— Боже ж мій! Але ж вона буде не духовна! Наш рід споконвіку увесь духовний, одна Ганя наша одрізниться. Та ще якої він віри?

Очі одразу зайшли сльозою в матушки.

— Про віру — хто його знає! Він, здається, і нашим і вашим, і до костьола і до церкви. Даваймо дочок, поки женихи трапляються, бо потім і таких не стане.

— Як хоч Ганя сама каже, що їй не йти за богослова. А мені жаль. Першу дитину видаємо, та й то бог зна як, — за якогось ляхка чи недовірка.

Матушка залилась слізьми і не змогла далі слова промовити.

— Будуть люди нарікати на нас, — промовила далі мати, втираючи сльози хусточкою. — Буде Ганя нещаслива, — скажуть, що ми втопили свою дитину. Коли б же він був хоч добрий! а то хто його знає, що воно за людина. Я — мати своїй дочці. Чує моє серце щось недобре. Чи щаслива ж буде вона з ним, з чужим родом?

— А хто ж його вгадає? Якби пак знаття, що колись буде! Правда, і панки бувають добрі люди, а він таки не цурається нас і нашої церкви. Боже їх благослови! Між ними є любов; а де любов, там і щастя. А хіба ж ми не були щасливі, хоч були обоє вбогі?

Цими словами матушка трохи вгамувалась і заспокоїлась. А о. Хведор пішов сповістити пана Хоцінського, що од старих жадної притичини немає.

Як горлиця за дітками літнім вечором в лузі жалібно вуркоче, — так рідна мати перед заручинами за дочкою молодою плаче та сумує.

— Йди, дочко, коли твоя добра воля! не силуємо тебе. Коли будеш щаслива, дякуй своїй долі. А як будеш сльози лити, весь свій вік тужити, не нарікай на мене, не нарікай на батька. Чи я ж не мати своїй дитині? Чи я ж не бажаю, господа не благаю рано й вечір, щоб мої діти були щасливі, хоч і не багаті? Чи я б тебе, моя доню, не озолотила? Чи я б тебе не оддала за богослова, якби сила моя, якби воля моя!

— І тепер я за тобою плачу, — промовляла мати, обнявши Ганю, — і тепер боюся дати тебе в чужі, небезпечні руки! Лучче б я тебе під шум пустила, ніж мала отак видавати! Будеш, Ганю, безталанна, — не кляни, серце, своєї матері!

Як зозуля в зеленім лузі веде перед між галочками, — так молода зговорена виходить на заручини з молодими сестрицями.

Обсіли сестри, як галочки, навкруги всю світлицю. Зацвіла світлиця о. Хведора дівочими личками та все чорними очима та чорними бровами, як горідчик цвіте навесні. Сама Ганя, повна й здорова, була схожа на рослину, що виросла на добрій вогкій землі, поливана дощем, завсігди освічена сонцем.

Молода, кажуть, все буває гарна; гарний пуп'янок між зеленим листом, але краща квітка, як розгорне свій увесь розкішний лист й розпустить навкруги себе пахощі.

Ганя сиділа коло молодого в повній дівочій красі, як маківка раннім ранком, що тієї ж ночі розвилася з пуп'янка. З її лиця ще не сплили ті рум'янці, що виступили при однім слові хлопця-чорнобривця: "Чи будеш ти, мила, навіки моєю?"

Мати сіла проти своєї дочки і очей з неї не зводила.

— Брови твої, серце доню, брови чорні! кому ж ви достається? чи другові, чи ворогові? чи долі, чи недолі? Не почорнієте ви в розкоші, — коли б же ви рано не злиняли в нужді?

Взяв жаль серце матері.

Пан Хоцінський блискотів сірими вирячкуватими очима на молоду, на молодих її сестер, як той вовк, що залізе до овечок у кошару. А Серединський сидів поруч із молодого гарний, молоденький, наче той

місяць на підповні. З-за стола виглядали його очі тихі, густі кучері. Його раде лице повсякчас світилось і блищало веселістю, мов у хлопчика, тоді як його або похвалять, або по головці поглядять, або дадуть дуже доброго гостинця.

Один о. Мойсей сидів похнюпившись. Невесела думка лежала в його на серці! "От мені ніколи не доведеться видавати дочок заміж, женити синів?" була в його така думка. Поглядав він ласкавими очима на молоду, теплим поглядом на чужих здорових гарненьких дівчаток, а його серце занило якось. В йому прокидались батьківські почування, заворушилась потреба любові до дітей, невгамонна потреба щастя великого, хоч і неспокійного та болячого, — мати й годувати дітей, тішитись і піклуватись ними, а потім видавати їх заміж або женити. І заздрісне йому стало чужому щастю, навіть чужому клопотові.

Всі сиділи і більше думкою думали, ніж говорили. Буває час, де потрібніше красномовне мовчання, ніж говірке слово. О. Хведор, по своїй удачі, був незугарний наладити мову на тон дуже поважний, не жартовливий і теж мовчав.

Коли це з другої кімнати одчинились двері. У світлицю вступила стара бабуса, одягнена чепурненько в білу сорочку, в чорну спідницю з червоними квіточками і зав'язана чорною хусткою. Поцілувавши о. Мойсея в руку, вона хотіла приложитись і до руки Хоцінського. Він не дав руки, бо при людях пани й панки не дають руки цілувати. Бабуса принесла в руках килим і почала розгортувати в кутку перед образами. Всі встали. В молодих запалились щоки. Мати не вдержала сліз, як молоді стали на килим і почали бити поклони, їй здалось, що дочка вже ступила на хистку кладку, звідкіль от-от посунеться в шум. Всі сестри, дивлячись на матір, і собі поскривлялись.

О. Мойсей прочитав тихо молитву, його голос тихий, з недужих грудей, тремтів од жалю. З-за дверей виглядала бабуса й дівчата. Побили молоді поклони, поцілувались із старими; Ганя поцілувалась зо всіма сестрами і з бабусею. Пан Хоцінський надувся, вирівняв спину, щоб

наддати собі ще більше поваги; його живіт страшенно випнувсь, як здоровецький гарбуз, що часом на продиво вродить у городі між меншими.

Та ж сама бабуса ввійшла в світлицю і винесла на підносі пляшку вина й чарки. Всі побачили, що церемонія скінчилась, і почавсь звичайний час. Всі тихо загомоніли; сестри почали пошепки розмовляти; молодий почав тихо балакати з молодого.

Побрали чарки в руки.

— Тепер, Ганю, так, — промовив о. Хведор, взявши чарку, — або пан, або пропав! Будьте ж ви щасливі вдвох у парі, як і я щасливо ізжив свій вік. А ви, Іване Станіславовичу, жалуйте мою дочку, коли берете клопіт на себе, а то ще як схочу, то й одніму її.

— Годі вже тобі жартувати! І тут не обійдеться без жартів, — промовила матушка. — Пошли, боже, вам з неба чого тільки треба! Дай, боже, вік довгий і щасливий! — приказала Марія Василівна до чарки, втираючи сльози.

— Де ж ви, паничу, будете священиком? — промовила сміливо бабуса до молодого. Вона вигляділа всіх дітей о. Хведора, і молоду — Ганю, і була своєю людиною у господі, а дітям навіть здавалась близькою родичкою. — Чи далеко завезете нашу панну? — спитала бабуса.

Всі засміялись.

— Я не буду священиком, — одказав Серединський, почервонівши на лиці.

Бабуса очі витріщила:

— То наша Ганя не буде матушкою? — спитала вона в Марії Василівни.

— Не буде, Мотре.

— А чим же вона буде?

— Вона буде пані.

— Ох мені лихо! Нехай бог боронить! — прохопилась стара, й сама не зоглядівшись. — Ви, паничу, лучче таки вистарайтесь на священика.

О. Хведор кивнув бабі, щоб вона йшла собі до пекарні, не соромила панів.

А тимчасом у дбайливої господині-паніматки вже й обід постиг. Вона попрохала всіх у столову кімнату до обіда. а бабуса розказувала в пекарні, що їх Ганя не буде попадею. Пішла про те поголоска по селі; загомоніли молодиці. І не раз, зустрічаючись з Ганею, благали її добрі люди не йти за пана, а дождити священика.

Тижнів зо три зоставалося ще до весілля. Тижнів зо три безперестану чути було весільні пісні щодня і щовечора до пізньої ночі в кімнатах в о. Хведора. Як ті пташки навесні, виспівували наймички в пекарні. А в покоях шість сестер Ганиних, готуючи сестрі виправу, перегукувались з наймичками, наче соловейки в гаю. А до їх голосів прилучала б молода свій голос, як та горлиця:

Заручена ти, Ганнуса,

Зарученая,

Та подала свою руку

На заруку.

Ручко ж моя білесенька

У батенька!

А чи будеш така біла

У свекорка?

— Коли б уже, Ганю, ти швидше йшла собі заміж! — сказав батько, сміючись. — Так накричали, наверещали мені вуха своїми піснями, аж в голові гуде. Піду в клуню, ляжу, думаю одпочину, а там під повіткою наймички коноплі тіпають та вищать так, що й спати не можна. А тут в хаті дочки голосять і горло їм не заболить!

А тим часом, як в одній кімнаті весела молодість пісень співала, в другій хаті клопотлива старість раду радила.

— А яка твоя думка, паніматко? — спитав о. Хведор у жінки. — Я не думаю справляти такого бучного весілля, як наші батюшки скрізь справляють.

— А що ж ти думаєш? — спитала матушка, здивувавшись.

— Я те думаю, що не запрохуватиму гостей на весілля білетами. Попрошу о. Мойсея, та твого брата, та свата Хоцінського та й годі. Накажу молодому, щоб музик не наймав, коли то ще є за що найняти. Ти знаєш, які наші достатки, які наші засоби. Лучче дамо дочці ті гроші, ніж маємо витратити на весілля. А то наїде гостей трохи не з усього світу, і втрачайся на сотню або й на дві карбованців! Воно таки якби дочка йшла за богослова, то не жаль було б і заходу! А цей латаний зятьок нехай пробачає.

— А хіба ж весілля справляється для зятя? Чом же не для дочки та й не для нас?

— А хто ж їй винен, коли вона не йде за богослова!

— Хто ж більше, як не отець-мати! Якби ми були багаті, не сиділи б паннами й досі наші дочки. Першу дитину видаємо, та й то не полюдській. Яке вже те весілля буде без музик? Скинеться трохи на панахиду... І дочка жалкуватиме. Скаже: випихнули батьки з хати, навіть весілля не справили.

— А хіба ж їй легше буде, як випхнемо з музиками та танцями?

— Що ж скажуть люди, гості?

— Які гості? — крикнув о. Хведор.

— А ті, що наїдуть!

— Я ж їх не проситиму!

— Наїдуть вони й самі, не прохані.

— То що ж? Воріт я не запра. А хто приїде, то й так поїде!

— Добре, їй-богу, добре! Та нас же осудять, обговорять кругом! А в нас діти, та ще й дочки! Не останню дочку видаємо заміж. Отам шість сидить.

— Еге-еге! Осудять! Матері їх ковінька за це! Сім дочок, та це випадає сім весіллів. Клади по сто карбованців, то й сімсот буде. А треба ж і до дочок щось прикласти! Не здобріють же вони бучними весіллями та музиками. Нехай гості дулю з'їдять, як понаїжджають. Не здивують,

коли я їм дам по шклянці чаю та сяку-таку закуску. А вже там тих цукрових пірамід, тих вин шампанських... то за це нехай вибачать. Я б сам пожививсь таким добром, якби пак було. Дочки, правда, шкода; "але шкода, та не вигода!" як кажуть в приказці.

— Про мою честь! — одказала жінка тихо, пересвідчена в правдивості слів свого чоловіка.

— Ти знаєш, що в нас грошей біг-ма! Коли б одягти дочку, не випустити босою й неодягненою. А то виходе в злидні, та ще й з готовісінькими злиднями! Потім буде соломною топити, горшком воду носити та згадувати бучне весілля. Ти мені там не дуже напікай та наварюй! Я тобі на це й грошей не дам.

— Про мене! — сказала матушка, вийшовши до другої хати.

А в другій хаті панни, нічого про те не відаючи, виспівували веселих пісень, марили веселими думками про весілля, про тих паничів, що понаїжджають на весілля, про танці та музики. Кожна панна вже заздалегідь міркувала, як би вбратись до лиця і по моді, і як зачесатись, і чим завітчатись, щоб заполонити серце будлі-якого богослова. Тільки й мови було в їх, що перелічували гостей паничів і панночок, котрі мали понаїжджати на весілля.

III

Перед самим весіллям, у суботу вранці, затихли весільні пісні. Панни ходили, мов неживі, порались, як сонні. Одна насилу володала руками, прасуючи залізком сукню, друга чесала косу і спересердя рвала свій гарний волос. Навіть маленькі сестри ущухли й не щебетали, а молода сиділа невесела, поклавши руки на колінах. Всім стало відомо, що о. Хведор не звелів справляти весілля, напрохувати гостей, — всі знали, що й музик не буде. Всі надії на веселі танці пішли марно.

Одна тільки матушка частенько бігала до пекарні і крадькома шепталась з старостихою. В надвірній хаті, що стояла коло комори, вона готувала печене й варене, бо таки сподівалась багато гостей.

Коли це в хату вбіг о. Хведор. Лице його було неспокійне, його очі виявляли таку тривогу, переляк так очевидячки малювався на його обличчі, що всі в хаті ніби зацікавилися. Всім здалось, що в хаті або пожежа, або злодії шкоду зробили.

— Еге, в нашого дяка недавно шив Борух? — спитав він у матушки.

— Не знаю, — одказала матушка, не знаючи, до чого б тут стосувався Борух.

— Пошли наймичку до дяка спитати! та швидко! швидко! То-то я пам'ятаю, що бачив отого хирного Боруха! От тобі й на! Таки сховались ми з своїм весіллям! Таже ж він оце продзвонить на всю губернію про весілля! Бідна моя головонько!

Прибігла наймичка і розказала, що Борух і справді шив дякові каптан оце недавнечко і поїхав того тижня десь-інде.

— Так і єсть! Ганя вже була заручена! — промовив о. Хведор. — Пропаша справа! Тепер Борух, як сорока на хвості, рознесе по всіх усядах про весілля!

О. Хведор взявсь обома руками за голову і, замість бідкання, дрібно й весело зареготався. Заклопотане лице знов ніби вияснилось од сміху, як вияснюється надворі літом сонце після наглої дощу.

— Радійте, діти, — весілля буде! — крикнув о. Хведор до дітей.

Заворушились дочки, як пташки, завештались по хаті, прибирали й витирали. Знов разляглась пісня. Пооживали панни. А всьому тому був винен Борух.

Той Борух був "духовний" кравець; їздив по селах і шив священикам та дияконам ряси й каптани. По всьому повіті сливе він знав усіх батюшок і матушок, знав усіх попівських дітей, усіх дочок, навіть скільки котрій років. Знав він про всі хатні пльотки, де про що і про кого говорилось, переносив усе те далі, посердив не одну сім'ю з другою. Жадна газета, жадна пошта не переносила так швидко звісток з одного краю до другого, як язик Борухів. Жидівські кагали, ярмарки ставали йому замість телеграфів; широко він розкидав звістки про крайове духовенство. Всі знали Боруха, навіть годили йому, щоб часом він не наговорював чого на дочок. Зате ж і Борух не знав міри своїм витребенькам, де було шиє. Давай йому і нового горшка, і свіжих яєць, і меду, і коржів з питльованого борошна, і курчат, і молока, — так було канючить хирний Борух.

Не трудно собі тепер зміркувати веселість дочок о. Хведора. А його не дуже-то любив Борух за його глузування з жидів.

Тимчасом о. Хведор, підобгавши поли каптана, тихенько сам почимчикував поза клунею, поза стіжками до старости і вирядив його до містечка за горілкою, за винами та ромом. А матушка ще частіше вешталась із покоїв до кухні, частіше шепталась із титаркою, панни ще швидше заворушились по покоях. Вже й смеркло, вже й ніч настала, і другі півні заспівали, а світло не згасало в кімнаті в паннів. Там коло двох дзеркал товпились веселі дочки о. Хведора, одна одній завиваючи кучері. А тиха розмова про сусід, про паннів і паничів далеко одганяла сон од чорних очей.

Одна молода сиділа, не мовлячи й слова.

— Чого ти, Ганю, така невесела? — питали сестри. — Чи тобі молодий не до вподоби, чи тим, що сама бідна та за бідного йдеш?

— Ой, сестриці! І Ясь мені сподобавсь, а бідність, здається, вже на роду мені написана, — і дома не зазнала я розкоші. Тільки як подумаю, що я останній вечір духовна, а завтра, як звінчаюсь, я вже стану світська, то так мені стає чудно, так чудно, аж страшно! Мені здається, що я стану або другою зовсім людиною, або ламаю віру... Всі мені змалку говорили, що я буду духовна, піду за священника.

Швидко й світло згасло; поснули панни тонким, чуйним сном, а більш того — дрімотою, пополовині з мріями. Остання заснула матушка: до півночі молилась вона перед образами, прохала в бога щастя-долі своїй першій дитині.

В неділю по обіді похажали дочки о. Хведора по хатах, повбирані в найкращий убір, який тільки знайшовся в скринях Марії Василівни. Старші панни скося поглядали в дзеркало на свої талії, на білі та рожеві сукні, на вінки з зеленого свіжого барвінку, що краще од усяких квіток приставав до їх чорних кіс, до чорних брів. В кімнаті все було налагожено до вбирання молодої на вінчання: біла сукня, білий вінок з троянд, букети зеленого мирту. Як рій, вилися малі сестри коло того убрання, оглядаючи його з усіх боків, неначе якесь диво.

Почали з'їжджатись прохані гості: о. Мойсей з жінкою, брат матушчин, один старенький батюшка, що просили його вінчати молодих. Швидко потім вступив у хату і пан Хоцінський з молодим. О. Мойсей убрався в нову рясу з претовстої вовняної матерії — баракану, що стояла лубом на його сухорлявій постаті, спадаючи рівними негнучкими фалдами, ніби дошками. Пан Хоцінський укрит свій живіт і груди якоюсь дорогою, але чудною матерією з лапатими квітками і трохи скинувсь на здорове ліжко, прикрите квітчастим укривалом. Господар убравсь у найширшу рясу, а молодий причепурилась, мов лялька. Ніхто б в світі не подумав, що то пана писаря підписар.

Подали чай, переговорили, що треба було, і замовкли. Поввіходили панни, посідали... Знов погомоніли трохи і знов замовкли... Вечір наближавсь, а гостей не було. Пан Хоцінський позіхав, шулився на канапі, його очі заснітились, аж налились кров'ю. І о. Хведор позіхав і схилявся дуже часто на бік. Панни засумували та все поглядали на вікна, чи не котять гості з гори у двір. По дорозі не видно було ані конячки, ані візка. Вже панни поокривлялись, сподіваючись, що не буде ні гостей, ні музик. Молодий та молода сиділи, похнюпившись. Матушка засмутилась, що дурно тільки пекла й варила, а гостей нема. Навіть о. Хведор жалкував, що не їдуть гості тоді, коли людський звичай велить їм бути, — тоді, коли всього було наготовлено доволі, понаварювано й понасмажувано.

Аж ось наймички принесли звістку, що на Палявиківському кутку гості позаймали всі людські хати, стали в дяка, паламаря, навіть в проскурниці.

Панни загули в хаті, як бджоли, подражнені медом. Молода повеселішала. І їй хотілось вийти до вінця не самотньою, а з веселими подругами, з музиками, з проводом гостей. А молодий поглядав та поглядав на двері, неначе чогось сподівався.

Загуркотіло по дворі; собаки загавкали. Всі кинулись до вікон. З гори окотилась велика повозка і стала перед порогом, а за нею друга й третя. Повозки були повнісінькі. З їх почали вилазити панни, паничі, матушки, батюшки. Панни в'їхали в двір вже повбирані по-бальному.

Не встигли повозки од'їхати од порога, як у двір улетів здоровий старий фаєтон і з розгону трохи не штурхнув дишлем у передню повозку. За фаєтоном летів знов фаєтон, а за ним три нетичанки, а за ними новий, гарненький фаєтончик з баскими кіньми. Потім потяглась ціла валка повозок, нетичанок усякого фасону і всякої масті... Все те приїжджало й од'їжджало, даючи місце новим гостям. В повозках було повнісінько гостей, — батюшок, матушок, паннів, паничів, ляшків, навіть кілька німців з сахарні. Гості, знайомі з хазяйською сім'єю, понавозили з собою

незнайомих і тут тільки перший раз знайомили їх. Деякі зовсім незнайомі приїжджали на весілля просто самі. Швидко потім все подвір'я і півгорода було заставлено повозками всякого фасону і старомодними чудними фаєтонами, здоровецькими, старосвітськими, перекупленими у панів. Скрізь стояли нетичанки, шарабани, дуже чудні, схожі на коліщата скрині. Всі хати о. Хведора сповнилися гістьми, що й протовпитись було трудно. Якийсь батюшка аж з другого повіту, товариш о. Хведора по семінарії, перечувши через Боруха про весілля, приїхав з цілою сім'єю. Семінаристи, їдучи до школи, звернули в дороги на весілля цілою валкою... Гостей було сила!

О. Хведор тільки стояв, розпростерши руки і приймаючи обіймання і цілування, хто його знає й од кого!

— А що тепер будемо робити? — говорив о. Хведор жінці, викликавши її до комірки. — Чим будемо приймати гостей? Де візьмемо музик? Чи не наготувала ти чогось на вечерю?

— А ти наготував? — промовила матушка сердито. О. Хведор замішався, і матушка чогось замішалась.

— Я знала, що без гостей весілля таки не обійдеться, хоч ми їх не напросювали багато. Де вже пак! Аби зачули десь весілля, приїдуть і непрохані. Хоч сердься, хоч ні, а я звеліла забити рябого бузимка, заколоти чорного кабанця та троє підсвинків, зарубати п'ять індиків, зарізати п'ятеро гусей, курей, качок...

— Хоч сердься, хоч ні, а я купив десяток відер горілки, вин, рому...

— А на нечистого ж ти накупив тієї горілки такого багато? — крикнула матушка. — Хто її вип'є?

— А я, коли гості не доп'ють! Добре, бач, що весілля трапилось... Але навіщо ти збавила назимка, не спитавши в господаря? Адже ж з його був би через кілька років гарний віл!

— Бо я здала, що гостей треба приймати! Не останню дочку видаємо.

— Отак же само і я знав, що не останню дочку видаємо, та й вглив ціле барило горілки, щоб не сором було перед гістьми. Не доп'ють гості, то буде моя частка. Не з'їдять гості назимка, про мене — доїдай собі і назимка, ха, ха, ха!

Коли тут несподівано музики вдарили якогось дуже веселого марша на привітання.

— От тобі й музики є! — промовив о. Хведор. — Зятьок таки попіклувався музиками. Мабуть, заставив десь в жида останню сіртучину. Не хотів я справляти бундючного весілля, а воно таки само справилось! ха, ха, ха! Ходімо ж та погуляймо! Біс там бери і твого бузимка, і твоїх індиків! Час виражати дітей до церкви.

Молода вже вбралась до вінця. Вся в білому, вона була прехороше убрана та гарна, як біла лелія. Нова сукня стиснула її повне викохане тіло. Густий серпанок, спускаючись трохи не до долу, закрив її повний стан, не перетягнутий, не змучений давлячими корсетами. Між усіма паннами найкраща була молода. Як зірниця з зіроньками увечері зійшла, так молода, убрана до вінця, з подругами вийшла; як гарний місяць на підповні на синьому небі, такий гарний був Ясь між усіма паничами. Його лице, біле, делікатне, з червоними устами, аж ніби дихало щастям.

— Гарний твій зять, хоч і не дуже чиновний, — говорили батюшки о. Хведорові.

Музики заграли жалібну українську думку, ту думку, що може зворушити найтвердіше серце, захмарити найвеселіше чоло і навіяти

згадування про страту якогось щастя, якогось добра... Під грання музик молоді посувались ік столові, де їх ждали батьки з образами. Поважна година, смутний голос музик зігнали звичайну веселість з лиця о. Хведора і наддали його голосові жалібний тон. Матушка залилась слізьми; а за нею молода, за молодую всі сестри. Смуток молодії звернув увагу всіх гостей. Жадне прохання близьких приятельок не вгамувало її сліз. Дами почали шептатись. Всім здалось, що її присилувано йти заміж; всі знали о. Хведора, як не дуже-таки м'якого батька.

— Чого ви так плачете, Анно Хведоровно? — питали її подруги.

— Як же мені не плакати, коли як гляну кругом, усі тутечки духовні, всі духовні, одна я одрізнена од усіх, як скибка, — мов чужа. Музики згодом вдарили веселого марша. Молоді сіли на повозку. Вже стемніло надворі, як поїзд рушив до церкви. Свіжий вітрець швидко обсушив сльози молодії, а ясні зорі розвеселили її очі, звернуті на прехороше лице молодого, на його чорні кучері. Зглянулись вони — і молоде серце молодії швидко втихомирилось. Не гіркі то сльози молодії! то не пекучі сльози, що висихають од погляду милих очей, од щирого кохання!

Вернулись з вінчання; як слід по звичаю, випили за здоров'я молодих; потім напились чаю. Музики весело награвали до танців. В невеликих кімнатах було тісно й душно од великого натовпу гостей. Боярин насилу розіпхав гурт, щоб серед хати поставити молодих до першої кадрилі. Всім паничам хотілось танцювати, аж жижки трусились. Вся молодіж пішла разом у танець.

Але все крутилось, вертілось трохи не на одному місці, штовхало одне одного ліктями, спинами, наступало на ноги. Вже було розідрано кілька суконь на паннах, вже не одна гірлянда на голові потерлась на потерть — як хтось покликав музик у велику надвірню хату. За музиками посипались всі паничі, молоді матушки, котрим ще не одпала охота до танців.

На подвір'ї о. Хведора стояла опрічня надвірня проста, здорова хата для челяді. Зимою там сиділи наймити, а влітку заганяли в присінок качки та гуси. Не гадаючи за весілля, о. Хведор і забув про неї. Зате ж не забули про неї його дочки та жінка. Там матушка готувала крадькома забитого бузимка та кабанця. Панни заслонили опонами та килимами піч, вимазали, вичистили хату, причепурили й прибрали, чисто обвішали стіни й вікна кругом гірляндами та вінками з дубового листу, з зеленого моху і з огороднього зілля, гвоздиків, та чорнобривців, та ласкавців, ще не поморожених досвітніми холодами. По кутках і на печі вони поставили зелені соснові гільця, уквітчали їх калиною, чорнобривцями, пучками зернистих дорідніх колосків вівса. Коло сосон понаставляли вазони олеандрів і інших хатніх квіток. Навіть на стелі якось приметикували причепити до сволоків гірлянди! То була найвеселіша робота в паннів перед весіллям; робили вони її крадькома, потай од батька, позаслонявши вікна од двору.

Освічена веселим світом, біла, просторна хата з повбираними стінами, з лавками навкруги, позастелюваними нерозрізаними рушниками, привітно прийняла в себе гостей. Музики сіли за опонами коло печі; а двоє малих музик з великими басами витеребилися аж на піч під саму стелю. Швидко потім задримали шибки в вікнах, застугоніла хата од танців. Сповнились надії й мрії дочок о. Хведора! Переважила весела молодіж, пішла марно лиха рада клопотливої старості!

— Де ж оце у вражого сина ділись музики та танці? — спитав о. Хведор, не чуючи в третій кімнаті гаму й стукання закаблуками.

— Пішли в надвірню хату, — одказав йому хтось. — Там грають і танцюють.

— В курятнику! — крикнув о. Хведор. — Ха, ха, ха! Мої кури ще зроду не гуляли на весіллі! Нехай же таки побачать весілля! А ходім, панотці, що там за диво діється в курятнику! Бігай, паничу, возвісти там, що, мов, старі йдуть танцювати! — крикнув він до якогось панича. — Мерщій бігцем!

Хлопець побіг, а за ним рушили батюшки і старі матушки.

— Матушки! — крикнув о. Хведор, — беріть же мене під руки! Хіба ж я не архієрей на весіллі в своєї дочки!

О. Хведор насторочив руки. Дві немолоді матушки в хустках на головах, веселі та жартовливі, вхопили о. Хведора попід руки і повели через двір. Деякі батюшки вели перезву, несучи попереду в руках свічки. Якийсь диякон, що з ним о. Хведор цілісінький вечір перекидався жартами, вхопив його рясу ззаду і поніс довгі фалди в руках. Позаду висипали всі старі матушки, всі батюшки, все, що залишилося в покоях, навіть наймити йшли слідком і пороззявляли роти, дивлячись на ту церемонію.

Темної ночі йшла та ніби перезва по дворі, тихо гомонячи. Всі паничі, побачивши жарт, стали рядками, неначе москалі, і крикнули "ура!" Музики заграли веселої метелиці, знаючи звичай старих. О. Хведор, з розставленими руками, з головою, закинутою назад, всунувся з перезвою в хату.

В одчинені настіж двері полився з хати хвилями світ на темний двір. Білі веселі стіни, білі сукні на паннах, зелені гірлянди та гільця надавали тому курятникові такий панський, незвичайний вид, якийсь празниковий, що о. Хведор і справді аж здивувався. Повна веселих молодих гостей, з свіжими молодими видами, повна зеленого зілля й гілець — та хата здавалась багато кращою од усіх покоїв о. Хведора.

О. Хведор вступив в хату гордо й поважно, по-архієрейськи, зирнув очима і не втерпів: зараз зареготавсь. Поважність не держалась на його веселому виду, у веселих очах і спливала, як вода.

— Отак — так дочки о. Хведора! — промовив він, — хазяйки, нігде правди діти. Я думав, що вони, заслонивши віконця од людського ока,

цибульку перебирають або буряки скромадять та весільних пісень співають. А вони витурили моїх качок та курей...

— Дивись, брате, куди твої дочки позаганяли качки та кури, — промовила весела матушка, близька родичка його.

Вона одхилила ширму, а потім, присівши коло припічка, одслонила заслонку і посвітила в піч. О. Хведор так химерно присів коло припічка, передражняючи свою родичку, що всі в хаті покотились од сміху.

В печі в ринках та мисках покотом лежала посмажена цілісінька згряя курей, качок, індиків, гусей...

Знов усі засміялись голосно. Музики вдарили метелицю. Старі матушки порозганяли паничів і розпочали метелицю. А о. Хведор, ухопившись за голову, вертівся в крузі та промовляв: "ой, бузимки мої, кабанці, підсвинки, гуси, індики!!!"

— А барило горілки, а піввідра рому? — одказувала Марія Василівна, перекручуючись у метелиці.

Вже свінуло, вже й ніч минула, а танці не переставали, поки сам о. Хведор не порозганяв, жартуючи, паннів і паничів спати.

Другого дня, з півдня до вечора й до пізньої ночі — знов музики й танці! Нагулялися вволю дочки о. Хведора. Було про що згадувати на довгий час!

Не довго Серединський був писарем на економії. Після весілля зараз пан Хоцінський підставив стільчика старому економові на другій половині Нестеринець, що належала до другого діди́ча. Серединський став економом і недалеко завіз свою молоду жінку.

В перше літо після весілля, одного літнього дня, перед обідом, сиділа Ганя перед столом проти вікна і чесала косу перед дзеркалом.

Передобідняний час — то був задля неї вільний час. Вона вже впоралась, поприбирала в хатах, наварила й напекла і почала вбиратись, дожидаючи чоловіка обідати. Немолода сільська панія за вбиранням богу молиться або наймичок лає, а молода веселенькі думи думає.

"Чи щаслива я тепер за своїм чоловіком? — думала Ганя, — чи плакати мені на свою долю, чи сміятись до неї? Чи нарікати мені, чи дякувати своєму таланові? Казала мені мати перед весіллям, плачучи: "Не йди, доню, за його заміж! Лучче б я тебе під шум пустила, ніж мала отак видавати!" Помилилась моя мати, що не згожувалась за милого заміж дати. Чи щаслива я з своїм милим?"

Обернула Ганя голову і зирнула допитливим оком по хатах, держачи в руках розплетену косу.

Кімнати були такі, як звичайно бувають на економіях. Дві кімнати були чималі, а одна була маленька. Через сіни була пекарня з комірчиною. Дім був не новий, але чисто вимазаний білою глиною, з новим непожолобленим, як буває на економіях, сосновим помостом, дуже чисто вишуруваним та вимитим. В покоях було просто й убого. О. Хведор не спромігся наділити свою дочку багатим приданим. В одній кімнаті стояло широке ліжко з подушками, а на стіні за ліжком висів не дуже новий килим домашньої роботи з червоними та зеленими квітками, невідомими в натуральній історії. Коло стіни стояла старосвітська скриня на коліщатах, обкована залізом, вся в червоних квітках по зеленому полі. А в першій кімнаті, що була ніби світлицею, стояла проста канапа з спинкою, прикрита килимом. Тільки шість нових стільців, покритих світлосиньою матерією, веселили чисту хату з білими, як сніг, стінами, з великими, чистими вікнами, і надавали горниці вигляд ніби панський.

Огляділа Ганя кімнати і зрівняла їх з батьківськими. Набагато кращий убір був і в кімнатах батьківських. Правда, в її думці майнув, як картина, гарний дім, як от вона бачила в панів, багатих священиків або про який читала в книжках. Уявилася їй, ніби намальована на картині, гарненька м'яка мебіль, покрита рожевою свіжою матерією, а по стінах і по підлозі гарненькі килими з трояндами та гвоздиками; уявилося їй навіть велике дзеркало в золотих рамах, де її було видно всю — молоду та гарну. Майнули перед очима великі картини на стінах в золотих рамах, гарні завіси на вікнах... Швидко опам'яталась вона, аж засміялась сама з себе, що її думки мугнули так далеко. Не зросла вона в розкоші. Мрії про такі розкішні кімнати здались їй пустими.

"Роблю я й тепер, як і в батька робила, — пішла далі її думка, — та тепер працюю і для себе, і для свого милого. Задля його мені й робота не важка. Мені здається, що й та страва не буде йому смачна, що не я готувала своїми руками; і той поживок, і навіть той хліб не буде смачний, що не я своїми руками вчиняла, постіль буде тверда, що послана іншими руками. Робота мені не страшна".

А тимчасом глянула вона на свої руки. Од ліктя було тіло біле, як папір, а пальці зчорніли, поморщились, пошерхли, щиколотки стали горохуваті. Якій молодій панії не схочеться білих м'яких рук, та ще тоді, як їх цілують гарячі уста милого!

І знов неначе їй хтось показав на картині: сидить вона, як багата панія, убрана в багатий убір. Перед нею чудовий туалет в золоті та сріблі. В дзеркалі світиться, як повна троянда, її повне лице. В пекарні стукотять ножі, — кухарі обід готують. Лакей підносить їй снідання й чай. Слуг у покоях багато. Вони пораються і прибирають, а вона сидить та тільки порядкує. Вона не встає рано з теплої постелі, спить досхочу...

"Ні, робота мені не страшна! Не звикла я до лінощів. Я б і не всиділа без роботи і навіть світом нудила б, хоч би в мене було і три наймички.

Не зазнала я в батька розкоші; я зросла, ввесь вік панянський звікувала небагатою. Більше я працювала, ніж гуляла. Невесело промайнув мій вік дівочий. Нічого мені нарікати на свою долю; не гірше мені — й не краще мені".

Веселий промінь літнього сонця, зелена вишня, що заглядала гіллям в вікно, біле свіже лице, чорні брови її, що виглядали, до неї з дзеркала — все те викликало веселі мрії, веселі думи. Вчулись їй, мов принесені вітром на променях сонця з зеленого саду, веселі музики, пісні; майнули перед нею танці, смішки, жарти, повна хата веселих гостей, хата висока, освічена і убрана квітками; потім майнули перед нею коні, баскі, високі, прудкі, з крутими шиями, як у лебедів; фаетон критий, а в фаетоні сидить вона поруч з милим, вертаючись, при зорях, полями та лугами додому з гостей.

Ганя кинула оком в вікно. На дворі проти самісінького вікна стирчав трохи не драбинчастий "богуславський" візок, простий, в одноконку, з голоблями. Подертий старий лубок, котрим був обшитий візок, висів, неначе подерті шматки старої одежі. На візку, в розкинутому сіні греблись кури, неначе в кублі. Сіно повстромлювалось в дірки. Ряба здорова свиня, зіпнувшись на візок передніми ракотицями, всунула голову в сіно, шукаючи поживку, тільки довгі вуха її теліпались.

"Не знати мені розкоші", думала вона далі, заглядаючи в огород.

А там друга, сива свиня, прудка, як хорт, поралась коло картоплі, вивертала один кущ, хапала картоплину і зараз кидалась до другого хапком, користуючись часом. Наймички не було дома. Ганя вхопила кочергу, взяла пасмо недочесаної коси в рот і полетіла прожогом на огород і таки добре засапалась, поки вигнала свиню з огорода.

— Отаке щастя було і в батька! — промовила сама до себе Ганя, вертаючись у хату і дочісуючи косу.

Причесалась Ганя, наділа простеньку буденну сукню і оглядала себе в дзеркалі. Заткнула вона за косу червону макову квітку і викинула потім.

— Ні! Лучче я зав'яжуся хусткою попросту, як позавчора. Він же мене звав в жарти чудовою молодичкою!

Ганя вийняла з скрині здорову перську хустку, ще материнську, по білому полі з червоними, як жар, квітками й торочками, і недбало завертіла голову. Білий шовк чудово пристав до чорних брів, до чорних очей, до рум'яного лиця. Червоні торочки, що спадали аж на білу ший, не перемогли червоних, як калина, губів.

Сміючись до себе в дзеркало, вона наділа на ший товсте різане добре намисто. П'ять разків червоного намиста чудово приставали їй до лиця. — Любить мене чоловік, та й є за що!.. Не зазнала я розкоші, зате ж зазнала кохання. Коли б же швидше йшов милий обідати зо мною!

Немає там справдішнього горя, де панує щира, гаряча, за все надаряюча, щастям наділяюча любов!..

Пішла Ганя виглядати чоловіка, вийшла в сад і сад собою закрасила, по садочку походила, а очима на веселий яр раз у раз поглядала.

А яр той був глибокий і не дуже широкий, увесь зелений, веселий, як рай. Одним кінцем він простягався до села, де на взгір'ї було видно веселі білі хати в садочках, де блищав проти сонця великий став з двома млинами, з високими вербами коло греблі. З-за гори виглядала церква трьома верхами, трьома хрестами. Другим кінцем яр йшов між горами далеко, далеко, доки не зустрівся з високою крутою горою, укритою до самого верху старим зеленим лісом, розійшовся перед нею на два боки двома рукавами знов поміж горами, обминаючи під самою горою чималий ставок, світлий, як око. Кругла, мов шпиль, гора, обквітчена лісом, мочила зелений поділ свого убрання в самім ставочку, а другий такий самий шпиль, одкинутий в тихій воді, висів униз, у синю глибоку безодню,

звісивши зелене верхів'я столітніх дубів та лип. Вздовж по яру блищала смужечка синьої води між осокою. Попід горами були кринички — жолобки або плетянки при самій землі, під зеленими вербами. На однім узгір'ї того яру стояла економія, вся в зеленому саду, розстеленому по косогорі. По другий бік яру, на горі, між зеленими житами, стояла скарбова клуня, кошари і довгі, зчорнілі од дощу, скирти хліба.

Не на шпиль погляда Ганя, не на три верхи сільської церкви, що ніби плавали в легкім тумані проти сонця: поглядала вона на сірі верхи току, на чорно-жовті стіжки. Там коло робітників був її Ясь; звідтіль її око звикло стрічати милого.

Вже вона і по саду нагулялась, і квіток нарвала, та все на гору поглядала, а милого немає. Вже й квітки прив'яли в руках, сонечко з півдня звернуло, а милого немає. Вже Ганя втомилась, милого виглядаючи, а милого немає!

"Боже ж мій! що це з ним трапилось! Де це він забарився?" Засумувала Ганя за чоловіком, неначе він десь поїхав у далеку сторону, неначе він десь блукав по безкрайньому степу на безбережнім морі.

"Може, він поїхав до козаків-лісовиків, може, заблудив де в лісі, а там усякого звіра; а там же вовки і вдень нападають!"

Засмутилась молода Ганя, опустила руки. Пов'ялі квітки посипались з руки по траві.

"І страва перепріє та перестоїть в печі, — думала вона. — Лихо йому з чужою роботою! За нею і шматка хліба не з'їсть саме в час".

Од скарбового току летіли з гори три найменші сестри Ганині, як три ластівочки.

— Ясь обідає в нас, — крикнула здалеки одна щебетуха, — і казав, щоб ти сама обідала і не сподівалась його швидко, бо в нас гості.

"Не прийшов обідати... — говорить їй думка. — Може, я йому чим не догодила, може, недобре обідати варила, не приголубила його коли..."

— Ясь виїв аж дві тарілки борщу, а мама сміються та кажуть: мабуть, тебе жінка держить на голодному столі, — говорила далі щебетуха.

Знов задумалась Ганя, аж червоні торочки з голови звісилися на щоки.

Сіла вона сама обідати. Страва в рот не йде; їсть вона знехотя.

— З ким же він там говорить? — спитала Ганя. — Може, розмовляє з гістьми, з якимись паннами?

— Зо всіма говорить, а зо мною найбільше. Він мені казав, що нема й в світі кращої од мене; що в мене брови, як шнурочок, оченята, як терночок, і поцілував мене, та так поколов мене вусами! бо в його вуси, як щетина...

І сама сестра побігла до дзеркала, роздивлялась на свої бровенята, лизала пальці і пригладжувала ними свої косенята.

Не стільки їла обід Ганя, скільки її сестри. Довго ще вони щебетали, забавляючись нарваними квітками та ляльками, а Ганя сиділа коло вікна та все поглядала на яр, на тік, на гору, чи не йшов її милий.

Вже сонечко спускалося над гай, як вернувся додому Ясь і застав Ганю засмучену коло вікна.

— Оце, як же я засидівся в батька! — промовив Ясь. — Приїхав о. Мойсей з жінкою, а я й забалакався з ними. А ти, серце, сама тут обідала? Вибачай мені, моя люба!

Лице її знов засвітилось, повеселішало.

— Червона ти калина в лузі, а не молодичка в хустці та в червонім намисті! — промовив Ясь, обнімаючи її.

— А я тебе ждала, в вікна виглядала! протоптала в саду стежку, по саду ходячи. Не кидай мене саму. Обід той мені не смачний, і день той невеселий, як тебе дома немає!

— Не тужи, Ганю! Якби воля моя, сидів би коло тебе і не оступався, та запродай час мій!

Посідали вони рядочком на канапі. Ясь взяв її за руку.

— Почорніла твоя рука од роботи, серце Ганю! Жаль мені тебе, що ти робиш задля мене, як наймичка. Достатки та засоби наші невеликі. Не треба було б тобі йти за мене заміж!

— Рука моя почорніла, для тебе роблячи. А глянь он на себе, як ти запалився, для мене працюючи на полі!

— Ти, Ганю, молода. Невесело тобі самій літа молоді марно проживати на цім яру. Тобі треба веселих гостей, веселого товариства, музик, танців. Еге? А я небагатий: не зможу достачити цього та розважити твою молодість. Шкода мені тебе! Робота одриває повсякчас мене од дому, од тебе, гонить мене з господи.

— Цить вже! годі! — промовила Ганя, затуляючи своєю рукою його рот. — Ти оце передумуєш мої власні думки недавні.

— Що ж ти думала?

— Думала я багато і дійшла до такого кінця, що я щаслива і дуже щаслива, бо я люблю тебе, а ти любиш мене. Чого ж нам більше треба?

— Ходімо, Ганю, на яр та погуляймо. Ждала ти мене довго. Не піду ж я зате сьогодні до скарбу, щоб ти не нудилась.

Пішли вони через садок вздовж по яру, побравшись попід руки. Густа, неспашена трава плуталася під ногами, як найгустіше руно.

Вечір надійшов тихий та ясний. Яр увесь світився зеленою травною проти сонця, що пронизувало косим промінням лист трави і подорожника. Ганя і Ясь йшли й мовчали. Краса місця ніби одібрала од їх думи і розмову.

— Знаєш що, Ганю?

— А що?

— Поробимо, попрацюємо, доки молоді, а там, бог дасть, забагатіємо, зберемо грошенят, візьмемо посесію або купимо дець поблизу хутір. Будемо якось хитрувати та мудрувати і таки добудемо того щастя. Адже ж люди з бідних поставали багатими. Раяли мені люди, щоб я брав тебе, коли хочу мати добру хазяйку. От я і взяв тебе; і щасливий кругом, тільки шкода мені твоїх білих рук.

— Годі вже, Ясю, з тими руками! Було брати будлі-яку польку, коли заманулось тобі дуже білих рук.

— Білі руки, певно, не принесли б мені стільки щастя... А коли зберемо трохи грошенят, тоді матимемо більше слуг. Тоді я посажу тебе в убраній світлиці, одягну тебе в шовк та оксамит, не дам тобі взятись і за холодну воду, накличу веселих гостей, даватиму по наших достатках

вечорки та бали з музиками, щоб тебе тішили гості молоді, щоб тобі школи було і нудитись. А настане зима, заглянемо і в Київ, накупимо всякого добра...

— Коли б ти знав, таке саме мені верзлось оце недавно; вранці, як я чесала косу. А знаєш, що розвіяло всі мої веселі мрії?

— А що, моє серце?

— Сива свиня! Насилу вигнала з огороду. Скаче через тин, як собака. Завтра загадаю людям стриножити.

— Кинь, серце, той клопіт хоч на цей час! Боже, боже! як би то нам удвох завоювати те щастя?

— Мабуть, ми будемо тільки думкою багатіти. Чи ми ж не щасливі тепер? Чи слід же нам нарікати на свою долю? Наша робота не геть-то важка. А чи мало ж на світі людей, що позавидували б нам?

— Хіба одні мужики позавидують, — одказав Ясь. — А чому вже мужик не позавидує?

— Хіба ж мужики не люди? Дасть біг лучче, — буде лучче; але й тепер непогано...

Повернула молода пара коло ставочка і пішла далі яром, поміж горами та горбами, укритими гаєм. Знов вони обоє замовкли. Невимовна краса того місця одібрала в їх думи й розмову.

Дивні українські яри гайові між невисокими та крутими горами та шпилями, між дубовими та грабовими гаями, що розкішно поросли на крутих покатах та ребрах, на вершках гір та шпилів! Ще недавніми часами йшли тими ярами стави за ставами. А ліс, не спиняючись ворожою людською рукою, обсіяв, обсадив деревом усі гори й неглибокі долини.

Тепер ті веселі ставочки, знать, уплили в якусь кращу сторону! На їх місці поросла тонка, як нитки, густа, як повісмо, зелена трава, услала яри і долини, мов килимами. Колись у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької, а тепер їх унучата обступили рівною межею ті зелені яри. А більш того, що панська сокира без жалю облупила, обголила милі гори нашої України. І більш там тепер стирчить їжаком малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскублене руками мачухи. Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші "зелені діброви", наші "темні луги", що так любо виспівано їх у піснях.

Ідеш ярами, ніби чудовими покоюми. Чи є ж в світі покої, кращі од тих ярів? Під ногами стелється зелений трав'яний килим; по обидва боки йдуть стінами гори з зеленим деревом. На шпильях стоять дуби зубчастою стіною, розіславши міцне гілля з міцним листом по синьому небі. Над головою стеля з глибокого, безоднього неба, синього, аж темного. А по тій стелі не мальовані, а живі птиці перелітають з гори на гору: то ряба горлиця, то сивий припотень, то синя сиворашка; то перенизують небо низкою дикі качки, дрібно тріпаючи гострими крильцями, то пересунеться важкий бусел, простягнувши назад свої довгі, як ломаки, ноги.

В тихих закутках стоять там пасіки, гудуть там бджоли, пахне свіжим медом, гайовими квітками, свіжою травною, грибами. З дерева на дерево перескакують білочки. Сидить там пасічник з білою бородою, в білій сорочці, цюкає сокирою або дибає старечою ступою попід гаєм з тиквою по воду до копанки. І стежок там не протоптала людська нога. І тиша там, як в небі, як між зорями, не мертва, хатня тиша, а повна поваги, урочиста тиша спочиваючої натури. Тільки часом жалібно йде по гаю туркотання горлиці, проноситься луною по кільки разів цюкання сокири пасічника.

Не дивлячись на сонце, не лічачи годин, йшла молода пара довгим зеленим яром, що гадюкою вився поміж горами то направо, то наліво, то звивавсь на всі чотири боки світа. Яр кінчався узірєм між двома шпилями. На самому узірі між осокою блищала вода, а вище трохи під кущами ліски та калини, мов управлена в зелені рамця, блищала криничка в траві, обплетена лозою. Вода стояла чиста, як сльоза. Все дно, всі піщинки на дні було видно через воду. Вода була погожа, холодна. Як нап'єшся, то аж поздоровшаєш.

— Втомилась я, хочу пити, — промовила Ганя.

— Ходім до кринички.

Поки Ясь шукав широкого, як сито, лопухового листу, щоб зачерпнути ним води, Ганя припала лицем до води, ставши навколішки і обпершись руками об землю. В криниці, наче в дзеркалі, між синім знадвірнім небом і синьою безоднею, з'явилося її свіже лице, її біла хустка, а червоні уста з води впилися в її червоні уста і цілували її довго, аж доки вона напилась води. Червоні торочки шовкової хустки полягли на кришталеву воду і, легесенькі, навіть не ввігнули води під собою.

— Втомилась я. Сядьмо на час під липою на взгір'ї та одпочиньмо.

Сіли вони й замовкли. Почалась вечірня тиша в небі чистому на землі, в гаю. Дерево стояло, ніби кам'яне. Сонце зайшло за одну гору. По яру полягла густа тінь. Дно ярів зробилось темнозеленим. А зверху на дубах та на липах тихо світило сонце, розкинувши своє червонувате проміння по гіллі. Тільки десь далеко в гаю стукало калатайло на шиї ватажка вола, а потім десь у полі заревла корова, нудячись за телям.

— Щаслива я з тобою, Ясю, отутечки на економії. Як хороше в цьому яру! Я б рада тут і вік вікувати.

— А як ось через тиждень поїдемо до Хоцінського на бал, де в великих покоях горітимуть по стінах свічки та лампи, де блищатимуть дзеркала, де танцюватимуть молоді паничі та панни... Що скажеш тоді, Ганю? Га?

— Дивись лиш, яка ондечки картина! В ставку блищить червоне небо, і знадвору горить червоне небо. І надворі шпиль, і в воді — шпиль, перекинутий догори, неначе зелений пучок квіток. А коло ставка стоять лози, зеленіють коноплі, а за коноплями знов червона вода, ніби вогонь горить... Байдуже мені про панські будинки; тут би я і вік звікувала. Вряди-годи тільки поїхала б до міста, щоб на людей надивитись, яка нова мода, як люди ходять, як убираються...

— Гарно й тут на яру, а ще краще між людьми, та ще багатими; а ще краще в багатому, великому домові, де все блищить і сяє, як сонце на цьому яру.

Знялись вони з місця і вертались яром додому. Сонце вже згасло, яр темнішав, ставок вкрила чорна тінь берегами, тільки середина блищала темним цвітом. Як наближались до ставка, з осоки схопилось дві качки, тріпаючи крильцями, і сховались за шпилем. Скрізь було тихо й ніби порожньо. Всяка жива душа з гаю, з поля пішла до села або прилягла на спочинок під зорями.

Дома наймичка вже наготувала їм вечерю. Після вечері підлестився до їх мовчки сон, той сон сільський, міцний, що й не сниться чоловікові нічого, бо він обійме тебе всього, мов мати дитину, та й не випустить, доки гаразд не відпочинеш і од роботи, і од усякого клопоту, і од усякого горя і щастя.

V

Через кілька місяців Ганя сиділа коло вікна і колихала сина, в простій колисці, причепленій до стелі на вервечках, поглядаючи на яр. А менші

сестри по черзі жили в Гані і помагали їй де в чому у роботі, доглядаючи дитини. Через рік пан Хоцінський вже спевнив своє слово, знайшов Ясеві краще місце в недалекому селі. Попрощалася Ганя з своїм рідним селом, зеленим яром, ставом, розпрощувалася, плачучи, з матір'ю, з сестрами. Неначе виїжджала за синє море, так плакала вона. Кому пак не жаль того місця, де хто родився і зріс, де жили батьки і діди? Ясеві було байдуже. Ніби не рідною землею була йому наша Україна!

— Ой боже мій, боже мій! — перекривляв о. Хведор дочку й жінку, затаючи жалібним голосом, на зразець жіночого голосіння. — Куди ж це я виїжджаю так далеко на чужу сторононьку, аж у Кушнірівку! За п'ятнадцять з половиною верстов. Так далеко, що звідсіль не видно!

— Господи! що ти за людина! — промовила з серцем матушка. — І дитини йому не жаль! Оддав дочку, як з хати випхнув, ще й сміється! Буде отак, безщасна, цілий вік тинятись та тягатись з економії на економію, не надбає добра, ні птиці, ні худоби. А тієї шкоди! А скільки перетовчеться посуду! Хвалити бога, коли ще трапиться добре місце; а як же сидітимуть на бурку!

Марія Василівна заплакала, а о. Хведор передражнявав її, хлипаючи: "Ой боже ж мій, боже! Коли тобі, Ганю, буде нудота за Нестеринцями, то виліз на вербу на вершечок та й подивись на Нестеринці, бо звідтіль буде видно їх".

Переїхав Серединський в Кушнірівку. Місце було трохи краще. Вже Ганя купила гарненьку канапу, справила гарну одягу, найняла няньку, держала корову, мала доволі молока й сира і була щаслива по-своєму, не нарікала на свій талан. Понудьгувала трохи за домом, та й перестала. За господарством, за дитиною, за любим чоловіком і нудьгувати було ніколи. Жили Серединські не багато і не дуже вбого.

Пан Хоцінський частенько приїжджав в гості до Серединських, став їм великим приятелем, запрохував до себе в гості. Хоча він був і удівець,

одначе ж любив закликати до себе веселих гостей, а найбільше молодих дам, і навіть справляв бали. Серед польських гостей Ганя і собі мусила промовляти потрохи по-польській. Всі польки без сорома хвалили її в вічі за те, що вона так чудово говорить по-польській, хоча вона насилу, велику силу змогла зліпити докупі кільки польських словець. А Ясь, незважаючи на те, що вже говорив до нашої церкви, в домі Хоцінського знов став поляком, говорив по-польській. Хоцінський помагав Серединським, навіть годив, коли в чому була в їх недостача. Ганя дякувала йому, хвалила перед усіма його добрість, а все-таки було здвигне не раз плечима, не вгадуючи, чого він аж надто вже добрий та прихильний до їх, як батько!

Серединський не лінувався, піклувався, пильнував коло панського скарбу. Пан йому дякував за добрі порядки. Перепадала Серединському не одна зайва копійка. Пішла добра чутка про економа Серединського по всій околиці, як про хазяйновиту й здатну людину.

Одного разу влітку пан Хоцінський приїхав до Серединського в гості. Тільки що він переступив поріг, Ганя зараз постерегла на його лиці незвичайну веселість. Його сірі очі блищали сміхом, губи сміялись, ноги якось швидше й проворніше переступали поріг. Здавалося, неначе поруч із ним вступало в хату саме щастя, ведене його власною рукою.

— Добру оце звістку несу в вашу хату, Ганно Хведоровно! — промовив він, підступаючи до неї і цілуючи її в руку. — Я вгадував, що ви будете щасливі за Ясем. На моє й вийшло...

Ганя одразу замовкла й охолола: серце в неї якось чудно заколотилось, мов щось недобре віщувало. Тимчасом вона ніби і зраділа, що панство таки наближалось до неї.

— Поздоровляю вас управительшею маєтності князя з Кам'яного!

Тут саме одчинились двері. В хату ввійшов Ясь. Хто б тепер пізнав Яся з тими дитячими ласкавими очима, з боязкою несміливою ходою! Несподіване, негадане щастя вже підняло його голову на плечах, звело до купи брови, надуло йому губи, наче витягло зріст. Ясь вступив до хати вже паном, гордо й поважно, без ознаки жадної тривоги, жадного зворушення на лиці, неначе він досягнув тільки того, що до його по праву й належалось. Він вже перечув випадком ще передніше про це, але мовчав і не сказав про це жінці, ще не певний в тому, чи дістане те місце.

Пан Хоцінський аж побіг йому назустріч, ухопив його, обнімаючи, і цілючи, і поздоровляючи з новим місцем, з новою долею.

— Ну, Ганю! — промовив Ясь, — кидай тепер свої яри зелені, свої коноплі, гуси та кури! Рушаймо до Кам'яного. А за все те подякуймо панові Хоцінському, моєму названому батькові, за його добру рекомендацію перед князем.

Ясь знов обняв Хоцінського і поцілувався з ним тричі, — одначе не в губи, а по-польській: тикаючи губами на повітря проз щоки, а потім поцілував Хоцінського в плече і нижче плеча в рукав.

Пішла весела розмова за самоваром. Всі троє були веселі. Пан Хоцінський розказував про маєтності князя, про його багаті економії, про цілі череди волів, коней, про корисний уряд управителя. Розказував він Гані про той будинок, де вони будуть жити, про високі багаті покої з великими вікнами, з дорогою обставою, про багаті, родючі поля та садки, звідкіль можна загібати гроші лопатою. А найбільше розводився Хоцінський про князя, про те, який в його золотoverхий палац, які в тому палаці покої, зали з мармуровим помостом, які кругом палаца розкішні парки, садки, квітники, оранжереї...

Ясь слухав і очей не зводив з лица Хоцінського, неначе вперше на віку чув про такі дива. Не раз і не два Серединський марив про панську розкіш, про якесь краще життя. Не раз і не два Ясь до півночі не стуляв

очей після розмови Хоцінського про те, що Ясь веде свій рід од панського польського коліна, що в йому плине кров шляхетська, польська, а не мужицька — українська, що його діди й прадіди були заможні, були панами й католиками, мали поля, села, людей. Звичайно, як поляк, Хоцінський любив дечого багато і прибільшити, прикинути зайве, маючи на думці піднести вгору, піддержати нижчу польську шляхту, що вже переходила на українську національність й віру.

Хоцінський, своїм підмальованим оповіданням про минушість Ясевого роду, розбуркав у йому гордість своїм родом, пишання своїм панством, ту гордість, те пишання, що лежить в самому дні лядської шляхетської натури, плине в зливку з його кров'ю. Не бог зна яке минуше було у Серединського; одже, доволі було навіть одного слова "пан", щоб розбуркати й розворушити в його серці позичену польщизну, бо він був з українського роду.

Ганя сиділа, мов у чаду. Неначе які чари розливали вони вдвох коло неї. Слухала вона їх розмову і не йняла віри своєму негаданому щастю. Згадала вона, що колись ще маленькою їздила з батьком на ярмарок у Кам'яне. Згадала вона про те Кам'яне, як про чудовий сон, що снівсь та не зостався в пам'яті, і тільки якісь невиразні місця, якесь пишне забудування, якісь гарні, але неясні обличчя носяться перед очима, ніби виткані з тонкого туману. А як силкуєшся їх впіймати, на їх роздивитись, то вони ще далі одлітають, та все манять своїм гаразд не окрасним, не омежованим видом. Мріло Гані, як у тумані, якесь місто, якась висока гора чи скеля, вся в зеленому дереві, а на самому вершечку якесь забудування, не то церква, і не то хата, а більше якась чудова цяцька з золотими верхами. Коло того будинку знов пригадувала якісь стовпи, якісь стіни зубчасті, як оборка, а потім пригадалися їй якісь садки розкішні, доріжки поміж деревом, ніби жовто помальовані, дерево, позчіплюване гіллям, мов стеля; скрізь під деревом білі люди неживі, скляний дім, а в йому знов дерево і квітки, як і надворі, цілі ніби стіни й купи чудових незвичайних квіток. Все те вставало перед її очима, як в тумані. Бачила вона потім золотoverхі собори в Києві, здорове міське забудування, а все-таки давня дитяча мрія не зникла з її пам'яті.

Довго розмовляли вони, поки не потомились. Далеко за поріг випровадили хазяїни Хоцінського, дякуючи йому, як рідному батькові.

— От і завоювали щастя, Ганю! — промовив Ясь, зачинивши двері за гостем.

— Не завоювали, а само воно прийшло до нашої хати. Щастя блукає сліпе по світу.

— Ні, це ти, моє золото, приманила долю до нашої хати! Поки я сам жив, поти бідував. Ти, моя хазяйко, мене обшила і обмила.

Ясь розгорнув лист князя до пана Хоцінського та ще раз голосно прочитав запрохання себе за управителя. Князь просив через Хоцінського, щоб Серединський прибув якнайшвидше, обіцяючи йому річно плату з кількох тисяч карбованців.

— Завтра ж поїду я передніше сам, а ти лагодься тимчасом у дорогу.

— Чимало підвід нам треба! Ми ж таки вже розжилися, маємо доволі добра, маємо птицю...

— Яку птицю думаєш ти оце брати?

— А індики та гуси... та...

— Ще вигадай що! — крикнув Ясь. — Та нас же люди обсміють, як ми притарабанимось з качками та з індиками!

— А посуду хіба мало? І на віз не заберемо...

— Чудна ти, Ганю, їй-богу! Який же посуд думаєш ти перти до Кам'яного?

— Як який же? Не кидати ж нам сипанок, солом'яників, діжок...

— Свят, свят, свят! Нас люди обсміють, назвуть нас харпаками, обідранцями. Під такі палати вона під'їхала б з діжками, рогачами! Може б, ти забрала горшки й миски?

— Горшків не варто брати, а макітри заберу. Макітри новісінькі, здорові, платила по злотому, — це ті, що я купувала в Будищах на ярмарку. Таких макітер не знайдеш швидко. Обмотаю соломою, повтикаю в кадівб та й доведу хоч і за сто верстов!

— Ха, ха, ха! — зареготався Ясь. — Управитель з макітрами! Ха, ха, ха! Ой, простото, простото! Ой, господине моя дорога!

— Чого це ти регочешся? Ніби управителям і макітер не треба.

— Ха, ха, ха! Ти наробиш сорому на весь світ. Твоя думка про макітри, а я думаю, чим я завтра поїду до князя.

— А візком?

— Де ж таки візком!

— Візок же новий, мальований!

— Але ж до князя, пам'ятай собі!

— Неначе він бачитиме, чим ти там приїхав.

— От що я зроблю! Заїду до Хоцінського, покину там свій візок, а в його попрося фаетона та пару коней.

— Як собі знаєш. А на мене, то я б поїхала і візком.

— А я не поїду. Скажуть, приїхав якийсь безштанько на драбинчастому возі.

— Станьмо ж, Ясю, передніше панами, а потім вже будемо паніти. Поперед неводу не ловім риби!

Довго не спали вони, роздратовані негаданим, несподіваним щастям. Тікає сон од очей безталанних, не приступає ж і до щасливих Ясь тішився панством. Гані з'являвся якийсь чудовий вигляд чарівничого місця, якась палата, якийсь садок, повний квіток, де поміж деревом гуляли мармуряні люди. А Ясь бачив себе великим бундючним паном в золотих палацах, де горіли тисячі свічок, де ворушились сотні великих панів.

Через тиждень шляхом до Кам'яного їхав фаєтон Хоцінського, а в йому сидів Ясь із Ганею. Коло погонича сиділа наймичка. На руках у Гані спала мала дитина. Підвода з деякими хазяйськими причандалами їхала десь позаду. Ганя таки поставила на своєму: забрала кадовби, діжки, сипанки і деякий посуд. Однема макітри з горшками мусили покинути матері. Підвода мала приїхати до Кам'яного вночі, щоб захвати од людських очей переднішу бідність управителя.

Коні витягли фаєтон на гору. З-за гори разом устало все Кам'яне. Ганя, зачудована та замилована, аж крикнула од дивування! її давні дитячі мрії тепер стояли і справді перед очима. І як багато справдішні дива були кращі, пишніші од тих неясних, невиразних дитячих дум!

Високі золоті верхи палати, збудовані в чудовім готицьким стилі, стояли на високому скелистому шпилі, над самою річкою, і дивились у тиху воду чотирма золотими баштами, веселими вікнами, високими стовпами. Той шпиль був на островці, а через острівцею лилася вода, розбившись на самовілки, падала з каменя на камінь, шуміла попід стрімкими боками високої скелі. І шпиль, і острів були вкриті чудовим парком-садом. Неначе поясом, був оперезаний понад річкою той шпиль мурованою стіною з чудними зубцями. Саме проти широкого мосту

стояли високі дві башти з зубчастим вінцем, а між ними була широка брама просто в парк. За стіною скрізь виглядали поміж гіллям штучно пороблені верхи оранжерей, ніби висіли над зеленим гіллям. Проти палат на другім боці річки, на високому скелистому березі, стояла здорова церква, з тонкою готицькою дзвіницею. Муроване будівництво йшло понад берегом натикане задля убрання вигляду. Все те місце, облите навкруги тихою, ясною, мов дзеркало, водою, залите проміння сонця, було незвичайно гарне та веселе! неначе то був казковий зачарований палац серед лісу.

— Вгадай, Ганю, де ми будемо жити? — спитав Ясь.

— Мабуть, в цім домкові, — одказала вона, показуючи пальцем на чималу муровану хату.

— Тут живе княжий старий лакей; це дано йому до живоття, — промовив Ясь, осміхаючись. — Дивись, — он далеко, за княжим садом, на тій горі стоїть палац: ото наша оселя.

На горі, на другім боці парка, стояв палац, високий, убраний в карнизи, завітчаний на покрівлі химерними шпичастими башточками. Очевидячки, дім був збудований для вигляду по другім боці княжого палаца.

Ганя не йняла йому віри.

— А де тут, дядьку, управителя хата? — спитав Ясь так грізно, аж Ганя жахнулась.

— Ондечки, на горі за палацом, — одказав чоловік знехотя, показуючи пальцем.

Гані стало якось ніяково, неначе не хотілось їй їхати до того пишного дому.

Перебігли вони міст, заїхали на острів, поїхали попід самим садовим муром. Золотоверхий палац висів у їх над головами. Ганя, погонич, наймичка і сам Ясь втирали очі в золоті башти, колони, заморське дерево, доки все те не сховалось за скелею. Серце в Гані стукотіло в грудях. Ясь надимався, взявшись у бік рукою, супив брови, морщив своє молоде лице, щоб додати собі більше панського виду. Підкотили вони під дім, і Ясь, взявши Ганю під руку, гордо й пишно переступив поріг своєї панської квартири.

Слуги забігали, загомоніли, забрязкотіли ключами. Старенький лакей в синій лівреї одімкнув двері, одчинив їх, оступившись з поклоном.

Ще гордіше, ще пишніше Ясь вступив у дім, ще вище підняв він голову, проходячи через цілий ряд просторних, високих покоїв. Сердито кидав він очима на всі боки, оглядав стелю. Очі його ніби говорили всім, що все те було не вдивовижу, що навіть все те було не дуже хороше, не дуже вдовольняло його. Через годину сиділа сім'я в одній скромній світлиці за столом, накритим тонкою білою скатертю коло самовара.

— Якого тут багато кімнат! — промовила Ганя.

— От і багато! Перша кімната буде прихожа; друга — прийомна, третя — зала, четверта — гостинна, п'ята — твоя спальня, шоста — моя спальня, сьома — твоя убірна, восьма — мій кабінет, дев'ята — столова, десята — дитяча, одинадцята — дівоча, дванадцята — канцелярія, тринадцята... та ще й мало, коли б ти знала. Ми ж тепер не абиякі панки. Хіба ж ти не бачила, скільки покоїв у пана Хоцінського?

— І навіщо нам такого їх багато? З нас було б доволі трьох: задля себе, для гостей..

— Ти, серце, зросла не в панських будинках, ти не тямиш, що то потреба луччого життя.

— Та коли б ти знав, мені чудно й навіть сумно буде жити в багатих та дуже просторних світлицях. Чогось мені здається, що я оце не в хаті, а десь надворі... Хожу по тих покоях, неначе по надвір'ю. Де ж пак, од кутка до кутка сливень цілі гони!

— Бо ти жила й досі в малих хатах, як у скриньках. А мені, то ще й мало! Я люблю розтушуватись, розгорнутись широко, на всі боки.

Ясь розкидався на широкій канапі, мов справдішній панюга. Наука пана Хоцінського "не пішла в ліс", а показала свою ознаку.

А Ганя ходила по покоях, придивлялась до всього, оглядала мебіль, високі дзеркала, завіси, килими. І чудно їй було серед такої розкоші; і багато дечого здавалось їй і зайвим, і непотрібним на очі хазяйки. Ті канапи, крісла, котрими були заставлені світлиці, щоб кутки були непорожні; ті дзеркала поначіплювані, щоб стіни не були голі; те широчезне старинне ліжко, де лягло б десять душ, та ще було б місце, — все те здавалось їй чудним, непотрібним; все те здавалось їй великопанським вередуванням, що розвернулось би на весь світ, ладне простягтись на всю землю, і ще й репетувало б, що йому й землі мало!

На другий день Серединський налагодився йти до князя — показатись його, мовляли, ясновельможності, поблагословитись на господарство, на панування над його добрами. Та сказано йому, що князь приймає тільки, почавши од дванадцятої години. Поки та година наблизиться, повів Серединський свою молоду жінку оглядати той рай, що сїв на сонці кругом княжої оселі.

Краса того раю, того місця невимовне здивувала Ганю. Рідко трапиться знайти на Україні таке чудове місце, де до краси натури прийшла на поміч людська вигадливість. На острові річка розлилася самовілками та поточками поміж купами каміння, між тісними розколинами скель. Все те місце було заросле зеленим деревом, заставлене по квітниках оранжерейними вазонами в чудових купах,

залите квітками. Скрізь крутились широкі, посипані жорствою та червонуватим піском, доріжки поміж купами зеленого дерева, по зеленій траві, понад водою попід скелями, завішаними диким виноградом та листатим хмелем. Через річечки з острівця на острівцеь були перекинуті над кипучою, спадаючою водою легенькі місточки, обвиті повійкою та усяким крученим зіллям. В темних закутках, в сутінках, попід навислими скелями стояли мармуряні статуї. За високою скелею плавали пишні лебеді; по зеленому, рівнесенько стриженому дерні походили пави та павичі, порозпускавши свої пишні хвости. Тут же були розкидані кружала квіток; а в річку заглядали легенькі, як цяцьки, верхи високих оранжерей. На скелях скрізь були поставлені статуї, вазони столітників, кіоски. Все те було оплутано густим крученим зіллям, що спадало вниз густими зеленими гірляндами, китицями, понависало разками і цілими гніздищами.

Великий пан, згадуючи стару шляхетську Польщу, позаводив таку розкіш на нашій Україні ще тоді, коли можна було людськими мужичими дармовими руками орати і сіяти, сади садити, каміння перевертати і гори рушати з місця. Дивуючись, незчулась Ганя, як уплило дві години, і якраз у свій час пішли вони до князя.

Недовго гостився Ясь в покоях княжих: одну хвилиночку. Він знав панський звичай, що не велів одбувати довгих візитів. Княгиня була дуже привітна, розмовляла, осміхалась, а князь навіть провів їх не тільки до прихожої, але геть далеко у сад по широкій доріжці, обсаженій оргинією саме в цвіту.

Над самим берегом одного струмочка, шипучого тихим шумом, розлігся квітник з самих рож, закопаних в грядку на літо. На тих кущах цвіло сортів сорок усяких рожевих квіток. Князь махнув на садовника і звелів нарізати великий пучок пахучих троянд, білих пахучих додур і, взявши в свої руки, подав букет Гані, з додачею компліментів і ласкавих поглядів на її зачервоніле лице. Потім він загадав садовникові нарвати з миску морель і звелів однести на квартиру. А після всього провів Ганю до

фаетона, сам посадив її в фаетон, ласкаво попрощався з Ясем і навіть просив до себе в гості.

Вернувся Ясь додому веселий; згадував, який князь був до їх ласкавий; яка ввічлива була княгиня; далі чогось насупився і промовив до Гані:

— Оце дивлюсь я на наше нове житло, а перед очима в мене все манячать князеві світлиці. Там, Ганю, прихожа, надісь, краща од нашої столової кімнати. І досі я не опам'ятаюсь! Неначе мені оце снівсь якийсь чудовий сон. А пам'ятаєш, Ганю, той яр в Нестеринцях, де ми часто гуляли, ту бідну економію, де ми жили? Чи думали, чи гадали ми тоді, що нам трапиться такий талан, що ми житимемо поруч з великими панями! Що за багатство, що за пишнота, що за розкіш у тому дворці! Якого там срібла, золота, квіток, мармуру! Побув я там годину і наче аж поздоровшав, наче зазнав якогось невідомого щастя. Неначе душа моя була в раї, в небі і закуштувала якогось кращого життя. Поки живий, не забуду я цього дня. А князь! що за добра, привітна людина! А його княгиня! Так мило, так просто обійшлася з нами, дарма що велика пані. Вже й не молода, а як на її усе лежить до ладу, яка рівна її постать! Навіть вона ще гарна.

— Яка ж вона гарна? — одказала Ганя. — Мабуть, ти на неї дивився гарними очима. Вона стара, як гриб.

— Одже ж ти, Ганю, мабуть, дивилася на неї негарними очима. Сказати правду, на тобі одежа лежить зовсім не так гарно та до ладу, як на її, хоч ти й краща од неї. Не сердься тільки на мене, моє серце.

— За що тут сердитись? До князів нам далеко, як до неба.

— А хто б не хотів бути од їх недалеко?

— Я б не хотіла, — промовила Ганя, осміхаючись. Замок після цього Ясь, і не знати було, що він думав. І зажив Ясь із Ганею в добрі та в гаразді. Високі, просторні покої були не пишні тільки врівні з княжими, а самі по собі були навспряжки дуже гарні! В перших, парадних покоях стіни блищали білими шпалерами з срібними квітками. Ганині покої були обсипані по стінах і по завісах чудовими букетами троянд, ніби недавнечко нарваних у саду. Скрізь по світлицях простяглася довга стежка дорогого килима, закиданого оберемками лелій, фіялок, рож, ніби на грядках. Під оком українки-хазяйки все в покоях заблищало, залисніло, засміялось з усіх боків весело й привітно. І не раз Ганя, сидячи на м'якому кріслі, задивлялась на веселі покої, а Ясь, заклавши руки за спину, закинувши гордо голову, опустивши віка на очі, тихою стопою похажав по покоях. По одній його поставі, по одному лиці можна було бачити неоднаковий вплив несподіваної зміни життя на дві неоднакові вдачі.

Раз якось з пекарні влетіла до покоїв привезена з Нестеринець наймичка і почала розпитувати в Гані про якусь там куховарську справу, держачи чималий горщик в руках. Наймичка весело й голосно щебетала до Гані, як було колись і в Нестеринцях. Голосна луна од її розмови розляглася по світлицях і вразила Ясєве ухо. Він аж почервонів.

— Геть в пекарню! — крикнув він на наймичку. Наймичка злякалась, аж не стямилась, і випустила з переляку великий горщик з рук. Горщик безневинно гепнув на поміст і розлетівся на шматочки.

Вперше зроду заблискотіли якось чудно Ясєві очі. — Геть пішла в пекарню! — крикнув він удруге. Наймичка, при звичаєна в Нестеринцях завжди приходити вранці до пані розпитувати про обід, про страву, невимовне здивувалась і ні в сих ні в тих тихенько почимчикувала до пекарні, зрозумівши свою нову провину, нечувану в Нестеринцях.

— Ганю! — промовив Ясь, зараз тихомирившись, — час нам знати своє місце між людьми, а слугам — свою честь. Тут тобі не Нестеринці! Це Кам'яне. А ти теперечки управительша і пані. Нехай наймички не

насмілюються з тобою отак балакати і сюди в покої ходити, швендяти тут з горшками. Прибігла, нагуркала, налепетала, ніби в корчмі! І страху немає у подлого народу! Тут ти, Ганю, не дуже балакай з робітницями та наймичками! Найшла гарну компанію! Треба, серце, знати свою честь, шанувати себе, то й тебе люди шануватимуть.

— А хіба ж мене люди не шанують? — промовила Ганя. — А хіба ж тобі в вічі не хвалили мене нестеринські люди?

— Соромилась би ти, Ганю! Які ж люди? мужики!.. Шануватимуть мужики, — то пани не шануватимуть. Годі нам з мужиками куматись! З нас люди сміятимуться... люди кращі... Розумієш, Ганю?

— А колись передніше ж не сміялись. І Хоцінський бачив, як я балакала з наймичками, як я сама часом і обід була варила, та й не сміявся ж!

— То було передніше, колись, — одказав Ясь. Задумалась Ганя, сидючи в кріслі; задумався Ясь, ходячи по покоях. З її думки не сходило Ясєве лице, гнівне, навіть люте, з думки Яся не виходив вид смирної, тихої Гані, балакаючої з наймичками запанібрата. На хвилинку тільки в серце Гані зазирнуло якесь недобре віщування, та й знов окрила його веселість. Бо про що тут було журитись у тому раї! Не раз і не два молоді гості, всі хороше повбирані, вилися роєм по блискучих світлицях та дорогих килимах. Кругом молоді хазяйки розлягались веселі сміхи й жарти, сяли щасливі лица, блищали ясні очі. Не раз і не два музики лились чудовими гуками по покоях, облитих світлом канделябрів, і викликали до танців невгамовані рої панянок та паничів. І часто Ганя з Ясем при зорях верталася додому з гостей на баских конях в гарненькому фаєтоні. Думки її навіть не досягали до такого талану.

— Тішся, моя мила! — було каже Ясь, — ми діждались щастя. Проси, чого душа твоя забажає! Все тобі зараз буде.

І записніло на столах срібло та злото, записніли на Гані дорогі квітки та сукні. Сама Ганя розпишилась, як троянда повна. Несподівана розкіш, безробіття та спокій заколихали й, як малу дитину, наддали спокій рисам лиця чистого, білого, як мармор. А ті загорілі колись руки знов побілішали, зійшли, як на дріжчах, пухкі і кругленькі, як у її батька. Одна її душа зоставалась, яка й була, — така ж добра, тиха, до всіх привітна.

— Знаєш, Ганю, яка в тобі недостача? — говорив не раз Ясь, сидячи коло неї ввечері.

— А скажи, чоловіче мій, яка в мені недостача? — питала вона його, жартуючи.

— В тобі нема ні кришки гордощів. Для пані — то велика недостача! Пані повинна бути гордовита, поважна, а коли не гордовита, то принаймні повинна знати, хто їй рівня, а хто й ні. Якось ти до всіх однаково привітна, — і до великого пана, і до писаря, і до наймички. Чи вже ж пак тобі великий пан і драненький писарець — усе одно? До одних треба бути, звичайно, привітним та звичайненьким, а до других — так собі.. і щоб люди збоку постерегали тее. А ти — як говориш, так якось говориш зо всіма однаково! Гордість та пиха — то ознака розуміння своєї честі. Гордість — то прикмета й окраса аристократії.

Ясь підвисив голос і замовк. Він пригадував давні розмови та слова свого вчителя Хоцінського, як от школяр пригадує вивчену лекцію.

— І батько мій не був гордий, і мати моя не була горда, не буду й я горда. І не люблю я навіть людей гордовитих, що несуться вгору так, що до їх ані приступу! — одказала Ганя.

І не раз заступалася Ганя за безвинних людей, за писарів, не раз було, жартуючи, посидала чоловіка до людей, що ждали до півдня, сидячи без шапок у ґанку, як звичайно буває в панів. Як добрий геній,

Ганя здержувала шкідливий ляхівський вплив Хоцінського. По любові і добрій згоді між ними, Ганя завжди потрапляла до своєї мети.

Мати з сестрами частенько одвідувала Ганю. Не забував дітей і о. Хведор. Ганя дарувала бідним сестрам гостинці, давала їм свої дорогі недоношені сукні. Не раз сам Ясь купував своїм зовицям стрічки та квітки, до котрих усі дівчата дуже ласі. Часто Ганя брала до себе на кілька місяців по черзі сестер. Довго й довго дочки о. Хведора згадували за ті веселі бали, де їм доводилось танцювати з паничами, зручнішими й кращими од богословів.

Раз зимою, якось при обіді, згадав Ясь, що не зробив візита одному економові, якомусь Лемішковському, про котрого йому усе торочив та нагадував Хоцінський, й не так про його, як про його сім'ю.

— І кілька разів я був коло тієї економії, та й не заїхав. Воно тут а недалеко, у Тхорівці; буде, мабуть, верстов з сім або з вісім. Економія бідна, обшарпана. Мабуть, там живе якийсь куценський ляшок. Страх не хочеться їхати до його!

— Не забувай, Ясю, що й ми недавно були бідні. Поїдь же, поїдь, не лінуйся! — прохала Ганя.

— Біда мені з тобою! Що мені гірке, тобі солодке. Поїду, поїду, поїду, тільки цить.

І поїхав він одного дня зрання.

Економія стояла серед невеличкого бідного села, що належалось до якогось небагатого дідича. Бідність оселі неприємно вразила Ясеві очі, нагадуючи йому передніше життя в Нестеринцях. Хата з ґанком похилилась на обидва боки, наче переломившись пополювині саме на середині. Старий ґанок розхилив свої стовпи вчизу, наче розставив од старості ноги, щоб міцніше встояти. На старих обідраних повітках

подекуди світилися крокви, наче сухі ребра. Вікна з темними старими шибками здавались темними очима сліпця, що лупає страшними більмами. По дворі скрізь валялись купи неприбраного гною, бігали собаки, никали худі шкапи. Голодні корови смикали стріху. Один садок, старий і густий, розрісся кругом хати, стані та повіток, повтикавши гілля під обідрану покрівлю.

Між двома стовпами, до котрих давно колись були причеплені ворота, вбігли баскі коні Ясеві і, як змії, полинули попід повітками.

Лихі, худі та миршаві собаки опали санки і смикали Яся за ведмедячий комір. Біднота, пустиня, голодні дикі собаки — все те так вразило Яся, що він трохи не гукнув до погонича: "вертайся назад кіньми". Одначе було вже не можна вернутись. Ясь мусив недбайливо ступити в ґанок. Тільки він ступив у ґанок, звідтіля на всі чотири боки, покинувши просо та гречку, шарахнули кури, гуси, качки, голуби, горобці, навіть поросята. Півень кинувся йому в лице; поросята поточились під ноги. Все те кричало, верещало, киркало, кудкудакало, покидаючи пашню і втікаючи, кудю було можна втікати. А позад Яся завзятий Сірко вчепився зубами до шуби і немилосердно вихав на всі боки нещасного ведмедя, тільки шмаття летіло, тим часом як інші обступили погонича, що хвиськав на їх батогом. Прорвавшись через таку орду, невидану навіть у свого тестя, о. Хведора, Ясь насилу одчинив сінешні двері і сховався за ними од собак, що вили, як скажені, і гризли од злості двері. Ясь прожогом одчинив ті двері в покої, котрі були саме проти сінешніх дверей, і влетів у хату, як той заєць, тікаючи од череди хортів. А там у хаті знов шарахнуло від його усе живе, вже не кудкудакаючи, а крикнувши: "Ох! ах! ой! ай! Єзус! Марія!" По хаті, як густий сніг, літало гусяче пір'я та пух і заліпило Ясеві очі.

Стуманілий, він стояв серед хати і не знав, що робити. Нова сцена в хаті здалась йому тільки протягом першої в ґанку. Аж ось, крізь літаюче пір'я, він примітив перед собою чотирьох маленьких хлопчиків, — знать, хазяйських синків, що сиділи над горшками, повними гусячого пір'я. Тоді

тільки він догадався, що сполохав економську сім'ю, котра вкупі з наймичками і малими дітьми дерла пір'я, як буває зимньою добою.

Наймичка показала Ясеві другі двері з сіней, на правий бік, в залу. Перша світлиця Лемішковського своєю бідністю нагадала Ясеві його передніше життя.

Довго ходив Ясь по світлиці, оглядаючи стареньку і простеньку мебіль, дешевенькі картинки на папері, польські образки ченстоховської богородиці та Ісуса з баранком. Ніхто не виходив до його. Вже Серединський нудивсь, позіхав, сідав і вставав, і знов сідав. За стіною в другій хатині було тихо. Тільки дитина маленькими ніжками прибігла до дверей і висунула з-за дверей трохи не всю голову, в певній надії, що гість її не бачить. Коли це одчинились бокові двері. В залу вступив хазяїн Лемішковський, чоловік високий, поставний, повний, плечистий, з довгим чорним розкішним волосом на голові, з чорним вусом, з чорними великими очима. Як саме його прізвище, так і постать виявляли його вроду зовсім не польську, а щиро українську. Однак Лемішковський звав себе, — принаймні при жінці і дітях, — поляком і в своїй сім'ї говорив завжди по-польській, хоч дуже погано.

Лінивою, млявою ходою підступив він до Яся і привітався до його якось ніби знехотя й не дуже радо. Вся його постать, цілий обвід повного, круглового лиця, м'які повні губи, ласкавий погляд великих очей, тихий, симпатично м'який голос, — все те виявляло одразу його м'яку вдачу, ласкавість душі, не вважаючи навіть на те, що розкішний, шерсткий та цупкий, як дріт, волос, мов грива у лева, і велика будівля тіла натякали на захований десь глибоко міцний характер і здорову завзятість.

Посідали вони на канапі і почали звичайну візитну розмову, нікому не потрібну, не цікаву, нікого не займаючи. Після перших слів зараз позіхнув господар, а потім — і гість. Ще кілька слів було промовлено, і розмова перетялась... Ясь звисока поглядав на Лемішковського й думав: "і чого мене занесла лиха година до цього Лемішковського, сонного, млявого,

вбогого, з головою й одежею в гусячому пуху?" А в господаря все вертілася така ж сама думка: "і яка лиха година принесла цього пана Серединського, певно, багатиря, управителя, в мою бідну садибу? І чого йому треба од мене? І навіщо я йому здався? Це, певно, вона! це жінка затила його!"

Обидва вони сиділи й мовчали без сором, давши сміливо волю своїм думкам. Хазяїн вряди-годи промовляв слівце, а Ясь ще з більшою неохотою одповідав йому, одначе не смів прощатись, сподіваючись виходу сім'ї, про котру йому торочив Хоцінський.

Довгенько-таки сиділи вони і більше мовчали, ніж балакали. Рівне, одноманітне цокання маятника коло годинника, тепло в хаті, тиша навкруги, — все те наводило непереможну сонноту, тільки не на Яся, а на Лемішковського, — ще й надто, що він недавнечко, раннім простацьким звичаєм, пообідав і тільки що хотів спочити, аж тут принесло пана в ведмедях! Байдужне лице Лемішковського трохи зблідло і виявляло для цікавого ока якусь пережиту й перебуту скорботу, якесь горе. Та не Ясеві було читати теє. Він з огидою запримітив сонний погляд хазяїна, одначе сидів і дожидався, оглядаючи через вікно пару своїх баских коней, б'ючих копитами сніг під собою.

Коли це одразу, неначе вітром, одчинились обидві половинки дверей. В залу вступила з повагою, тихою ходою й трохи по-театральному пані Лемішковська і пишним поклоном привітала Яся, що схопився до неї назустріч. Зараз за нею всунулась, ніби возом в'їхала, середніх літ панія з лицем незвичайно чудним і негарним. Лемішковська назвала її гувернанткою своїх дітей — панною Теодозею.

Ні шелестіння довгих суконь, ні слова привітання не розбуркали, не ожвавили Лемішковського. Він собі дививсь байдужісінько, наче крізь сон, на цю сцену. Лице пані Лемішковської спашнуло полум'ям од сорому, що її чоловік не знає своєї ролі. Та вона зараз поправилась і повела таку розмову:

— Вчора мали ми гарну компанію в себе, не спали сливе цілу ніч і дуже потопились, забавляючись.

Лемішковська говорила по-польській, бо була полька.

Швидко потім одлетіла одна половинка дверей, і в неї влетіла в куценській сукні старша дочка Лемішковського, легенька, жвава, як пташка. Вона сміливо присіла серед хати до Серединського, пурхнула до мами і причепилась за її спиною на кінчику стільця, як часом пташка чіпляється ніжками на тоненькій висячій гіллячці. Незвичайна схожість дочки з матір'ю дуже вразила Яся. Здавалось, віби то були дві рідні сестри, а не мати з дочкою. Однакові лоби, білі і чисті, як мармор, однакові носи, тоненькі, рівні, з прозорими рожевими ніздрями, однакові губи, повні і свіжі, однаковий цвіт лица — сніговий, білий. Тільки мати мала великі, щиропольські сірі очі, нагадуючі каламутну воду або просте скло, припаде порохом. Яка б не була в польки краса, їй бракує одного — темних або синіх очей. Карі ж очі коли і бувають у котрої, то не з рідної раси, — це українська позичка. Дочка Лемішковської мала очі батьківські, великі, карі, блискучі, на чистих білках.

Панна Теодозя хоча була найкраще прибранна, в шовкову сукню, та неприємно вражала очі своїм чудним лицем. Треба було довго звикати до його, щоб з ним освоїтись. Теодозя сіла поруч з Ясем. Ясь трохи не пересів на другий стілець. Тільки почування шаноби людських звичаїв вдержало його на місці. А вона так і впилась у його своїми очима, сірими, ще й жовтуватими. Все її лице складалося з одного носа. Дивилась вона просто на Яся, а він бачив перед собою один тільки ніс. Повертала вона голову набік — він і знову бачив тільки ніс. Із маленького, неначе в кошеняти, лобка виступав її ніс, неначе погнавшись навздогінці за якимись ласими пахощами, і геть випередив малісіньке підборіддя, що сливе зовсім не було й знать, як вона нагинала голову трошки вниз. Недурно ж вся околиця звала її "губерносом".

Лемішковська обперлась ліктем об подушку, закурила папіроску. Теодозя вирівнялася і бадьорилась, наче на смотру. Маленька панночка

вертілась та обсмикувалась, як пташка, а Лемішковський насилу моргав сонними очима, що злипались як на то теж, наче карюком примазані.

Хазяйка спитала в Серединського, чи сподобався йому цей край, а далі разом з Теодозею повела розмову про Варшаву, про Петербург. Прикинуто було кілька слів навіть про Париж і французькі моди.

— Ох! мій пане! — крикнула тоненьким, тільки не природним голосом Теодозя, — коли б хто відав мою тугу по нашій милій Варшаві! Що то за милий край! що там за люди! Ах! Ох! що там за веселість! Там люди ніколи навіть не зазнають нудьги. Цілий день біганина, вештання, стукотня! Та все те повбирано по найновішій моді. Чи віриш, пане? Хіба тільки в Парижі можна знайти громаду таку веселу, говорючу, яка мала б стільки смаку в убранні, в манерах. Один мій знайомий князь у Варшаві казав мені, що Варшава навіть краща за Париж, тільки про Варшаву, бачте, мало знають. Ой, "матко боска"! При однім згадуванні мені стає веселіше в сільській тиші. Я тільки й живу й животію згадуванням... Ох!

— А чом же ви там не zostались, в вашім Парижі, та приїхали в нашу Тхорівку? — спитав несподівано Лемішковський.

Жінка кинула на його неласкавим оком. Вона все сердилась, що він своєю простотою завдавав брехню Теодозі, як вона починала чванитись та вже дуже виславляти Варшаву. Лемішковський замовк.

— А тим прибула сюди, що невідомий голос долі велів мені сюди їхати, доконче сюди! — промовила Теодозя, важко зітхнувши, і схилила голову, загулюючи носом усе підборіддя.

— Чи виїжджає ваша жона, чи не нудьгує на селі? — спитала хазяйка.

— Мало ще маємо знайомих. Була вона кілька раз у княгині, — промовив Ясь.

— Шо за чудова панія, наша княгиня! що за добра, янгольська душа! Яка вона привітна! — промовила хазяйка, неначе вона з княгинею вкупі зросла і вік звікувала.

— Таких паній тільки в Варшаві можна знайти, таких милих, ласкавих, хоча й належачих до вищого світу, — додала Теодозя. — Останній бал в княгині зрівняється з балами наших вищих і багатіших варшавських аристократів, — промовила Теодозя, неначе вона й справді гуляла на тих балах.

— Чи не чули ви оркестра нашого князя? — спитала господиня. — Варто послухати! Хоч тут і село, й дичина, але в нас можна почути найкращих італійських і німецьких композиторів: і Бетховена, і Россіні, й Белліні. Як чудово недавно грав оркестр "Травіату" й "Норму"!

Так вертілася розмова коло матерій високих, поважних, дуже не гармонюючих з бідною, драною обставою старої економської хати.

Ясь підвівся і почав прощатись. Дами заворушились і просили навідуватись до їх в їх сільську пущу. Лемішковський не просив і слова не промовив.

Дві наймички з коромислами одганяли собак. Ясь, під захистом коромисел, вийшов з ґанку і сів на санки. Лемішковський мовчки поклонився до його. З усіх чотирьох вікон виглядало на двір кільканадцять голов, і великих, і маленьких, котрі попритулювали лоби й носи до шибок, аж носи влипли, — щоб подивитись на багатого гостя, на коні, на погонича.

Через кілька годин при обіді Ганя розпитувала Яся про його недавній візит, про нових знайомих, а Ясь, регочучись, розказував їй за економію та за господаря й господиню.

— Не смійся, серце Ясю, з бідних людей, не цурайся їх. Згадай, що й ми були недавно бідні. Коли ти гордуєш ними і не хочеш знатися з ними, то я сама поїду колись до їх і запрошу їх до себе. — Поїдь, Ганю, то побачиш, як Лемішковський спатиме при гостях у залі.

— Годі тобі вигадувати та видумувати! — одказала Ганя.

— Лемішковська, нігде правди діти, гарна панія, тільки вже надто багато говорить про щось дуже вже високе... А діти деруть самі пір'я! Та, певно, й сама панія з панночкою дерла пір'я, як я приїхав. Міркую, що й Лемішковському загадує жінка пір'я дерти. Не подякую я Хоцінському за таку рекомендацію.

— А я поїду до їх, коли вже на те пішло! — знов одказала Ганя.

— Їдь! про мене! тільки бери два козаки гайові з рушницями, щоб обороняли тебе в тому звіринці. Подивись лиш, що сталося з моїми ведмедями!

VI

Озирнемось тепер на Лемішковського рід, звідкіля він узявся. За панування царя Миколая І-го на Західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка. Між бідними невеличкими міщанськими хатами високо виносилась покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. Чималі вікна й двері, віконниці, помальовані зеленою фаброю, ґанок коло дверей — все те дуже одрізняло Леміщину хату од других. На ціле місто не було такого розкішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дерези на окопі, свідкові давньої оселі, і оселі багатенької давніх Лемішок. На ціле місто у міщан не було такої чистої просторної світлиці з кімнатою, великих нових образів, картин на папері, міцних дубових столів, добрящих лавок. Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорку. З гори до берега простягся

старий здоровий садок, а далі за ним зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З огорода видно було недалечке водяний млин Леміщин, з чотирма колесами, з густим наїздом возів, навантажених мішками, з гуртом людей, застоюючих черги. Лемішка в місті був з перших багатирів. Заможність між міщанами, незвичайна на Західній Україні, в границях панування шляхетсько-жидівської Польщі, колись такої шкідливої для місцевого народу, — наводила людей на здогад, що Лемішка накладає з чортами, що він буцімто знайшов гроші. З важкою напругою якось спромігся Лемішка пропхатись між жидами і шляхтою до свого талану. Одначе він протисся не крамарством, а більше промислівством. Лемішка випасував на степах товар до різниць, а Леміщиha закупувала садки, пильнувала там ціле літо і висилала хури з овочами в степові міста на продаж.

Одного ясного літнього вечора сидів Лемішка з жінкою в ґанку. Сива смушева шапка з'їхала йому на потилицю і одслонила його високе й широке чоло, чорний, побілений сивиною, як сріблом, волос. Синій жупан розстебнувся, і через пазуху виглядали пасма чорного волосу на його мужніх міцних грудях. Його повне, колись гарне лице поверталось разом з поглядом карих очей, оглядуючих своє добро. Леміщиha, в шовковій юбці і шовковій хустці на голові, — стара, але кремезна бабуса, сиділа проти його і вела з ним розмову. Як той старозавітний Захарія з Ялисаветою, вони втішались одним живим сином, єдинаком Якимцьом, котрий бігав з чужими хлопцями коло млина.

— Добра в нас, хвалить бога, чимало й грошей доволі. А Якимцьо вже підростає, — промовив старий Лемішка. — Чи не оддати б нам його в школу? Візьму ще оце літо його з собою на степи, а, біг дасть, діждемо осені — одвезу в школу. Нехай вчиться! Може, з його якісь більші люди вийдуть, ніж ми, стара, з тобою. Хвалить бога, вчити є за віщо.

— То й оддаймо! — промовила стара. — Я б хотіла, щоб наш Якимцьо був священиком. Оддаймо його в духовну школу. Може, доживемо, побачимо його в ризах у церкві, коло божого престолу, на службі божій. Мати божа! здається, од радощів вмерла б, якби побачила його в ризах!

А як помremo, хто ж лyчче за нас старих молитиметься богу, як не син священик?

— І це гаразд! Але в мене думка така, щоб він вивчився та й зостався на господарстві. Ми ж і невчені, а маємо хліб-сіль. Нехай би він був добрим хазяїном, як ми з тобою; нехай би він йшов батьковою стежкою. А то як він одірветься од старої господи, то піде марно наша праця! В нашій оселі житимуть чужі люди; наше добро, певно, перейде тоді в чужі руки, — хтось чужий буде їсти ті овощі, що ми садили своїми руками. Оддаймо його лyчче в світську школу, — от, приміром, в гімназію.

Тодішніми часами міщанських і селянських дітей не приймали в гімназію. Тоді на нашій Україні тільки одні дворяни, тобто одна католицька шляхта, мала право просвіти в школах і прямування до вищого уряду. Середній і нижчий стан не мав права вчитись далі скарбової міри. Одному тільки духовенству була трохи вольніша дорога. Український народ мусив на віки вічні зоставатись в матеріальній і розумовій неволі.

Незабаром прибіг до ґанку і Якимко, засапаний, гарячий, червоний, і притулив гарячу головку до матері.

Недавня розмова з чоловіком вже навела на Леміщиху сумну думку про розставання з своєю дитиною. Вона прибільшила свою ласку: вдвоє ласкавіше її рука гладила синову головку, вдвоє пильніше дивилась вона на його запалене, червоне личко.

— Чи хочеш, Якимцю, вчитись? — спитала мати сина.

— Не хочу, мамо!

— Чом же ти не хочеш?

— Бо досадно! Адже ж, мамо, наші хлопці не вчаться ні один. А навіщо ж мені загадувать вчитись!

— А до школи поїдеш?

— Нехай їй біс! Мені й так остогид той часловець та псалтир!

— Хто видав таке говорити! — мати прикрила його гарячий роток пальцями. — А ми тебе одвеземо в школу, — промовила мати потім.

— То я втоплюсь!

— А ми тебе витягнемо.

— То я заріжусь або повішусь, а в школу не піду. Добре чустрить нас дяк і в нашій школі.

— Цур дурного, навісного! Хто видав так говорити! — промовила мати.

А старий Лемішка засміявся стиха, не зводячи очей з сина. В карих очах його світилася любов до мазуна сина. Тихий вітер обвівав щасливу сім'ю, обсипав опадаючим листом рож і бузку головну дитини та одержу матері.

Невесела думка засмутила головку Якимову саме серед веселої гульні з хлопцями: то була думка про школу, за котру казала мати. Нічим так не допікали Якимцеві наймити і наймички, як ляканням тією школою.

— Тривай, Якимцю! пустуєш ти! Прийде на тебе школа! — було кричить наймичка, розсердившись на пустуна хлопця.

Ледве дитина спробувала науки, і вже вона не любила науки, ненавиділа школу. Вчіння граматки, часловця, псалтиря, вчіння тих складів, тих тма, мна, здо, тло, тих псалмів, писаних незрозумілою мовою, — кому те вчіння не далось взнаки, не одбило змалку в дитини охоти до науки! Бідний Якимів розумок надаремно силкувався знайти хоч будлі-які зрозумілі мислі та образи в тих мертвих словах і не міг постерегти нічогісінько! Чудні слова тільки розбуджували в його дитячій голові часом якісь незвичайно чудні покручі мислі... Сліпає було Яким по часловці: "Вскую шаташася язици", а йому здавалось, що по всій хаті долі шатаються та вештаються волячі та овечі поодрізувані язики, ніби ті курчата коло проса, стрибають. "Сії на колесницях, а сії на конях" — читає він далі, а його напружена фантазія, шукаючи образів у словах, показує йому якихсь людей, то верхом на конях, то верхом на одному колесі сіючих жито та гречку. Ідумея здавалась йому якоюсь здоровенною макітрою, Амалік здавався мамалигою з кукурузи, Коноб — казаном, а Моав — собакою Бровком.

Тільки було й тішить хлопець свою уяву та думку чудними, кучерявими малюнками з початку і на кінці кожної кафізми та першими здоровими червоно-розмальованими літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, котрий надавав ще до того добрих стусанів Якимкові, його посадили за гражданську граматку, тобто за московську, як звичайно вчать дітей у нас на Україні. І знов удруге силкувався Якимко постерегти тямую тієї чудної для українця мови, і знов він постерегав тільки п'яте через десяте! Московські слова, схожі трохи з нашими українськими, знов підіймали в його головці — на другий лад — покручі думок, якусь каліч образів. Московська "овца" здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною — ніби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою і безухом; криси (пацюки) здавались йому крисами коло горшка або коло миски, а не пацюками. І поки-то дитина освоїлась та оговталась з мовою чужою! І скільки-то воно перетерпить головної муки од фальшивої педагогії, накидаючої нам чужу мову! І як дитина покалічить мозок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденні гроші!

Минуло літо. Якимко прогуляв його на вольний степах. Повернуло вже на осінь.

Одного буденного дня в пекарні Лемішки ніби без жадної причини розпочали пекти й варити, ніби на якесь велике свято. Леміщиha готувала торбинки з салом, крупами, горщик з маслом, насипала в торбинки яблука, сливи, навіщось складала Якимові сорочки й одержу в скриньку. Наймит викотив новий візок насеред двора. Якимові ніхто не казав про те ні слова, для чого все те робиться. Але він постеріг, що то його мають виряжати з дому. Недовго думаючи, дав він драла через огороди до млина, а потім сховався в лози, що росли густо понад водою. Вже сонце високо підбилося вгору. Вже все було наготовлено, а хлопця не було! Наймити, наймички розійшлися шукати його по огородах, в дерезі по ровах і таки знайшли в лозах і принесли на руках додому. Мати хотіла одягти його в козачину, в нові крамні штанці; та ні прохання, ні гостинці нічого не помагали. Якимко кричав, дригав ногами, махав руками, зачіпаючи по виду матір і наймичок. Насилу-силу всі гуртом вбрали його, держачи за руки й за ноги. Сам Лемішка взяв його на руки і сів на віз. На перевозі через річку дитина силкувалась вирватись і кинутись в річку, так що Лемішка ледве його вдержав. Так-то завезли Якіма в духовне училище, що стояло за кілька верстов, на другому боці того ж таки міста, — і покинули одного між чужими людьми.

Сумно було дитині в чужій хаті, а ще сумніше в училищі. Наука там була та ж сама, що і в дяка: той же таки псалтир з Ідумеєю і Амаликом, те ж вчення напам'ять і без тями, без жадного розуміння церковно-слов'янської і московської мови.

Вчителі тільки назначували нігтем, доки було назначено лекції, школярі мусили вчити все те напам'ять, а того, хто не гаразд вивчив, катували різками, аж увесь клас рюмсав.

Раз якось старий Лемішка стояв коло одчиненого вікна і, згорнувши руки на грудях, молився богу. Лемішка любив молитись богу довго й голосно, кілька разів одривавсь од молитви, ходив по хазяйству,

вертався і знов починав бубоніти, перевертаючи листки товстого акафіоника. Вікно було одчинене. Осіннє раннє сонце піднялося над садом. Біла осіння роса лежала в сутінках на траві, на покрівлях загороди. В вікно потягало свіжим повітрям. Лемішка, молячись, поглядав у вікно і, не маючи на думці прогнівити бога, перемішував слова молитви з хазяйською клопотнею.

"Хліб наш насущний даждь нам днесь..." промовив Лемішка і зараз додав, голосно кричачи на двір: — Параско! Не чуєш? Бодай оглухла! Одлучи теля од корови.

"І ізбави нас от лукавого. Яко твоє єсть царство, і сила, і слава..." — А, прокляті свині!.. Параско! Свині в городі!

І Параска ставила дійницю в ґанку і бігла виганяти свині.

"Господи помилуй, господи помилуй, господи помилуй. Слава отцу, й сину..." — А бодай чорти спину городили Шпаченкові, як він оце мені погородив тини!

Коли зирк у вікно! В воротях йшов Якимко. Лемішка вийшов на ґанок, не перестаючи бубоніти: "О всепїтая мати, родшая всіх святих святїйшее слово..."

— Чого це ти прийшов? — спитав батько сина сердито. Син залився слізьми. Вийшла мати і почала питати сина.

— Не хочу я, тату, вчитись у школі! Візьміть мене додому, — говорив син крізь сльози.

— Чом же ти не хочеш? Може, тобі хазяйка їсти не дає? Може, тебе хто обіжає? — спитав батько хрипким голосом.

— Не видержу, тату, занидію я в тій школі. Така мене нудьга бере, що вмерти треба. Учителі б'ють та катують, кажуть вчитись, а я нічого не розберу, нічого не втямлю. Ніхто мені не показує нічого. Хто його зна, як і вчитись! Лучче, тату, я піду за пастуха, піду в степи, наймусь наймитом, а вчитись не буду...

Мати почала й собі плакати, а батько застріг конячку та й одвіз його того ж таки дня знов до школи.

Зломила дитину школа, як лиха година. І почав Якимко вчитись. Не раз тішив він батька і вчителів незвичайним поспіхом у науці. Було підійметься вище за всіх товаришів, то це одразу, дивись, і опаде нижче од усіх, опустить руки, похилить голову. Стала потім гімназія доступніша для простих не шляхетських дітей, і Лемішка перевів сина в гімназію. І там було вчителі не надивуються незвичайній в його охоті до науки, а потім швидко — незвичайний страті завзяття до роботи.

Поки Якимко був малим в нижчих класах, поти батько і мати не примічали в йому ніякої зміни. То був добрий, слухняний хлопець, не цурався гульні з простими хлопцями, не цурався простих родичів, навіть з охотою кидався до всякої простої роботи, звичайної в сім'ї простих міщан. Було оце прийде додому на святки, скине свій мундир, сховає його в скриню, вдягнеться в просту козачину і ганяє з батьком по степах за товаром, аж піт йому з лоба крапає. І не раз мати спиняла його, одривала од роботи.

— Одпочивай лучче, моя дитино! набирайсь здоров'я та моці! — говорила вона часто. — І в школі не гуляєш, — ще й дома будеш робити!

Швидко Якимко скінчив гімназію і вернувся додому вже здоровим паничем, чорнобривим та тонким, в новому суконному мундирі. Він почав говорити до батька, до матері, до наймичок і сусід по-московському, бо вже ніби соромився своєї української мови, і очевидячки пишався цим та чванивсь перед домашніми і перед сусідами.

Через кілька день по приїзді сім'я Лемішок сиділа ввечері в світлиці. На столі стояли недоїдки вечері, валялись качани кукурузи, ложки, стояли полумиски.

— А що, синашу? — сказав батько, — чи вже спочив ти після школи? Час би нам і до роботи ставати. Наймит на степу. Я завтра раненько побіжу на місто, а ти повезеш борошно; та напій коня, вставши раненько, та випусти його на леваду, нехай трохи попасеться.

— Хто, тату, я? — спитав Яким — само по собі по-московській.

— Атож! А до кого ж я говорю?

— Як же я в сіртуку буду коня напувати та пасти?

— То скинь сіртука, та одягнись у жупанок.

— Де ж ви, тату, бачили вчених людей у жупанах або в свитах, та ще коло коней?

— А хіба ж давно ти ганяв конем до води і вчищав станю, що було аж мати тобі забороняє? Чого ж тобі пиндючитись тут, сливе як на селі?

— Бо тоді я був малим і дурним, а тепер інша річ — теперечки треба пиндючитись хоч-не-хоч.

Батько подививсь на сина, неначе вперше бачив його. Перед ним сидів панич, як маківка, в сіртуці, з розкішним кучерявим волоссям, зачесаним набік. На білому панському виду грали рум'янці. Шия була зав'язана шовковою хусткою.

Довго й пильно дививсь на його батько, і в його брови насупились, насунулись на очі, а голова хилилася од нової невеселої думи. Одразу і

вперше батько одгадав, що вигодував і вивчив сина не на поміч собі... Та дума блискавкою мигнула в його голові, збурила кров. Лемішка одначе рівним і міцним голосом промовив, глибоко ховаючи свій здогад:

— Коня тобі можна й не пасти і не поїти. Напоїть твоя мати. Так вези ж завтра борошно на продаж до Ямполя. Та торгуйся добре з жидами і не давай набор. Зараз бери гроші.

— Як же я поїду: сидючи на мішках?

— А хоч би й на мішках. А де ж я тобі візьму карети?

— Я, тату, одвик од такої роботи. Де ж таки! Я скінчив гімназію — і везтиму... борошно на продаж! Якось ніяково...

— А що ж ти в мене робитимеш? Іншої роботи тобі тут немає.

Яким замовк. Мати сиділа нишком і мовчки поглядала то на чоловіка, то на сина, догадуючись, у чому тут річ.

— Я, тату, в школі одвик і одбивсь од роботи. З цього в нас у школі сміються. Мені соромно якось оте все зробити, хоч це й не велика труднація.

— А хліб їсти не сором? Га? не труднація? — Спитав Лемішка, і голос його затремтів.

Яким осміхнувся. Мати сиділа ні в сих ні в тих.

— А хіба ж люди їдять хліб тільки з волів, з хазяйства? — промовив Яким.

— Ми, хвалить бога, їмо хліб тільки з того, як бач, і хліб не черствий, не абиякий, як знаєш! А коли ти думаєш їсти хліб з чогось іншого, то немає тобі роботи в моїй господі. Чи хіба будеш цілий вік сидіти, згорнувши руки, та дивитись на батьківську працю?

— Годі тобі, старий! — промовила мати, здержуючи чоловіка. — Хіба ж ти не бачиш, що син молодий, набрався трохи фанаберії од тих дворянських дітей у школі, а дійде до зросту — й до розуму дійде.

— Годі вже мені, мамо, до розуму доходити. Вчений, просвічений людині не слід піклуватись худобою та борошном. Наука, бачте, провадить зовсім не до того, а деінде.

— А до чого ж? — спитав батько. — Не повинні ж таки науки допровадити до голоду! Бо це були б якісь навісні та скажені науки.

— Науки повинні допровадити до хліба тільки через чини, через скарбову службу. Що ж з того, що я матиму хазяйство, хліб! То пуста річ, коли я не матиму чинів! Мене ні один пан, ні один офіцер, ні поляк, навіть і жид не поважатиме, нехтуватиме мною, не схоче говорити зо мною.

— То дай їм усім дулю під ніс! На дідька вони тобі здались — ті пани, офіцери?

— Е, тату! на дідька!.. То було б мене не оддавати до школи. Як я піду на скарбову службу, добуду чинів, обвішаюсь хоч маленькими орденами... о! тоді інша справа! Тоді ніхто мною не гордуватиме, тоді мені не сором буде по улиці пройти; скрізь мене прийматимуть і поважатимуть. А то що з того, що я вчений у школі? І дяк наш вчений. А чи дуже ж поважають дяка? Мені треба йти в урядники або в військо, добути еполетів, хрестів...

— Схаменись! опам'ятайся, дурню, хоч ти й вчений! — крикнув Лемішка. — Чи ти хліб їстимеш із тих хрестів, чи що?

— Та ви, люди прості, не казавши лихого слова! ви того не розумієте,
— промовив син, спихнувши і розсердившись.

— Та й ви стали щось дуже вже криві в тих школах! — промовив батько, — бо щось аж надто вже багато тямите! В вас ум за розум заходить. Дав я тебе в школу, та й жалкую. Між панськими дітьми і ти, бачу, нахапався панського духу.

— Ні, тату! Що правда, то не гріх! Вченому чоловікові сором сидіти коло господарства та пильнувати його.

— А я думав, сину, що ти розуму наберешся та ще придбаєш до того, що ми з матір'ю надбали. Пропавший той день, коли мені прийшла думка завести тебе між паничів.

Вийшов з хати Лемішка. Син залишився з матір'ю.

— Сердитесь на тебе батько, та й сам не знає чого. Ти б йому так не одказував круто, то йому б було й байдуже про те, що ти собі іншої дороги в світ шукатимеш.

Мати пригорнула його голову до себе і почала гладити рукою.

Обоє довгенько мовчали. Мати наче вгадувала, що в сина є щось на думці. Аж ось почав він їй стиха казати, не підіймаючи очей.

— Позавчора, мамо, сидів я надвечір над річкою, нижче нашого млина, коло верби, закинувши удки. Ви знаєте ту високу вербу, що стоїть над водою, під високою скелею і досягає зеленим верхом до самого верху скелі. Сижу я, задумався. Сонце вже стояло на вечірньому прюзі, вже спускалось низенько. Підняв я голову, зирнув на гору, а там... там, мамо, на горі, на вершечку каменя стояв ніби якийсь янгол. Увесь він був білий, і убір на йому білий, і личко біле, і волос ясний, кучерявий, та ніби аж вився по плечах. Перед моїми очима упав він на одно коліно проти

сонця, склав на грудях руки до молитви і нахилив голову. Густі коси спали з шиї і звисились двома пасмами. Вітрець гойдав ними стиха, гойдав білою сукнею. Здавалась та постать духом прозорим, при рожевих проміннях сонця. Над самою водою стояв янгол на скелі. Коли ж зирну на воду, а там не стояла, а ніби плила на перекинутому небі та сама постать, як літаючий херувим. Я встав... Якась сила потягла мене на гору. Вибіг я, дивлюсь... нічого нема.

— Я вже догадуюсь, який то був янгол, — одповіла мати.

— А вчора, мамо, я знов сидів там цілий день сливе...

— І не прилітав вже до тебе янгол з неба? — спитала мати, осміхаючись.

— Сонце знов стало на заході. Вечір був тихий, чудовий. Сижу я над удками, а на ужи й не дивлюсь і не одриваю очей од того місця в ясній воді, де я позавчора бачив чудову мрію. Коли дивлюсь — разом, наче з неба, злинула і сіла її тінь... тінь того янгола, над зеленою вербою на одкиді скелі. Тихе гойдання води гойдало ту тінь, вона виглядала до мене з води, наче літаючи на повітрі. Підіймаю я голову, дивлюсь, а на скелі знов стояла та ж сама неземна постать, тільки не в білій, а в рожевій сукні, з рожевими квітками на голові. Знов стояла вона проти сонця на колінах, згорнувши білі руки на грудях. Знов так само нахилила вона голову, наче кланяючись до сонця, котре обливало її всю рожевим промінням. Я не втерпів, сидючи над водою, — не знав, що почати, що діяти! Серце моє затремтіло, в душі похолело. Коли дивлюсь, вона одчіплює одну квітку і, піднявши руку, кидає вниз. Рожа впала передо мною. Я — за рожу. І знов якась сила поволокла мене на гору! Вибігаю, дивлюсь — нічого нема...

— То якась панна, певно, жартує з тобою, мій ясний красуню, — сказала мати, обнімаючи сина. — Куди ж тобі ставати коло простої роботи з цими білими панянськими руками!

— Не буду я, мамо, тут господарювати! Піду я лучче, мамо, в військо та буду офіцером. Буду конем вигравати! А на мені золоті еполети сяєвом блищатимуть! Всі панни подуріють; як забрязкаю підковами, як застукаю закаблуками! Ох, мамо!

І Яким знявся з місця, взявся в боки і пішов по хаті мазура. Мати водила очима слідком за ним, милувалась його легенькими скоками, сміялась з пустування молодого хлопця.

— Недурне, сину, купала я тебе в любистку...

— Ой, мамо! тісна мені буде ваша світлиця! Було б мене не давати до школи. Страх мені хочеться розвернутись, розім'ятись, розгулятись! Коли б мені музики гриміли, бубни били, кругом мене літали панни, як метелики, що постав на долоню та дмух! а вони й полетіли вгору пухом.

Замість панни, Яким ухопив стільця і почав з ним крутитись по хаті, пустуючи без міри.

Двері рипнули. В хату заглянув Лемішка.

— Лягай, паничу, спати; годі крутитись. А ти, стара, не дуже лишень потурай своєму мазунові. Завтра треба вдосвіта вставати, — Лемішка гуркнув дверима і пішов спати.

На другий день Лемішка пішов до священика порадитись, що йому робити з сином. Священик порадив дати його в університет, щоб він вистарався на доктора або на урядника. Не пошкодував батько, грошей, вирядив сина в Київ, в університет.

Яким видав екзамен в університеті дуже добре. З незвичайним палом та завзяттям кинувся він до наук. З ранку до пізньої ночі не виходила книжка з рук. І не раз пізньої доби, лягаючи на постіль, жалкував Якимко, чому день не довший, а ніч не коротша; чому не можна разом

усе вивчити, усе збагнути розумом, все постерегти. Він почував у собі якийсь огонь у грудях, якийсь голод науки й науки! Кинувся він на науку, неначе голодний на хліб.

Веселе молоде товариство почало знайомитись з Якимом, котрому ще в гімназії змінили фамілію Лемішки на Лемішковського, щоб не здавалась геть-то вже мужицькою. Раз якось увечері затягла його до себе весела компанія. Випили по чарці, пробалакали цілий вечір. Яким вернувся пізно додому, ліг спати, спав довго, а прокинувшись вранці, почувтив уперше лінощі і млявість в тілі. Він неначе розм'якшивсь. Взявся він до книжки, не пішовши на лекції, — книжка випала з рук; очі, неначе втомлені, дивились проз книжку, через вікно, у синю далеч. На другий, на третій, день він і не брався вже за книжку. Охота до вчіння пропала так швидко, як і припала. Яким почав байдикувати й залежуватись.

Саме тоді підпав якийся студентський празник. На одній улиці Старого Києва, в низенькій, чималій кімнаті, де жили студенти, зібралося ввечері молоде товариство. На ліжках, на стільцях кругом стола сиділи студенти. Деякі грали в карти, деякі бренькали на гітарах. На столі серед хати стояли бутлі з горілкою, валялись шматки й скибки покраяних паляниць і житнього хліба, покришена ковбаса й сало; на папері лежала сіль, стояли пляшки з пивом. Після перших чарок вся компанія загомоніла, почала змагатись про всякі наукові речі, про своїх професорів. Після других і третіх чарок всі заспівали бурлацької пісні: "Вниз да по матушке, да по Волге". Потім співали, хто що вмів. Були тут і романси, були й польські пісеньки, навіть і наші туди ж між гурт попали, тільки не ті, що будять спасенні думки про долю рідного краю, що підіймають угору занедбану народність українську, а сміхотворні й навіть сороміцькі, складені по міських шинках та по розпущених вечорницях. Хто знає наш університет тих ще недавніх часів, той, певно, догадається, куди це затягнуло Лемішковського. Ніколи цей університет не стояв високо своїми професорами, окрім хіба німців, та й ті працювали більш для своєї ерудиції, ніж для підняття вгору духа молодіжі. Російські ж професори бували або затуплені перейнятою на віру од німців наукою, або псевдовчені болботи, або зовсім ледачі пройдисвіти, що втирались у

професорство, мов у яку канцелярію задля "жалування" та чину. От же дарма, що наука на кафедрах тоді кульгала або дрімала. Між молодіжжю бували невеличкі, сказати б, братства, що кохались у їй щирим серцем і серед офіційного університету робили свій університет, живий, багатий надіями. Хто встрявав до такого братства, той на все життя набиравсь у йому пошани до просвіти і зневаги до безглузлого буяння вчених неуків. Та було таких дуже, дуже мало! Лемішковському судила доля опинитись між тими, що не дбали про високе, про велике, про святе, а бажали тільки молодого буяння, широкого якогось розгону слова, голосу, сили, — на що, про що, ніхто про це не думав!..

Одного разу, після якоїсь гучної та бучної студентської історії, Якіма, разом з другими, випровадили з університету. Повернувся Лемішковський до Лемішки.

— А що, сину? довчився до якого чину? — питав старий батько, осміхаючись.

— Коли ж, тату, чогось зникла охота до науки, і хто його зна, де вона ділася! Але доволі з мене буде й цього. Поступлю я, тату, в суд або десь в урядники, таки в нашому місті. І од дому не одіб'юся, і до чину дослужуся.

— Хазяйнуй, сину, як і батько твій хазяйнував, так буде найдогідніше, — одказав йому Лемішка.

— Ні вже, годі! Було мене не давати до школи. Не приходитьсь мені братись до такої роботи; та й хист до цього десь дівся.

— То, про мене, й просовуйся в пани! Бог тобі на поміч.

Яким пішов на службу в урядники в канцелярію, таки в тому самому місті, де жив його батько. Не весела дорога лежала тоді перед людиною не дворянського роду. Трохи не піввіку треба було тягти службу, щоб

дослужитись до першого чину. Не смачна була й служба писаря. І не раз було, сидячи за столом і гнучи трохи не цілий день спину над паперами, Яким поглядав в одчинене вікно на вольний світ божий, на зелені степи і пригадував ту важку науку в бурсі, як йому привиджувались у класі зелені степи, вольні пастухи, як завидував навіть вольній череді, що паслася на вольній сіножаті на луці понад берегами річки. Одначе Лемішковський працював, як віл у ярмі, з тим раптовим завзяттям, з яким працює українець, поки його охоти, снаги й волі. Якими надихувала надія чинів, надія вислужитись, вийти в люди, дійти до панства. А мати не раз, сидячи вечірньою добою коло сина, втішалась його надіями.

— Не довелось мені побачити тебе, сину, в золотих ризах. Коли б же, сину, я тебе побачила в золотому мундирі, в хрестах та стрічках, у великому чині! Тоді мені будеш слати шовкові хустки та оксамити.

Раз якось у начальника Якимового був бал. Він мав багато дочок, вже дохожалих і негарних, та затягував до себе на вечори молодих паничів. Лемішковський, як маючий дістати після батька чималу державу й млин, звернув на себе його увагу; запрохано й його на вечір. Цілий день не було йому спокою. Увесь день він чистився, чепурився, виглядався в дзеркало. Старий Лемішка дививсь, дививсь, та й годі сказав, вийшовши з хати. А мати сама наливала синові свіжої води, подавала білий рушник, служила йому, як наймичка.

— Дай лишень, синку, я розділю тобі проділь, зав'яжу тобі шию, приберу тебе, як ляльку! Як би я хотіла побачити тебе в гостях, як тамечки коло тебе будуть роєм витись панни, дивитись на твої чорні брови!

— Одчепіться, мамо! — одказав синок з досадою. — Чи зугарні ж ви проділити проділь по-панській!

— Не буду, не буду, тільки не сердься, — сказали мати, оступаючись назад з гребінцем.

Вона стала оддалеки і, згорнувши руки, дивилась на сина. З невимовною любов'ю водила вона очима слідком за сином по хаті, за його чорнобривим лицем у дзеркалі.

— Коли б мені глянути на тебе в гостях хоч через віконце! — сказала мати.

— От іще! наробить сорому! Покажіться там з хусткой на голова!

— Чи пішов панич? — спитав Лемішка, одчинивши двері.

— Ондечки пішов через двір! — одказала жінка, не одриваючи лиця од шибки.

А через двір пішов гордою ходою Яким, рівний та дужий, як явір. Чорні кучері блищали проти сонця, як шовк. Довго слідкувало за ним материне око поза тином, попід зеленим гіллям садків. Мати була горда красою й розумом свого сина, а батько все гомонів та бубонів, супивсь мовчки, хоч і його око не втерпіло, щоб не піти через вікно слідком за гордою ходою сина.

Нетвердою ходою підходив Яким до дому свого начальника. Вікна були освічені. На дворі коло ґанку стояли коні приїжджих гостей. Не вперве траплялося йому бути в порядних гостинних в заможних панів, але вперве він йшов до свого начальника в гості.

Гостей в світлицях було чимало, та все поляків, як звичайно буває в повітових містах Західної України. Сам начальник Якимів був поляк, бо поляками тоді був закиданий в нас увесь уряд. Ніхто не привітав Якіма ласкаво, ніхто не подав йому руки, окрім товаришів по службі, хоча вся шляхта знала його дуже добре. Одначе панни були до його багато ласкавіші, як пани. Гарна врода, краса його очей, краса лиця неначе закривали собою просту матір, міщанина батька, не шляхетський рід. Хазяйські дочки обступили його з усіх боків. Гості сходились. З'явилися

дами, гарно повбирані, надуті, вдаючи з себе значних, навіть великих паній. З'явились молоді панни, і чорняві, і біляві. Між матерями вились, як бджілки, маленькі дівчатка й хлопчики. Все повітове місто насунуло у світлиці начальника з своїми сім'ями, з горничними.

Вже пізно рипнули двері якось ніби голосніше; в прихожій кімнаті почувся великий шелест, неначе через неї тягли сіно, копицю за копицею. У двері було видко три сукні, котрі ворушились од кутка до кутка і зайняли собою трохи не всю кімнату. В залі замовк гомін. Всі дивились на двері і таки довгенько ждали появу нових гостей. Коли це одчинились обидві половини дверей, і в залу вплили три панні, як три паві, три дочки станового пристава, пана Пшепшинського. Між широкими їх сукнями плутався маленький, старенький, лисий, як коліно, панок. То був їх батько. Він був в старенькій, притертій сіртучині. Зате ж бундючні дочки тягли за собою хвости трохи не на всю залу. Голови гостей, що сиділи навкруги зали, з-за тих мушлинових суконь виглядали, неначе з-за білих хмар. Ніхто не вмів увійти в залу з такою повагою, як панство Пшепшинство; ніхто не вмів так поводитись, так поважно поставити лице, очі, губи, як ті три панні.

Лемішковський виглянув з другої кімнати і спинився на порозі од великого дива. Серед зали стояла та панна, котру він колись передніше, влітку бачив на скелі, перед заходом сонця, котру він бачив в прозорій річці, в синій безодні одсвіченого там неба. То була найменша Пшепшинськівна. І тепер вона стояла, як і тоді, вся біла, в білій сукні, в білих рукавичках, в білих квітках на голові. Тільки тепер широка стрічка червоно-кров'яного кольору обхоплювала її тоненький стан і червоними смужками вилася по білій сукні на обидва боки. І тепер, як і тоді, ясні, м'які коси вились кучерями навкруги тоненької, білої, як папір, шиї. Чарівна споминка разом устала перед його очима у всій красі тодішньої обстави серед розкішного зеленого листу, на фоні темносинього вечірнього неба. Проти волі Яким повів очима навкруги, наче шукаючидесь, ніби в прозорій воді, її чарівного одсвіту, що так принадно з'явивсь колись на хвилину перед його очима.

Гості вже пили чай. На столі стояли печені на маслі бублики, сухарці, варення і повний піднос великих, дорідних та добірних червонобоких груш. Хазяйка попросила панночок Пшепшинських сісти до чаю коло стола. Дві старші, вже дохожали сестри сіли по обидва боки стола, а найменша — саме проти Якіма. Все в хаті ущухло. Всі вважали дочок станового за розумних, добре вихованих, статковитих, але надто вже цікавих й злющих та лепетух, що обговорювали сливе усей повіт. Дами їх трохи боялись, а чоловіки звали їх прехорошими гадюками.

Розмову повела хазяйка з старшими сестрами. Обидві вони цідили слово за словом з таким тоном, неначе на увесь світ промовляли якісь закони доброго розуму і високої вподоби.

Найменша сестра не схотіла чаю (мабуть, щоб одрізнитись будлі-чим од інших), а взяла найбільшу, найчервонішу грушу за довгий, загнутий хвостик двома пальчиками, підняла до світла, зогнула трохи набік голову і, з невимовним кокетством запитавши губки, оглядала її червоний бік; а потім, як уже дала на себе надивитись гостям, мов на картину, промовила до сестер — звичайно, по-польській:

— Що за чудовий овоч натури! Що за краса! Здається, ніякий маляр не вдав би такого любого рум'янцю на людським лиці, як тут природа намалювала на щоках груші!

Вона схилила голову на другий бік, оглядаючи ту грушу, мов яке невидане диво, з другого боку. Густе пасмо русої коси скотилося з плеча. Великі синюваті очі розплющились, веселі брови піднялись угору. Осміх блищав на рожевих устах, виразно обведених навкруги. Вона підняла руку з грушею до самого світла. Рука, маленька, як у дитини, з одного боку забіліла, як найбільший мармор, а проти світла вся світилась наскрізь, ніби налита калиновим соком. І рука з грушею, і сама панна і справді здавалась гарною цяцькою серед гостей.

Яким не зводив очей з тієї руки з грушею, з того червоно-рожевого просвіту її перед світлом. Після чаю старші панни Пшепшинські почали гуляти по залі і зашелестіли своїми сукнями. Найменша не пішла, а ніби покотилась до дверей, дріботячи ніжками. Коло Якіма вона ніби ненароком випустила з рук хусточку. Яким в одну мить нагнувся і подав їй. З невимовним осміхом вона подякувала йому, спинившись на льоту, і пурхнула до другої кімнати щось поправляти на голові перед дзеркалом.

Вертаючись назад, вона промовила, дивлячись на Лемішковського: "Ох, як же мені хочеться пити!"

Мов несамовитий, кинувся він і приніс їй води. Вона кокетно взяла шклянку двома пальчиками, ледве помочила свіжі губи в погожій холодній воді і вернула Якимові, промовивши: "який же пан ласкавий і звичайний".

Яким не втерпів і простісінько промовив: "Чи не вас то я бачив колись влітку на скелі над водою в цій самій сукні? Ви стояли навколішки так надвечори і молились богу, згорнувши руки?"

Панна трошки почервоніла, а Лемішковський спahнув полум'ям до самих брів: йому здавалось, що він її зневажив.

— Ні, я ніколи не лазю по скелях, — промовила вона, осміхаючись. — Може, то була мрія вашої дуже палкої фантазії?

— То була мрія, котрої я ніколи не забуду, — промовив Лемішковський просто й щиро, аж кокетна панянка здивувалась.

Свою розмову панна вела по-польській, а панич по-московській, — така чудасія частенько трапляється на нашій Західній Україні!

Почалися танці. Лемішковський раз у раз танцював з нею під бренькання розбитого клавікорда. Старі дочки хазяїна понадимались, а

Лемішковський літав по хаті з своєю панною, забувши про все і не зводячи очей з її білого личка.

Як танцювала вона з іншими, він водив очима слідком за її легким літанням, за тонким станом, за ясними локонами, розвіяними по голові в танці.

— Чи ви пак не нудьгуєте у нашому невеселому місті? — спитала Зося (так звали найменшу панну Пшепшинську). — Може, ви маєте доволі розваги у сім'ї з братами, з сестрами?

Лемішковський почервонів од цього натякання, та переміг себе і одказав:

— Мої батьки старі, а сестер не маю. Моє життя дома невеселе.

— Чому ж ви не шукаєте знайомості?

— Тепер мені цього не потрібно. Тепер мені вже всюди світитиме моє сонце!

Зосі не сподобалася така швидка перемога над хлопцем, їй заманулось любоощної тяганини на трохи довший час. Наче його не зрозумівши, вона повела таку розмову:

— А пан думає, що мені весело жити в сім'ї? Одна музика, читання улюблених авторів та молитва до бога, і всі мої забавки й радощі.

— Чи не прийдете ви знов молитись на ту скелю, де я вас колись бачив? — каже Лемішковський. Зося осміхнулась.

— Тільки й мого щастя, — промовила вона, — що молитва серед розкішної натури, де мене ніхто не стривожить тим матеріальним

клопотом. Я люблю молитись під небом, під зорями, де душа прямує просто до бога.

— Який би я був щасливий ще раз побачити вас на молитві! Як сяє тоді краса вашого лиця!

Зося аж облизнулась, а старша сестра вже давно кмітила за Зосею та Якимом.

— Зосю, — сказала вона, — чи не час пак нам додому?

— Нехай же пан не тривожить моєї набожності, як часом побачить мене на розмові з богом, — промовила вона тихо до Якима на прощання.

Тоді, як Лемішковський літав із Зосею в танцях, впивався красою її лиця, саме тоді двоє так само щасливих очей ходило слідком за ним до півночі, кмітило за його чорними кучерями і за білим личком Зосі. То були очі його матері. Вона не втерпіла, сидючи дома, таки почимчикувала до дома, де Яким гуляв на балу. Під світлими, незаслоненими вікнами стояла купа простих людей, дивлячись, як гуляють і танцюють пани. Стара Лемішиха вмішалася між погоничів, між молодиць, знайшла очима свого сина і милувалась ним до півночі. Вона не втерпіла, щоб таки не торкнути ліктем одну перепічайку й бублейницю, приказуючи: "отак наші верховодять! отак мій Якимко правує паннами! Линуть до мого сина, як бджоли до меду! Та й гарна ж ота русява панночка! Це менша Пшепшинськівна. Отаку б мені невістку добути!"

Вже почало на світ благословитись, а танці не переставали. Вже Лемішиха позіхала і вернулась додому, лягла на постіль, пославши передніше синові найм'якші подушки, а Якима все не було. Стара мати не спала, — щаслива щастям свого сина, горда його красою, його вродою й танцями і навіть залицанням.

Вже надворі добре свінуло, як Лемішковський прийшов додому. Рання роса присипала срібними краплями його чорні кучері, а ранній вітер, тихий і свіжий, прохолоджував його гаряче лице, палаюче щастям і любощами, одганяв дрімоту од очей і навівав милі думки. В щебетанні пташок йому вчувалось дзвеніння фортеп'яна, а червоне небо на схід сонця, а блискуча зірниця на синьому небі малювала перед його очима вид рум'яної Зосі з синюватими тихими очима, з привітними устами.

Яким рипнув дверима, а мати вже й схопилась йому назустріч з жартовливим наріканням на пізнє вертання додому.

— Лягай, сину, та спи до півдня. Може, тобі присниться Зося Пішепшинськівна.

Мати ненароком потрапила на його мрію.

— А ви, мамо, як знаєте про Зося? — спитав син.

— А хто бігав цілісінький вечір слідком за тобою, як не та хирна Зося? Ще й хусточку випустила з рук!

— А хіба ж ви, мамо, там були?

— Хоч б не була, та бачила...

— Чи не заглядали часом ви в вікна? — промовив син. Кров кинулась йому в лице. Темрява досвіткова заховала рум'янець сорому на його лиці.

— І прийшла вам, мамо, охота на старості слідком бігати за мною, тертись попід вікнами, між погоничами!

Мати замовкла.

Старий Лемішка вже давненько встав і ходив коло хати, згорнувши руки і бубонячи молитву. Через одхилене вікно до його вуха долетіла розмова матері з сином.

Лемішка всунув голову в вікно знадвору:

— А що це, волоцюго! думаєш матір вчити на старість, чи що? Спи, коли даю тобі пристановище в моїй хаті, а то про мене, на всі чотири!

Не озвався до його син, — він боявся батька, його крутого норову, твердого слова.

Довго не будила мати сина. Вже в церквах задзвонили на пізню службу, а Яким усе спав, — йому все снілась Зося то на високій скелі, то в тихій прозорій воді, вся біла, як перший сніг, то з'являлась вона йому з грушею в руці, то стояла вона перед ним вся прозора й рожева, мов огнева, в вінку з червоних зірок на голові, то з'являлась перед ним в блискучій короні, як от малюють святих на образах.

Промінь пекучого сонця впав йому на лице і розбудив його. Він швиденько вмився, одягся і побіг до церкви, маючи надію побачити там Зося, хоч не в церкві, то, може, десь на улиці. Вже кінчали одправу, як Лемішковський протовпився наперед до іконостаса а, на свою велику радість, побачив там Зося.

При недостатчі католицьких костелів на Західній Україні католики не цураються православних церков. Зося стояла навколішки перед образом богородиці, по польському звичаю, і, опустивши вії на щоки, схилила голову над молитовником. Густий чорний вуаль затуляв її білий лоб і прибільшував білину її лица, трохи блілого після вчорашніх танців. Ні разу не підвела вона очей, ні разу не подивилась вона на людей.

Люди заворушились, зашамутили, виходячи з церкви. Не дивлячись на Якіма, пішла Зося за людьми. За густим гуртом не можна було

протовпитись до неї. Вихопивсь він у бокові двері і обійшов кругом церкви, гадаючи, що наздожене її. Зосі нігде не було видно. Мов привиддя, зникла вона кудись у бокову улицу. Довго він зиркав сюди й туди по місту, — нігде не було Зосі. Коли — підняв він очі на взгір'я, що тяглося понад домами, — щось біле майнуло між кущами ліщини.

То була Зося. В одну мить оббіг він поза дворами і наздогнав її на зеленому взгір'ї. Щоб одсапатись трохи, зайшов він за кущі і почав стиха ходити по горі, ніби оглядаючи чудову околицю, що розстелялася внизу з цілим містом, з домами, хатами, сіножатями, городами. Далі, мов несподівано, зустрівся з Зосею. Вона жахнулась, аж кинулась, вгляdivши його перед собою, чи зробила такий вид, ніби жахнулась; а проте швидко оговталась і почала:

— Чи й ви любите гуляти по цих взгір'ях та милуватись виглядами на околиці? — спитала вона його і, не ждучи відповіді, додала, — ой, як я люблю природу! То найліпший час мого життя, як зайду я в тиху долину, в тихий гай, зостанусь сама з моїми думами, моїми мріями або з книжкою та з богом.

— Як мило слухати, що гарна панна та ще й любить те, що найкраще на світі! — сказав Лемішковський.

— Чи бачите той зелений гай на долині? Там є криниця, там є каміння, там повно квіток. Мій боже! — промовила Зося тоненьким голоском, згорнувши руки, як до молитви, і підіймаючи очі до неба: — Яке там чудове місце! Там птиці цілими хорами виспівують концерти, там травиця зеленіє... Ох! які солодісінські години перебуваю я, сидячи там в самотині або гуляючи ранком, а часом ввечері!

— Тепер і я буду любити те місце, де ваша біла ніжка покинула слідочок.

Так розмовляючи, Лемішковський геть-геть провів Зосю, трохи не до господи її тата.

Вернувшись додому, Яким застав чималий гурт гостей у свого батька. На завтра лагодився ярмарок у близькому містечку. До Лемішки заїхав, прямуючи туди, брат у перших із жінкою; та заїхало двоє міщан приятелів з недалекого міста, та завернули два мужики-крепаки із жінками, давні знайомі, що Лемішка, ярмаркуючи по повіті, часом попасав в їх коні.

Яким довго не приходив з церкви. Треба було ждати його з обідом. Лемішка сидів насупившись. Він давно почав прикмічати, що син не поважає ні його, ні матері, дивиться на їх згорда, зневажає їх просту мову, цурається їх при людях, хоч дома на самоті ще с'як-так обходиться з ними.

— Давай лиш, стара, по чарці! — промовив Лемішка, — вітай гостей! Доки ж нам ждати нашого панича!

Гості випили по чарці і розговорились. Молодиці зацокотіли про свої хатні справи. Чоловіки балакали про ярмарок. Коли це двері одчинились, і на порозі з'явивсь Яким. Він окинув здивованим оком усіх гостей, не здійсмаючи картуза, стоячи на порозі і держачись за клямку.

Просимо до хати! не лякайся! — сказав Лемішка. — Не вовки! не з'їмо!

Син скинув картуза, вступив у хату. Його панське убрання і біле лице дуже одрізняли його од чоловіків і молодиць. Він насилу гордовито привітався до гостей своїм звичаєм по-московській.

Леміщин родич Охрім, високий і плечистий міщанин, сміливо підступив до його і тричі поцілувався з ним. Другі гості, як знайомі, підходили до його і цілувались з ним усі, навіть молодиці.

Лемішковський очевидячки з досадою і навіть з огидою одбував той простий, але щирий звичай привітання.

— В наших краях давно час обідати, — промовив батько.

Посідали гості за стіл, а Яким майнув у кімнату й довгенько не виходив до гостей. Зоставлене йому місце за столом дожидало його.

— Просимо, сину, обідати! — гукнув батько якимось з досадою. — Іди хоч посидь з нами, коли після панського балу не хочеш їсти.

Яким вийшов і сів коло дядька. Гості мовчали, сподіваючись розумного слова од чоловіка вченого.

— Як же вас, небоже, господь милує? як живете? — спитав його дядько Охрім.

— Так, як бачите, — промовив Яким, похнюпившись у тарілку.

— А наші синки дуже нудьгують за вами, — додала весела Охрімова жінка. — Все згадують про вас, а теперечки, якби побачили вас, то й, певно б, не впізнали.

Яким нічого не говорив, — їв мовчки, що йому мати присовувала.

— Мій Василько і сьогодні згадував за вас, — зацокотіла весела дядина. — Вже й виріс, а такий тобі пам'ятливий, що й господи! І досі все пам'ятає, як ви було приїжджали до нас у гості з татом своїм, як годувала вас наша покійниця мати горішками та медяниками, як ви було пустуєте з нашими хлопцями. А ви, мабуть, вже позабували про те в школах? Чи пам'ятаєте, як ви з нашим Васильком влізли у город та нарвали повнісінькі пазушки огірків-пуп'янків з огудинням, та ще й принесли нашій матері ніби гостинця? Не знали старі, чи сміятись, чи досадувати!

Яким не знать чого почервонів.

— І наша Варка Макотрусівна, таки колись ваша сусіда, що вийшла заміж у наше село, — озвалась одна молодиця, — й досі згадує про вас. Каже, що бачила вас недавно на ярмарку, та не насмілилась підступити. А колись, каже, ви так з ними вигравали у хрещика та в киці-баби! їй-богу, й тепер все згадує!

Яким навіть не звернув уваги на її слова й мовчав.

— Чом не одвідаєте коли нас старих? — спитав дядько ласкаво. — Приїхали б коли-небудь, небоже, посиділи б, побалакали б. Ви люди вчені, а ми прості, темні. Ви б нам дещо розказали, а ми ладні послухати доброго слова.

— Коли немає часу, — буркнув Яким. — Я на службі вже.

— Цураєтесь ви нас, як бачу! — одрізала попросту й щиро дядина. — А доки були малим в менших школах, то було і в руку мене цілуєте.

Лемішка сидів насупившись.

— Господь гордим противиться, — промовив батько словами святого письма. — Коли, сину, не хочеш з нами розмовляти й пити, то ми й самі вип'ємо й побалакаємо. Давай, стара, по чарці! Будьмо здорові! Помершим душам царство небесне, а нашим родичам нехай легенько гикнеться!

Чарка пішла навкруги стола. Яким не випив і тим показав очевидячки неповагу до гостей. Гості загомоніли, повеселішали, вже й не обертаючись з розмовою до Якіма, і, випивши, почали, як кажуть, "наздогад буряків" судити панича.

— Доки маленькі діти, доги й шанують батька-матір, — сказав дядько Охрім, — а повиростають, то вже й дивляться в ліс. Нащо їм тоді батько й мати?

— Воно, бач, не те! — промовив старий Лемішка. — Поки дитина не вчена, поти й поважає батька-матір. А як закуштує школи, вже й одвертає пику, вже й кирпу гне! І робити не хоче, бо, бач, ручки білі, щоб не зчорніли.

— Їй-богу моєму, правда! — додав селянин. — Дав я оце дочку до школи. Одже ж, песька дитина, тобі вже й до роботи не кидається! Схопиться раненько, зараз миється, прилизується до дзеркальця, каже: треба йти до барині, чи до тієї вчительки.

— Все то преться в пани, аби закуштувало школи, — промовив Лемішка. — Все то лізе на службу до того дворянства. А господарство марнується, бо до його треба догляду; до хазяйства треба хазяйського ока. Недурне ж кажуть, що хазяйським оком худоба сита, або — що руки хату держать. Всім хочеться того панства, неначе не доволі й тих панів на світі!

— А хто ж буде свині пасти, як усі постають панами? — додав один сільський філософ. — Це буде гаразд, як усі вивчаться та покинуть роботу! Хто ж настанчить хліба на ту панську голоднечу, коли всі позакладають за спини руки та свистітимуть, ходячи по хаті. А мені здається, що книжка книжкою, а робота роботою. І книжку читай, і богу молись, і до хліба берись! Наш дяк вчений, а снопи на полі верне, як і наш брат, тільки коси йому теліпаються та борідка трясеться. Знов пішла чарка навкруги стола.

— Пошли, боже, нам щастя й здоров'я! Помершим чарка, а нам горілка, — приказував Охрім, — нехай нашим ворогам легенько гикнеться, як собака з тину ввірветься!

— Так-то такі — промовив Лемішка. — Ми й небагато вчилися, а цілий вік працювали, то й маємо. Хто дбає, той має! Не дуже гонимось за тим панством. Бог знає, як воно далі буде з нашими достатками та засобами. Я таки не дозволив своїй жінці одягатись у сукню. Ходи, було кажу, в спідниці. Бо надівати сукню — чесно, але, якби довелось потім після сукні знов улазити в спідницю, — як би то воно здавалося? А чи мало я знаю, хоч би і в нашому місті, таких, що ходили в тих капелюшах, а тепер і босенькі ходять! Бо, відомо, злидні не за горами.

— Я б зроду-звіку не ходила простоволоса, хоча б ти мене й силував, — обізвалась Леміщиha. — Чи слід же молодиці світити грішним волосом проти божого сонця? І мати моя носила очіпок на голові, і я зав'язуватимусь в чушку вже й до смерті.

— І душа моя ненавидить тих панків-голодранців! — промовив Лемішка. — Останню копійку занастить, аби здаватись паном. Сьогодні пан, а завтра пропав!

Яким слухав, мало їв і нічого не пив. На всяке питання він одрізував гордовито й по-московській, коротко й звисока. Його вже ніхто не став і займати. Серед компанії свого народу, серед своєї сім'ї він сидів, мов чужісінький чоловік. Московська школа на нашій Україні багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од сім'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком поглядає на їх! Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої, великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату поляками, скінчену москалями, щоб зв'язати, що порвала наша недбайливість, та стидка українська байдужість, та ледача недобачливість.

Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіха своєї родини, цурався свого роду, свого плем'я, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька. От до чого doprowadила його наука без народності!

Почали їсти всяку страву, а після вареників Леміщиха винесла добрий глек варенухи, смачної, пахучої та солодкої. Пішла чарка з варенухою кругом стола!

— Та випийте ж, небоже, хоч раз до нас! — просив дядько Охрім Якіма. — Сама ж паніматка варила, а я вас сам почастую. Коли ж не вип'єте з моїх рук, то я більше до вас і не приїду.

Яким хилив тоді горілку не згірше свого дядька Охріма. Але що скаже Зося, як довідається, що він п'янствує з мужиками? Ця думка не давала йому опокою. Піднесена близенько варенуха так гарно, залоскотала йому в носі, що він не втерпів, привітався по-письменному, випив чарку, другу. Гаряча варенуха трохи вдарила йому в голову.

— Ми думали, що ви нас втішите вченою розмовою, — говорив далі дядько. — Ми радніші й до вечора слухати розумного слова за чаркою доброї варенухи.

— Нехай бог спасеть і нашого батюшку, та й його синів, — промовив селянин. — Оце було як прийдуть на проводи на громадський обід, то так наслухаєшся всього, що й господи! Було розкажуть нам, як на тім світі буде людям: що буде грішним, а що праведним; розкажуть було і про Адама, і про пекло, і про рай. І малі ті паничі, а так тобі розказує, та все попросту, та все по-нашому, мов шовком гаптує! Що то пак письменний чоловік! У книжках все написано. Розкажіть, будьте ласкаві, дещо, а ми послухаємо! Адже ж, кажуть, і ви колись вчилися на священика, та вже опісля повернули тобто на пана.

Якимові сподобалась річ селянина. Варенуха трохи розворушила його наукову пиху. Він почав розказувати про те, як наука допомогла всім народам вийти з темряви, а потім повернув на розмову про блискавку, про грім, про дощ. Спершу почав був таки говорити по-українській, але сам язик, привчений московською школою, зараз повернув на

великоруську мову. І потекла його мова книжна, школярська, невтямлива народові.

— Молния (блискавиця) праисходит вследствие скапления электричества в воздухе. Это, видите, такая огненная сила, которая скрывается в земле, в воздухе, а потом разряжается, загорается, воспламеняется...

— Господи, як хороше! як гарно! — промовляли молодиці, киваючи одна до однієї головами.

— Кагда электричество скапляется и начинает разряжаться, тагда воздух с страшною силою устремляется в безвоздушное пространство, пространство, то есть место пустое, примерно как эта комната. Патом гром!.. Трах-тарарах!

Яким, бувши вже напідпитку, тарахнув кулаком по столі, аж пляшки задзвеніли. Варенуха почала його гарячити.

— Ой, господи! аж страх бере! — промовила молодиця з слізьми на очах. Їй здавалося, що Яким розказував про пекло.

— То грім битиме всіх грішних? — спитала вона в Якіма.

Всі слухали, обернувши очі до Якіма, ловили кожне його слово; усім здавалося навіть, що вони розуміють, хоч кожне слово Якимове було для них тайною, потайнішою од християнських тайн.

— Скажіть нам, коли ласка ваша, чи правда тому, що під землею є риба-кит, котра часом трясє землею? — спитав селянин.

— Не вірте! тому неправда, — одказав Яким. — Земля крутиться кругом сонця і вертиться на своїй осі.

— Осі? чи вже ж то? Хіба ж земля крутиться, як колесо? Всі засміялись, зглядуючись.

— Авжеж так! — говорив далі Яким. — Движение бывает центростремительное, тобто...

Яким постерегав, що його й справді не розуміють слухачі, хотів говорити попросту, але якось не потрапляв. Піт виступив у його на лиці. Його розмова, мабуть, не дуже вдовольняла слухачів, бо один дядько покрутив, покрутив головою і сказав:

— Це все... бог з ним... А скажіть нам, паничу, коли-то добре буде людям? Бо вже лихого натерпілись ми доволі. Ви людина письменна, може, де вчитали в книжках!

— А якого ж добра ви ждете? — спитав Яким, не розуміючи, що йому відповідати на теє.

— А якого ж добра нам ждати? Чи не буде полегкості на податі, на хліб?

— Про це я не відаю, навіть у книжках нічого про те не начитував.

Яким утомився, силкуючись розмовляти з народом. Розмовляти з народом він не вмів, хоч і жив між простими людьми.

Вже звернуло з півдня, як гості почали прощатись. Старий Лемішка повеселішав тим, що гаки його вчений син показав гостям хоч трохи свого розуму. Мати була рада і все щось говорила та говорила. Дядько Охрім з дядиною теж були раді, що небіж сподобив їх розмови і не гордує ними. Всі вийшли надвір, всі обнімались, цілувались, обнімали й міцно цілували Якима, потім посідали на вози і під гарячим промінням південного сонця рушили в дорогу. За ворітьми знов спинились. Стара Леміщиha з пляшкою в руках частувала гостей на дорогу, подаючи чарку

на вози. Ще раз перецілувались і, розпрощавшись в останній раз, рушили на ярмарок. Старі вернулись до хати, а Яким пішов в садок, ліг в затінку в холодку під гіллястою яблунею і міркував про випадки того дня.

"А що буде, як Зося часом почує, що я п'янствую з мужиками та міщанами, веду з ними компанію? Чи знає вона, чий я син, хто мої батьки? А як дізнається, чи буде мене любити? Чи схоче вийти за мене заміж..."

Такі думки промайнули в його в голові, тоді як його очі дивились на той гай, де Зося любила гуляти ранком та вечором. Верхове гілля того гаю витикалося з-за зеленої гори. Над гіллям миготіло блискуче марево сонця, слалась тонесенька намітка сизого туману. Той гай здавався йому зачарованим, тягнув до себе всю його душу, принажував його очі, його думи. Чи не під тим дубом вона тепер гуляє, що ондечки розіслав гілля, як ті руки? чи не та липа з зеленим листом дивиться на її красу?

Вже сонце наближалось до заходу, як Лемішковський встав і поволікся до того гаю.

Місце, де любила гуляти Зося, було найкраще на всю околицю міста. В свято або в неділю туди йшли на гулянку не одні панночки Пшепшинські, але й другі городяни, панки, міщанки і навіть міські наймички. Неширокою зеленою долиною, між двома крутими зеленими боками гір крутився маленький поточок води, переливаючи воду з одного ставочка до другого. Подекуди попід горами росли густі гаї, розкидані ніби букетами. По долині росла осока понад водою, цвіли купами лісові квітки. З боків гори місцями виступало сіре каміння. В одному узірі яру блищав ставочок, обсмугований високими вербами, чорнів млин, а другий узір вганявся в зелену діброву. Узенька стежечка крутилася гадючкою по зеленій траві і доводила до криниці з погожою водою.

Вернувшись додому, Зося до словечка розказала сестрам про зустріч з Лемішковським і навіть про те, що Лемішковський повинен сьогодні стрінутись в долині. Зося була певна в тім, що Лемішковський любить її. Їй

забажалося допекти старшим сестрам за важку опіку над нею, що вже їй остогидла.

— Мої сестриці кохані! — промовила найстарша сестра Люцина. — Давайте пожартуємо трохи з тим чудовим мужичком!

— Добре, моя дорога! — одказала середуща, Рузя. — Він такий гарненький хлопчик, хоч і мужичок!

Кожній хотілось причарувати серце молодого і гарного мужичка.

— Знаєте що? — промовила Люцина. — Уберімося так, щоб підійти під його міщанський смак. Понадіваймо сукні, які в нас є найясніші! щоб так і різали в вічі. Це йому, надісь, буде до вподоби.

Панни кинулись до гардероба. Та думка стала їм приводом і до забави, і до кокетства, без котрого полька ані тхне і не дихне!

Люцина знайшла не дуже модну сукню, ясночервону, без жадних квіток. Червоний кольор дуже приставав їй до лиця! Вона знала теє. Поверх червоної сукні вона підперезалась ще червоною широкою стрічкою, на голову наділа якісь квітки, з бархаток огневого цвіту, схожі на червоний мак. Її чорні брови, карі очі, повне рум'яне лице з повною шиєю серед червоного цвіту покращали вдвоє. Вона взяла в руку пучок найчервоніших оргиній.

Рузя убралась так само в саме зелене. Темнозелена сукня дуже пристала до її не дуже темних кіс. Свої розпущені кучері вона перевила зеленою оксамитовою стрічкою, її повне біле лице з дуже ніжним рум'янцем, з червоними губами здавалося пишною квіткою серед зеленого листя.

Зося убралась в нову ясноблакитну сукню, — блакитну, як небо. Без жадних квіток або стрічок на голові і на шії, вона зливалася з синім

небом, тоді як йшла по горі. Тільки її русява головка з кучерями та з білими, як сніг, одслоненими плечима, здавалось, літала по небі, як той двукрилий херувимчик.

Саме вбирання коло дзеркала було для сестер такою втіхою, таким проводом безробітного святкового часу, що панни безперестанку реготались з своєї вигадки, з своїх театральних суконь.

— А знаєте, мої сестриці, яка мені оце думка прийшла? — промовила Люцина, дивлячись на одну картину на стіні, де були намальовані три богословські добродіє: віра, надія й любов у постаті трьох панночок, що сиділи під пальмовим деревом. Одна панна була намальована з хрестом, друга з чашею, а третя з малою дитинкою. — Чи пам'ятаєте ви, сестриці, ту високу грушу, що схилилась над самою криницею? Ми посідаємо під грушею доконечне так, як оці панни, і будемо дожидати Лемішковського.

— А справді посідаймо! Посідаймо! — гукнули в один голос сестри, припліскуючи в долоні.

— Тільки що ж оце ми позабираємо в руки, щоб достоту сповнити оцю картину! — промовила привідниця Люцина. — Тут одна панна держить хрест, друга чашу, третя дитинку. Не позабирати ж нам у руки таких речей. Ми й без того в цих патріархальних сукнях поставали схожі на якихсь святих преподобниць! І без того ціле місто чудує з нас. Дитину ще сяк-так... Хіба взяти того опецька нашої наймички.

— А хто ж його візьме? — спитала Зося.

— Зося! а хто ж більше? — одказала Люцина, і всі засміялись.

Той регіт долетів до ушей сонного батька, що спочивав по обіді в другій кімнаті, завертівши голову білою хустиною, щоб по лисині не лазили мухи. В довгому шлафроці, в патинках, з білою хустиною на

голові, котра до того прехимерно стирчала якось ріжком, виглянув Пшешинський з-за дверей, сліпаючи сонними очима.

— Що тут діється? — спитав він з гнівом. Дівчата з реготом кинулись до його й почали цілувати з усіх боків, просячи пробачення.

— Смійтесь, діти, аби не плакали; та коли б ви собі йшли або гуляти, або заміж, абощо! Жених от трапляється...

Незабаром потім вийшли сестри з дому і пішли до гаю глухими переулками, щоб сховатись од цікавих очей городян. Люцина, вся червона, горіла, як огонь, і несла в руках великий букет з оргиній, червоних, як жар. Червоний убір на голові, що скинувся на дівчачі квітки на кибалці, надавав їй вид сільської дівчини в квітках. Рузя, вся в зеленому убранні, несла в руках розкішну гілку райдерева. А Зося, блакитна, як небо, держала в одній руці книжечку, а другою вела невеличкого сусідського хлопчика, гарного, як янголятко.

На яру коло криниці було найкраще місце. Високий камінь трохи виступав з гори. З-під його лилася вода з холодного джерела і стікала в широку криницю з природним кам'яним дном. Чиста, як кришталь, та погожа вода стояла сливе вщерт з кам'яними цямринами криниці. В воді тихо плавала криничана червонобока жабка. Прихожі люди, припадаючи коліними на камінь, нахилялись і пили воду. Густі кущі ліщини, бузини, чорноклену понависали зверху над криницею, а збоку росла стара широкогілляста та дуплиняста груша. Коло груші повитикане з землі каміння лежало, ніби природні лавки для спочинку. Те місце вибрали панночки Пшешинські для своєї комедії. В театральнім покладі сіла Люцина під самою грушею коло стовбура, широко розіславши червону сукню по траві. Трохи нижче, на кам'яних східцях, по обидва боки посідали сестри. Рузя обмахувала лице зеленою гілкою райдерева, а Зося посадила коло себе хлопчика в білій сорочині, підперезаній червоним пояском. Вона розгорнула книжку і почала нібито читати. Вигляд і справді дуже нагадував картину трьох доброчинків і тільки тим

одрізнявся, що старші сестри, з гарними, але злими лицями, більше обтілювали ніби гріхи, ніж добродішки.

Усі проходжі, навіть селяни, задивлялись на панночок, на убрання, на сукні, стрічки. Деякі міські штукарі назвали старших сестер гарними кольорованими гадюками, що вгніздились на зеленій траві. Але всі задивлялись на Зося з малою дитинкою. Гарна й тиха, з малим хлопчиком коло себе, вона навспряжки здавалась янголом, котрий на образах проводить на небо праведну душу.

Панни не помилились. Лемішковський приблукав до гаю і тихо ступав стежкою, шукаючи очима Зосі. Червона постать Люцини, як та огнепальна купина серед зеленого листу, звернула на себе його очі. Наблизився він і остовпів. Картина дуже вдарила йому в очі. Зося здалась йому якимсь незвичайним духом, котрому б жити тільки на небі.

Не досягаючи до самого більшого добродішку, він сів коло Зосі, поклонившись сестрам і привітавшись з ними. Зося ледве підвела на ного очі і знов опустила їх несміливо додолу.

— Чи й пан любить самотину, як і ми? — спитала його згори Люцина.

— Я недавно полюбив цей гай. Він од нас далеченько, — одказав Яким.

— Що ви знайшли тут таке принадне? Чи погожу воду в криниці, чи тутешнє чисте повітря? чи, може, тутешніх людей? — спитала Люцина.

— І вода добра, як видно, і повітря чисте, і яр зелений, але я тієї думки, що люди багато кращі од усієї краси натури!

Люцина двома руками загарбала собі той комплімент, аж очі в неї заблищали радісно, аж ніби заграли.

— То пан не любить краси цього місця? — спитала Рузя тоненьким, але підробленим, не своїм голоском. — О, який же сором! Не розуміти краси синього неба! Дивіться! — промовила романтична панна, — яке тут дерево розкішне, небо чисте! А той потічок, що тихо дзюркотить коло ніг наших по камінчиках, ніби мале дитя рюмсає! А ті квіточки, що он-оно на долині засіяла божя рука! а те зелене бадилля...

— Тим, певно, ви й сукню добрали до своєї вподоби... Вона зелена, як те бадилля...

Рузя прикусила язика, трохи зобідившись. Яким простяг руки до дитини, не знаючи, як зачепити Зося. Дитина сміливо обняла його шию рученятами, притулила до його лиця головку і своє біле, як лляні пачоси, волосся до його чорних, як воронове крило, кучерів.

— Ви, надісь, дуже любите дітей? — спитала Зося і зачервонілась.

— Дуже люблю дітей і всіх людей, добрих, як діти.

— Діти — то те саме, що й натура, — перебила Рузя. — Вони нікому не заподіяли лиха, як от квітки, що ростуть ондечки на долині. То земні янголи, послані богом на втіху людям.

— Я, здається, бачу вас тутечки в перший раз, — спитала Люцина згори. — Чом ви сюди не приходите гуляти?

— Бо не маю часу. Тепер нас закидали роботою.

— А як мило після важкої роботи zostатись з своїми думами в такій чудовій околиці! — промовила Люцина. — Як це місце придатне для філософських дум!

— А ви тут часто філософствуете? — спитав Яким. — Мене дуже бере цікавість довідатись, про що молода панна думає, та ще в лісі?

— Чи вже ж ви думаєте; що панна незугарна навіть думати про що путнє?

— А мені здається, що панни тільки вигадують модні сукні та всякі убори.

Люцина почервоніла. Другі сестри осміхнулись.

— А мені здається, що панна, коли вона хоч трохи путня, таки зугарна й погадати, подумати головою, і пожити серцем, помарити гулячою мрією і часом інколи й погадати про сукні та стрічки, як ви кажете, — сказала Люцина.

— Вважайте, пане! дівочий розум зугарний і здатний постерегати навіть філософські тайни і складати отакі прехороші букети, як отсей, — додала Люцина, — і навіть жартувати з молодими паничами...

Щоб здаватись молоденькою, трохи легкодумною дівчиною і підійти під стать простих дівчат, вона одірвала найбільшу оргинію і кинула нею згори на Лемішковського. Якраз тоді йому трапилось підвести очі вгору! Оргинія потрапила йому в самісінький ніс, ляпнула листом по щоці, одскочила і тихо впала в криницю, розстеливши червоний лист по воді і ніби сміючись жовтим осередком з незручної панни.

Всі засміялись. Дитина аж покотилась од сміху. Люцина почервоніла і почала просити пробачення, додаючи одначе, що панна, на який би спосіб не дарувала паничеві квітку, не повинна просити вибачення.

— Добре даруєте! Мабуть, од щирого серця, бо в мене аж ніс заболів, — обізвався Яким по-простацькій.

Тим часом, як старші сестри пускали на його свої стріли, щоб вразити його серце, Зося розгорнула книжечку і почала читати. Лемішковський не зводив з неї очей. Яка вона здавалась йому гарна, добра, тихенька,

ласкава поруч з кокетками сестрами. І вона не подивилась на його, не зайняла й словом... і тим ще більше сподобалась йому.

Незабаром потім всі встали. Яким зараз пристав до Зосі, взявши на руки хлопчика, в котрого боліли од ходні ноженята. Доріжка була вузенька. Старші сестри тулились до його, спихаючи одна одну, одначе мусили вдвох ступити вперед і zostавити позад себе Зосю з Якимом.

Вже починало смеркати, як Лемішковський проводив панночок до дому. На ґанку сидів їх батько. Вернутись назад Якимові було незручно; він мусив підійти до самого Пшепшинського і привітатись до його.

Становий, не подавши йому руки на балу, теперечки трохи не обнімав його, побачивши коло своїх дочок, і просив зайти в гості. Яким тільки того й ждав.

В покоях у Пшепшинського було бідно, але з великою претензією на панську обставу. Над канапою висіло дуже велике дзеркало в золотих рамах, але позолота була вся витерта. На столах, на канапі лежали всякі штуки, повитоптувані й повишивані з гарусу. Глиняні і фарфорові кукли по кутках на столиках нагадували про статуї. Плетених з ниток завіс коло вікон, плетених скатертів на столах, — було так багато, що, здається, самі павуки не спромоглись би понаплітати їх стільки. Під столом був розстелений старий килим з полинялими квітками. Забігала, завешталась прислуга, задзвеніла посудом, забрязкала ключами.

Люцина сіла коло самовара на місці хазяйки, щоб наливати чай, хоч другим часом та повинність лежала на Зосі. З незвичайним кокетством наливала вона чай: згинаючи свою білу руку, держачи чайник трьома пальцями і підіймаючи його високо над стаканами, вона розтягувала золоту, пахучу цівку чаю, ніби гралася своєю роботою. За кожним поворушенням чайника, за кожним поданим стаканом вона вигинала стан, шию, повертала в'язи так мило й легенько, неначе вона вся була на пружинах.

Розмова пішла весела, жартовлива, займаюча молодого хлопця, — та розмова, яку вміють провадити веселі польки, та ще й тоді, як їм сподобається гарний хлопець. Навіть Зося розговорила і показала зовсім не такою тихою і немовою, яку вона удавала з себе при старших сестрах. Яким зоглядівся тільки тоді, як батько, трохи кречтячи, піднявся з-за стола і тим дав знати, що гостеві час би й додому.

Батько ввійшов у свій кабінет. Лемішковський пішов додому. Сестри zostались балакати коло стола. Самовар погас. На столі стояв порозкиданий посуд. В кімнаті всі вікна були поодчинені настіж. На далекому небі червонів, ніби жеврів, вечір. Зелене гілля вишень і груш заглядало в хату. Через поодчинені вікна було видно темно-синє небо з ясними зорями. Через усі вікна небо здавалось чудовою завісою, затканою золотими й срібними зірками. Тихий вечір, свіже повітря, краса неба, — все те навівало мрії трьом сестрам, з очей котрих недавно зник чорнобривець-хлопець.

— Пішов же наш гість... певно, жених, — промовила Люцина, — котра ж з вас, сестриці, вибере його собі за жениха?

Менші сестри мовчали.

— І що ж нам з такими женихами? — говорила вона далі. — Це вже не перший такий. Нам що не трапляється, то все півтора людського. Один був і дідич, та бог зна який; другий був і капітан, та голодранець. Цей і гарненький, і молодий, має сяку-таку маєтність, та зате міщанин, коли ще не сірий мужик.

Менші сестри слухали мовчки.

— Як подумаю, що ми такі безщасні, то мене аж жаль бере! — промовляла далі Люцина. — Здається, між нашими поляками і нема таких бідолашних, як ми! Всі наші поляки багатирі, мають багаті землі, ліси, фольварки, повні хліба. Мій боже! Що там того добра в наших сусід

Зайончковських! В їх економ живе багато краще, ніж ми. Що там на економії корів, гусей, молока, масла! Які там чудові городи, садки! Ох, Єзус, Марія! Не знаю, за віщо нас господь карає! Всі поляки живуть по-панській, мають повний двір слуг, челяді, їздять в каретах. Ой господи! за що ж ти нас так важко караєш!

Пан Пшепшинський сам виїхав на Україну з Польщі. Його дочки родились у Польщі, але зросли на Україні, і тут вони втягли з матернім молоком і благодатним повітрям нашої землі шляхетський погляд, що ніби кожний поляк повинен бути паном, багатим, значним, мати землі й ліси. Паннам, котрі зроду і не бачили польського мужика, і в голову не приходило, що на світі є поляки — не пани, а просто-таки мужики, в сіряках, в простих чоботях, котрі так само роблять і бідують, як і наші українські селяни. Дурненьким паннам здавалось, що сам бог споконвіку призначив полякам панство, держави, розкіш, просвіту, а українцям — мужицтво, нужду, сіру свиту, мазані дьогтем чоботи та неписьменність.

— Нам залилась одна надія — вернути втрачену долю, — прикинула Люцина, — вийти заміж за багатих людей. Ох! розкіш, розкіш! як я тебе люблю! Ох! панство, панство, моя золота мрія! Рузю, як би ти себе обставила, будши багатою панією? — спитала Люцина.

— Та вже б обставила себе не погано, — одказала Рузя. — В мене була б гарна велика зала з рожевою мебілью, з дзеркалами. Свою опочивальню я б убрала, як квіточку! Над вікнами, над ліжком я повішала б тонесенькі рожеві завіси. До завіс, до рожевого шовкового укривала я попришивала б тонесеньке кружево, як павутиння. Над ліжком, і під ліжком, і скрізь по світлицях я розіслала б килими, обвішала б стіни, обставила б столи й вікна всякими квітками і мармуровими статуями. Квітки й мармор, рожевий і білий кольор, то моя принада. Мій боже! якби моя воля, я б з половини свого дому зробила б оранжерею або й зимовий садок, де б взимку до самої весни цвіли — не переставали всякі квітки... А в тій оранжереї на першому місці, в самім кінці найкращої алеї зеленого дерева, я б поставила вівтарик матки боскої, ввесь у марморі й золоті,

обвішаний трояндами й леліями. По алеї я послала б квітчастий килим і приходила б туди кожнісінький ранок бесідувати з богом...

— А я не маю потягу до твоєї дуже вже поетичної обстави... — одказала Люцина. — Квітки, та квітки, та й ще квітки... Я воліла б собі збудувати принаймні три великі зали, — довгу, квадратову й круглу. І як би я їх прибрала! Я туди впакувала б все багатство вподоби, розкоші. Одна зала в мене була б блакитна, як небо, з зорями-цятками на стелі, друга, як рай, біла з золотом, а третя червона, як пекло. В білій залі я поставила б мебіль з покриттям лиснючим, золотуватим, ніби до матерії поприставав промінь літнього сонця. Щоб мені вікна були довгі й широкі! Щоб мені дзеркала були на всю стіну, столи мармурові, канделябри срібні; щоб мені скрізь блищало й лисніло по світлицях і на слугах! Я люблю багато блиску, світу, багато простору.

Люцина аж ногою тупнула, ніби викликаючи якогось духа чарівничого, ладного їй служити в її мріях та вередах.

Зося мовчала й слухала. Старші сестри мали її за недорослу дівчину, хоч вона лічила сама собі вже сливе дев'ятнадцять років. Невважаючи на теє, вона тільки рік передніше скинула дитячу одержу, куценьку сукню. Вона все слухала розмову старших сестер і, як та бджола, збирала з квіток мрій своїх сестер найсмачніший мед. Їй, сказати правду, заманулось і багатих покоїв, обмальованих палкою фантазією Люцини, і багатих оранжерей з образом матки боскої.

— Яких би ти суконь понашивала собі, Рузю? — спитала Люцина.

— Я б собі пошила білу атласову сукню, а стан обшила б золотою сіткою. По сукні я розкидала б рожеві банти, — одказала Рузя.

— То й була б схожа на ксьондза. А я люблю оксамит! Єзус, Марія! Яких би я собі суконь понашивала з оксамиту! А по гарній сукні я ладна розсипати ясні зорі. На голову я б наділа брильянтову діадему. Я люблю

убір поважний, королівський. Яка б з мене королева вийшла, коли б мене доля була кинула в рід королівський! Коли б хоч в театрі трапилось хоч раз на віку вийти в ролі цариці або будлі-якої коронованої княгині. Як би мені це убрання прияlichало! А то... Ет! Не живемо тут, а тільки животіємо та чевріємо.

Люцина встала і поважно пройшлась по хаті.

— А ти, серце Зосю, мабуть, мариш про тирольські пастухівські спіднички та солом'яні брилики? — спитала в Зосі Люцина.

Зося засміялась. Не в пастухівському брилику вона бігала на скелі, щоб зачепити Якима. Всі мрії старших сестер передумала вона ще либонь років зо три передніше. Її фантазія й межі не знала!

— Як би я хотіла жити в великому розкішному місті, щоб можна було щодня по магазинах, по улицах нагодувати свої очі розкішними матеріями, сріблом та злотом, бровами й очима і вусами гарних молодців! — промовила Люцина.

— А на мене, — промовила Рузя, — то я б тільки взимку жила в місті, а літом доконче на селі, десь в густому лісі, в зеленому садку, над річкою.

— Ет! не люблю я лісової вовчої та лисичої компанії. Я б і влітку не виїжджала з міста. Бо в великому місті і влітку ввечері приємно пройтись по улиці. А потім я поїхала б у театр, заняла б ложу, гордо, гордо обвела б очима ті місця, де сидять дами, ласкаво й прихильно подивилась і на партер, де сидять пани та паничі...

Люцина показувала, як би вона обвела театр гордовитими й ласкавими очима.

— Ой світе великий, панський, блискучий! Як до тебе лине вся моя душа! — промовила Люцина, важко зітхнувши.

Зося аж зачервонілась од палкої розмови сестри, її груди хвилювалися бажанням досягти до того, про що марила сестра.

— А теперечки ми марно тратим літа наші молоді, дівочі в цьому паскудному місті, — промовила Люцина. — Літа минають, час пливе, час дорогий, бо молодий, коли тільки й можна б пожити на світі! Занидіємо ми, зачевріємо тут в глушині.

— Так-то, Люцино! так! — додала Рузя. — Тепер тільки й мило нагулятись у зеленому садочку, наслухатись пташиного щебетання. Тепер тільки з милим і спів пташиний був би милішим, і сад здавався б зеленішим.

— Яка ти чудна, Рузю! — крикнула Люцина. — Їй-богу, ти чудна з твоїми садками та пташками! В цім паскуднім місті нема з ким й побалакати по-людській. Все простота, міщани та якісь писарці з московською мовою. Господи! як важко бути людині найрозумнішою од усіх! Як недобре, коли стоїш вище за всіх. От і цей міщанчук! Піди за його заміж! Яке життя він тобі дасть? Сам змоскалений писар; батько й мати прості міщани, балакають по-українській, по-хлопській. Ніхто й слова польського не тямить. Несамохіть і сама станеш такою, як і та сім'я. А поки ж то повернеш її на польський лад, вивчиш її говорити по-польській, трохи її обітреш! Чимало води втече для такої, хоч і високої, але не дуже веселої місії задля молоді панни, тієї місії, що більш з руки якомусь францишканові... Ет!

Люцина задумалась і позіхнула, за нею позіхнула Рузя, а потім і Зося.

— Час до постелі, — сказала Люцина. — Коли б хоч приснилося те, про що ми тільки що оце марили!

Через тиждень, в неділю вранці, Лемішковський убрався в свій писарський фрак, надів найтоншу сорочку, купив навіть нові білі рукавички і пішов з візитом до станового. Панни, знать, його сподівались, бо повбирались в гарні легесенькі літні сукні, простенько, але дуже до лиця. Старші сестри порозпускали по плечах свої розкішні коси, мов ті гриви, і, скільки мога, постягували свої стани, щоб здаватись і тоненькими, і молоденькими. Раннім, церемонним візитом Яким дуже піддержав свою репутацію, як людина, що таки тямить заведені скрізь звичаї.

Сам батько привітав Якіма дуже ласкаво, стиснув його руки, навіть обняв і тричі цмокнув в щоку, запрошуючи до себе в гості. Всі посідали і почали балакати про звичайні пусті речі. Лемішковський, убраний в чисту нову одягу, в білих комірчиках, дуже пристаючих до лиця чорнявим людям, вразив панночок своєю оригінальною красою українського типа, що виходить з-поміж народу, шляхетніє од цивілізації й приймає форми і здорові, міцні, і разом з тим спанілі, делікатні. Біле рум'яне Якимове лице, чорні очі, обведені чорними віями та віками, цупкими, як ріг, рука, жилава й чиста, з блискучими міцними, як сталь, нігтями; його щоки здорові, припалі пушком, його волос, шерсткий, як дріт, — вся його постать, міцна й ніжна, тхнула здоров'ям селянина, чистотою і делікатністю панською. Побіч тих тонконогих, як журавлі, панків, Яким скинувся або на волоха, або на грека і цією одличкою од панків одразу зачарував усіх трьох сестер. Панни вставали, бігали, сідали і знов чогось вставали, вертіли головами й хвостами суконь, чогось шептались, червоніли і не відали, як ступити, як сісти.

Щасливий і веселий вертався Яким додому, проведений ласкаво хазяїном і гарячими, поглядами дівочих очей. Дорогою якимось випадком він всунув руку в кишеню свого пальта. Там зашелестіли папірці. З великою цікавістю він розгорнув папірці. Їх було аж три. В однім було написано:

"Сьогодні ввечері жду в тім самім яру, де ми гуляли в неділю. Там стримить під горою найбільший камінь, з гострим верхом, високо над кущами. Там ждатиму!"

В другому папірці, такому ж тонесенькому, було написано:

"Сьогодні надвечори я буду в знайомім нам обом яру. Там є найкраще місце. Його не довго шукати. Там зелені липи обступили круглий камінь, посихлялись над ним зеленими гілками. Там тиша і поетична темрява. Кругом квітки, а на дереві щебечуть пташки. Там, там, серед краси того місця, серед пахощів гайових квіток і співу пташиного, побачимось незабаром".

Яким розгорнув третій папірець, простий, навіть оддертий на швидку руку. Там було написано:

"Сьогодні надвечір гулятиму коло криниці, де ми недавно стрічалися, буду сидіти на тім самім камені, де ми сиділи в неділю..."

По кокетливих папірцях, налитих пахощами, по самих словах записок, Яким зразу вгадав, що першу записку писала Люцина, другу — Рузя, а третю — Зося.

Надвечір Яким уже прямував до криниці на яр, навіть не наважившись шукати других сестер десь між камінням та липами. Усю дорогу з його думки не зникав вид причепливих старших сестер, які так нецеремонно лізли до його з непроханим коханням. По всьому було знать, що дохожалим паннам, нудьгуючим в малому місті, була не первинка затягувати паничів до яру й оповіщати їм про своє кохання. А Зося? якою вона простою і молоденькою дівчиною здавалась йому! І чи не мала ж вона рації написати до його після щирої розмови з ним? Який би він був щасливий, коли б вона хоча слівцем натякнула про своє кохання!

На старому місті, коло криниці, Яким знайшов Зося. Він не помиливсь.

Вузісінькою стежкою пішов він з нею між густими липами та кленами, між зеленим листом бузини та калини. Зося то червоніла, то блідла. І яка вона здавалась йому тиха, спокійна, як дитина, в міру весела, в міру поважна!

Щиро і настіж Яким розгорнув перед нею всю свою душу, свої думи, розказав про свою службу, про свої надії, про своє життя, навіть не посоромився розказати про своїх батьків, простих міщан, про свою добру матір і крутого батька. На решті розмови, тоді як сонце погасало і обзолотило цілий яр червоним полум'ям, він розказав про своє кохання, випитав про любов до його і натякнув про свою надію на їх сватання. Зося зблідла; вона не сподівалась так швидко почути його останнє слово, просила трохи заждати, передніше спитати батька. Одначе дала йому надію...

Веселий і щасливий, Яким вів Зося під руку додому. А тимчасом Люцина й Рузя, сидячи в своїх місцях між кущами, мали певну надію, що молодий хлопець ніколи не поцурається таких ласощів, як дівоче кохання. Вони вже знали те по власному досвіді, і кожна з великою нетерплячкою ждала Якіма. Вже почало смеркатись, а панич не приходив. Люцина почала сердитись, а Рузя похилила голову, не слухаючи навіть пташиного щебетання. Вже добре-таки стемніло. Люцина почала навісніти. Рузю почав брати страх. Для її полохливої фантазії здавалося, що розбишаки шелестять за кущами, що зеленоокі русалки, рогаті дідьки витріщають на неї очі з зеленого листу. Рузя, дуже полохлива зроду, непоетично стрибнула з каміння, прожогом полетіла через сіножать і трохи не загрузла на мочарі, натрапивши на його. Як птиця, вилинула вона на стежку з-за кущів і стикнулася несподівано з Люциною, котра повагом чвалала додому люта-прелюта.

Зрозумівши одна одну, не промовивши й слова, пішли вони на гору. Коли — зирк! — поперед їх ішов Яким попід руку з Зосею. Назирцем та

навздогінці за ними пішли вони до самого дому і зараз побігли до батька жалітись.

— Чи ви пак, папо, знаєте, що таке зробилось? — промовила Люцина до батька, бліда, як смерть.

— Чи ви, папо, ждали такого? — підхопила Рузя, червона, як рак.

— Що таке? Що? Говоріть-бо, ради бога, не мучте мене! — одказав батько, сам трясучись, немовби ним пропасниця трясла. Його чорне сумління часто полохало його таки добре.

— Вона! Така мала! І таке робити! — запищали обидві сестри, трохи не скрегочучи зубами. В батька од серця одлягло.

— Ще в дитячих штанцях, а вже водиться по ярах в чужим паничем! — крикнула Рузя через сльози, кидаючись на батька.

— Говоріть-бо як слід або йдіть собі! — крикнув становий, вже сердячись на бабів, як він звав своїх дочок.

— Ми, папо, застали Зося в яру одну з Лемішковським! — крикнула Люцина.

— Вона йшла з ним попід руки! — крикнула Рузя.

— Він навіть обнімав її! — додала знов Люцина, маюча себе за матір нібибто маленькій сестрі.

— О! Так то погано! — крикнув батько, розгнівавшись. — То він у мене повинен зараз оженитись із Зосею!

Сестри стали, як укопані. Чого вже, чого, а цього їм дуже не бажалось, щоб через Зося втратити жениха, гарного, молодого й небідного, хоч і міщанина.

— То так, папо? — крикнула Люцина.

— То так? — промовила Рузя.

— А то ж як! хіба нехай і її люди обносять та ославляють, як і вас ославили! А що мені з того, що ви всі три посивієте на пні? Нехай іде! "З богом, Парасю, коли люди трапляються!" — як наші хлопці кажуть.

Сестри мовчки вийшли з батькової хати і вернулись до світлиці, де сиділа Зося коло вікна.

Обпершись ліктем об одвірок і втупивши очі в далеке полум'яне небо, дала вона волю думам про свою розмову з Лемшіковським.

— То так, Зося? — промовила саркастично Люцина, цідячи слово за словом.

— То ти вже пустилася на амури? — крикнула Рузя, співом протягуючи мову.

— Їй-богу, добре!

— Ні бога не боїшся, ні людей не соромишся!

— Чого вам од мене треба? — спитала їх Зося і при своїх словах так сміливо подивилась їм у вічі, що сестри і здивувались, і знавісніли.

Непідхильність Зосі в сім'ї, як найменшої сестри, була їм дуже досадна.

Мати вмерла давно, ще як вони усі були невеличкими.

Старші сестри не були їй рівнею, бо вона й зазнала їх вже дорослими. В сім'ї її всі звали дитиною тоді, як вона була вже дівчиною, а дівчиною звали тоді, як вона була вже панною і навіть стала на порі. Вона мусила слухати старших сестер, як опікунок; при людях мовчати тоді, як вони розмовляли; слухати їх загаду, носити перешиту одержу з їх плечей. Розумна зроду, тиха недоброхить, вона терпіла свою долю, не жалілась нікому, але зате ж зненавиділа сестер. І їй прийшов час кохання, а сестри заступали їй дорогу, силуючи ждати черги, коли серце черги не жде. Тимчасом вона вбирала в себе, силою своєї молодої вдачі, всі думи й мрії дохожалих сестер, які їй доводилось переслухати довгими зимніми вечорами; вибирала, що варто було вибрати по власному серцю, прикладаючи ще й свої молоді надії. Маючи вже певне слово Лемішковського, вона зрозуміла, що вже виходить й визволяється з опіки старших сестер.

— Чого вам од мене хочеться? — спитала вона вдруге.

— Добре робиш, Зосю, їй-богу, добре! Така мала... — почала говорити Люцина.

— Дай покій, сеструню! Мені сливе швидко двадцять років. Яка ж я дитина?

— А шо б сказала наша дорога мати, якби була жива? — спитала Рузя.

— Хто його знає, що б сказала! Пером земля над матір'ю! Не тривож матеріної могили, — одказала спокійно Зося.

Сльози виступили з очей у Зосі.

— Що скажуть люди, як почують, що молода панна, трохи не дитина, ходить пізнім вечором з молодим хлопцем десь по ярах, по байраках? — сказала Люцина в тоні матері.

— Те, що й про тебе, сестро, говорять, — одрізала Зося.

— Вибачаю тобі, як дитині, Зося! ти ще молода для того, щоб поводитись тобі самій собою, не порадившись із старшими сестрами. В нас матері нема. Хто ж більше має права доглядати тебе, наставляти на добру путь та на добрий розум!

— Знаю я твій розум! Якби я твоїм розумом ходила, то б свій талан минула.

— Зося! що ти кажеш! — крикнула Люцина.

— Те, що чуєш, — одрізала Зося і повернула голову до вікна, задумано дивлячись на небо.

— Зося! дивись сюди! Не бундючися!

— Чому пак ні!

— Зося, я тобі велю! — крикнула Люцина, підіймаючи голос.

— А я тебе не слухаю.

Люцина стояла здивована. Слухняна Зося чомусь сміє не слухатись її і навіть глузувати з неї!

— Зося! де ти була сьогодні ввечері? — спитала Люцина.

— На Куришковім яру.

— З ким же ти там ходила? Надісь, сама?

— З Якимом Лемішковським, — одказала сміливо Зося.

— Мій боже! мій боже! Сама одна, з хлопцем! — закричали сестри, бігаючи по хаті.

— Що ж ти там робила? — спитала Рузя.

— Милувалась, розмовляла любенько та гарненько, — одказала Зося, дратуючи сестер.

— Єзус, Марія! — зарепетувала сестри. — Як же ти насмілилась сама, без нас, піти в ліс з хлопцем?

— Чом же не піти з тим, кого я люблю, і, як я впевнилась, з тим, хто мене любить?

— Одна? Сама?

— Як же сама, коли ви обидві ганяли за нами слідком? — промовила Зося, чудно зареготавшись.

— Нема тобі й сорому! ти шкодиш і нашій добрій славі.

— Нікуди вже шкодити! А за себе не боюсь, бо я ходила з женихом.

Сестри опустили руки, наче на їх хто линув холодною водою.

— В нас і весілля швидко буде.

Сестри, зітхнувши важко, вийшли з кімнати. Через кілька неділей Яким почав присватуватись, а потім спитав Пшепшинського. Становий

поблагословив його на радощах обома руками, додавши, що од його жадної притичини не буде, аби тільки дочка згодилась. Лемішковський просив дозволу заслати старостів, а становий обіцяв зайти до старого Лемішки, щоб поговорити про прийдешню долю своїх дітей.

Того ж таки дня за чаєм ввечері Пшешшинський мав довгу розмову з своїми дочками, варту, щоб її послухати.

Старші сестри вже вгамувались, притихли і були дуже вважливі до Зосі. Люцина ласкаво промовляла до неї, подаючи їй чай. Рузя подала їй сухарчики на тарілці. Сам батько присунув до неї мисочку з варенням. Одна Зося не змінилась ні кришки. Така ж спокійна, тиха, задумана сиділа вона і тепер коло столу, як і передніше.

— Так оце, Зося, — почав батько, — ти вже нас швидко покинеш, підеш в чужу сім'ю, між чужі люди. Ніяково тобі буде звикати до чужої хати, та ще такій молодій.

— Та ще й до таких людей, якихсь міщан та перепічайок чи перекупок. То не мала буде для тебе жертва. Не знаю, чи по твоїй спроможності буде вона? — спитала Люцина.

— По моїй силі й спроможності, — промовила спокійно Зося.

— Лемішка багатий, — говорив далі батько. — Якби його струснути, то посипалось би багато карбованців. Одна держава: ґрунт, сад, хата, млин коштує не одну тисячу карбованців. А окрім того — він і не без копійки в кишені.

— Ох, який же сад в його гарний! яке дерево велике! які яблука! І справді наче рай! — сказала Рузя. — А місцина ґрунту — на взгір'ї, над водою! Як намальована! Там завжди чути, як вода шумить під млиновими колесами.

— Все те добре при чому іншому, моя сеструню, — одказала задумана Зося.

— Якби на мене, — сказала Люцина, — я б зроду не пішла в таку сім'ю, просту, мужицьку.

— Все те нічого, моя кохана! і простота нічого, — промовив батько, — тільки горе, що вони не шляхетського роду! Є ж на світі багато й наших поляків і бідненьких, і простеньких, але ж вони природні шляхтичі, з батьків, з дідів, з прадідів. В їх, бачиш, вже кров інша, панська, що не тхне дьогтем та смолою.

— Лемішковський, папо, з університету, — озвалась за жениха Зося, — він людина з розумом й хистом, заслужить чин, матиме й дворянство.

— Ти, Зосю, далєбі, багато розумніша й практичніша, ніж я думав до цього часу, — сказав батько, сміючись. — Правда твоя, що він дослужиться до чина, певно й до дворянства, але ж його батько й мати міщани, та ще й, надісь, довго житимуть. А коли б і померли, то пам'ять про їх не швидко помре. Всі тутечки знають, що Лемішка торгував худобою, а його жінка була перекупкою, як жидівка. А вже наші поляки, наші знайомі сусіди-дідичи всі одкаснутья од тебе, не приймуть тебе за рівню...

Всі почервоніли. Зося сиділа червона, як жар. В очах Люцини засвітився гнів, в очах в Рузі виступили сльози. Батько сидів засмучений...

— І бог святий знає, чому воно нам не ведеться! — говорив далі батько. — Здається, вже нам от і жених трапився, і гарний, і розумний, і моторний, і навіть вчився трохи в університеті, а все-таки справа йде якось не по-людській! Молода ти дуже, кохана Зосю! І не знаю я, чи розумієш ти, як себе поставити в твоїй новій сім'ї, в твоєму новому житті!

Батько похнюпив голову. Всі мовчали.

— Ти католичка, — говорив батько далі, — але ваших дітей похрестять по-московській. — Знаю, папочко, — відказала Зося. — Але під московською покривкою можна розвернути щиро-польський дух. Моя сім'я, тату, буде польська, як би її там не охрестили.

— Ти розумна дитина, хоч і молоденька, — сказав батько, цілуючи її в чоло. — А поки що ти переверни Якима на поляка. Він обмоскалився в школі, базікає по-московській, вдає з себе ніби москаля. Але все те дурниця! Українську вдачу я добре постеріг. Все це москальство лежить на їх, як на волі сідло; все те — вовча шкура, котра ніяк не приросте до українського тіла. Тільки роби діло помалесеньку, потихесеньку, щоб він не розшолопав; бо як розчовпе, так тоді пропаще діло! Мужик — то вже гадюка, як кажуть жидки! З письменними дурнями багато легша справа!

— Цю справу, папочко, залиште здатності жіночій, нашому хисту, — промовила Зося.

— О польська жінчина! — додала Люцина, підіймаючи вгору свої гарні очі, — чого вона не зробить! чого вона не досягне ласкою, підлесливістю й коханням!

— З батьками Якимовими тобі треба обходитись ласкаво, не дуже гордувати ними, — навчав батько, — не змагайся з ними, нічого не вимагай зайвого, навіть не справдовуйся, бо старий цього не любить. Це запекла людина.

— Мій боже! — крикнула Люцина. — Та вони ж мужики! та в їх же збираються родичі, гості такі ж прості, як і вони! Та вони ж п'ють горілку! Велика твоя жертва, Зосю!

— А хіба ж і ми не п'ємо горілки? — сказав батько. — Хто її на світі не п'є. Її п'ють і пани, й мужики, і царі, і князі, і біскупи: це світова річ.

— Ти, Зосю, не живи вкупі з старими, — радила Рузя. — Я, на твоєму місці, зараз би одрізнулась од їх: найняла б собі гарнісіньку, малісіньку квартиру, з гарним садочком, і жила б там собі, а старих я покинула б таки зараз.

— І втратила б спадщину, — одказала рівним голосом Зося. — Од гостей Леміщиних можна будлі-де сховатись, а тим-часом колись прийде й мій час.

Зося вже давно збудувала в своїх думках план прийдешнього життя з Лемішковським. Облишити чоловіка і свою сім'ю, загарбати спадок од старого Лемішки, перевести все на чисті гроші, потім їхати в Київ або до Одеси і шукати в великому місті будлі-якої служби своєму чоловікові — то був її план! Вже їй уявлялась прийдешність щасливого життя в великому місті; вже вона ніби бачила перед собою багатий салон з багатою мебілью, критою оксамитом, бали, театр, оперу, баскі коні, пишне убрання, до котрого такі охочі польки. Не маючи потреби в жадній пораді, вона трохи не сміялась з батька, з сестер, котрі наводили її, молоденьку, на добру путь.

Тим часом, як сім'я Пшешинських переводила на гроші Леміщину маєтність і бажала якнайшвидше заспівати йому "Вічну пам'ять", — того ж вечора в Лемішки йшла така ж цікава розмова.

— А що, тату й мамо! — промовив Яким до старих, — благословіть мені під вінець стати. Я хочу сватів слати.

— До кого, сину? — спитала мати.

— До Зосі, найменшої дочки нашого станового.

— Я вгадувала те давно, отже і вгадала! — сказала весело мати. — Кращої од неї нема на цілісіньке місто, та й не тільки на одно наше місто!

— Стара, стара! Ти й досі з молодою головою, як я бачу! — промовив неласкаве Лемішка.

Його понуре лице, насуплені брови, низький і тихий голос зараз дали знати, що батькові не подобається таке сватання.

— Чого там тобі "стара"!? — крикнула Леміщиха. — А яка тобі недогода в Зосі?

— Як її звуть? — спитав Лемішка, підіймаючи один край рота.

— Зося, — одказав син твердо.

— Який же піп дав їй таке химерне імення? — опитав батько.

— Та вже ж не православний піп хрестив її, коли вона зветься Зося. Але що мені до того, коли я її люблю?..

— То ти й справді її любиш і хочеш оженитись з нею? Я думав, ти жартуєш.

— Ні, тату, не жартую, бо вже питав її про ту справу і вона мені дала слово.

— Чому б пак і не дати... Гм!.. — одказав ледве чутним голосом Лемішка, потім устав з місця і, взявшись за потилицю, став никати од кутка до кутка. — То був нещасливий, важкий день, коли я тебе оддав до школи! — додав він потім згодом якось сумно.

— Чого ж, тату? — спитав син. — Хиба ви жалкуєте, що я чоловіком став?

— А ми ж хіба вже й не люди? — grimнув батько на сина, піднявши голову. — А чи ти знаєш, що в твого тестенька Пшепшинського довгів на ціле місто? Чи не хоче оце він моїми грішми розплатитись з жидами?

— Тату, так не годиться говорити!

— Чому ж не годиться говорити, поки ще до вінця не дійшли? Ні, сину; сядь лише та порадься з батьком, з матір'ю. Хоч я чоловік і простий, але я тобі не ворог. Я твій батько, хоч ти зневажаєш і мене, і ввесь наш простий рід. Пшепшинський — голий, як пень. Він і їсть, і п'є, і дочок своїх зодягає й годує набор, поки жиди йому вірять і його бояться. Од мене він не покріпиться ні на один шаг. Дулю візьме од мене під самий ніс!

— Тату, коли не даєте, то й не лайте. Я беру жінку на свої руки і буду сам її зодягати на свої засоби.

— На твої, сину, засоби не можна гаразд зодягти й наймички, не тільки жінки, та ще й Зосі. Глянь на Пшепшинськівен! Яких вони суконь тільки не носять! Чого вони на голови не начіпляють! Хіба ж ти не знаєш польок? Та вони б тобі понатягали й понапинали на себе всі магазини, всі крамниці, які є на світі! З своєю Зоєю і ти, сину, будеш таким голодранцем, як її батечко. Вона панського, та ще й польського виховання й заводу. А та польська дрібна шляхта ладна пнутись з останніх злиднів, щоб тільки пустити ману на людські очі.

— Зося дуже розумна, тату. Вона того не схоче зробити: в неї є доволі тям в голові.

— Я ще не бачив таких розумних шляхтянок. Вони до розуму доходять, аж як волос посивіє. Прості польки, не панії — ті гарні люди, хазяйновиті: слова нема про це.

— Чого це ти, старий, розходився? — промовила мати. — Чому ж і не вбиратись молодій панії, та ще й хороше?

— Стара! нам час про домовину дбати, а тобі й досі на думці казна-що! Якиме, твоя Зоська схоче по-панській жити. Я й те добре розумію. Спатиме вона до півдня, снідатиме в наші обіди, обідатиме в наш полудень. Коло неї треба тупцяння, панькання та біганини. Вона наставить коло себе слуг, заведе тих паскудних лакеїв, щоб вони подавали їй, на що тільки впаде її око. Та готуй їй чай, та готуй їй каву, та пундики, та ласощі! А в нас наймичками не поле засіяно. Одна в нас наймичка, та й та вміє ходити тільки коло нашої печі. Будеш ти, синку, для своєї панії шукати і наймички панни і лакея панка. Ось побачиш!

— Не журись, Якиме! — сказала мати. — Коли вона буде нас поважати та не вередуватиме, то я сама наварю їй і кави, й чаю.

— Чи потрапиш же ти на старість служити за наймичку, та ще й для своєї невістки? — спитав грізно Лемішка. — Ти будеш їй потурати. Вона тепер ходить пішки або їздить на громадських та злодійських конях; а од тебе, сину, вона вимагатиме добрих коней, панського погонича; вона тобі схоче бити байдики, баляндрази та шляхетські усякові витрембаси, а ти їй тільки наставай! О, я придивився на своєму довгому віку до всяких людей, шляхетську вдачу добре знаю! А як помруть твої батьки, піде тоді наше добро, наша праця марно! Її легковажна рука, сину, розвіє, як полу, ту копійчину, що ми з старою цілий вик складали, добували потом, заробляли простими, чорними руками. Коли б же дав господь, щоб я помилився, щоб моє ні однісіньке слово не справдилось! Коли б тобі, сину, не довелось горювати і в чинах, і в хрестах! Оженися, синку, з нашою дівчиною, таки з міщанкою! Чи мало ж тепер їх ходить вже і в сукнях! Вона буде проста, трохи не така, яка була й твоя мати. А хто ж скаже, що Лемішка не був щасливий з твоєю матір'ю? Вбереш її по-панській — вона тобі і привчиться до панських звичаїв, навчиться й штокати по-московській. Чого вже, чого, а панувати, то наука дуже легка! Аби грошей доволі!

— Е, ні, тату! Чи тямитиме ж міщанка, хоч і в сукні, як повести себе так, як панія з батька, з діда?

— Не вмітиме так вертіти хвостом та крутити головою, як уміють Люцина та Рузя, — перебив синові батько. — Про мене! Вольному воля! Я не вижену тебе з жінкою з хати, прироблю збоку хати вам кімнату. Живіть собі з богом! Тільки душа моя щось не почуває наперед добра. А старий голодранець становий не покріпиться од мене ні на комареву ніжку.

— Зате ж матимемо невісточку, як перепілочку! — приказала мати. Пшешинський, того ж таки вечора, поговоривши з дочками, одійшов до свого кабінету і почав неспокійно бігати од кутка до кутка так швидко, ніби ним лихо кидало по хаті.

— Де я в світі божому візьму грошей на весілля, на виправу? — промовляв він сам до себе і плескав сам себе рукою по лисій голові. — Позичити? Ніхто не позичить. Чи не попросити б у старого Лемішки? Але я Лемішку знаю: то дідуган завзятий! Та й сором трохи. Піде чутка по місті... А! — закричав становий, ляснувши себе з усієї сили по лисині. — Покличте мені десятників! — гукнув він, одчинивши двері в прихожу кімнату.

Десятники прийшли.

— Біжіть ви мені до міста, та зараз, зараз арештуйте Іцька, Боруха і Янкеля. Зараз же, зараз! Чи чуєте?

Ті жидки були всім відомі конокради. Через їх не можна було ніяким способом устерегти добрих коней на всю околицю. Ті злодії навіть не раз вже попадались в руки, але все виходили чомусь невинними на диво всім людям. Вони ділились краденим добром пополовині з самим-таки становим, котрий частенько через їх таки руки переводив знайдені крадені коні.

Десятники постягали жидків з бебехів серед ночі, без жадної причини, й повели до станового. Пшепшинський наробив галасу на цілий дім, лаяв їх, кричав, совався до їх з кулаками, винуючи їх у недавній крадіжці сусідських коней.

Догадливі жидки тут-таки вийняли з кишені гроші і дрижачими руками поклали на стіл купу асигнацій. Пшепшинський полічив спокійненько грошики і, звелівши подержати жидків через ніч, а вранці випустити, ліг спати багато спокійніший.

В холодній під арештом сиділо ще кілька жидків, злодіїв і конокрадів. Іцько й Янкель загерґотали до їх по-своєму і оповістили всім, чого вимагає й намагається становий. Визволений Іцько на другий день приніс арештованим злодіям гроші. Ті гроші дійшли до кишені станового, і кілька душ злодіїв знов пішло по світі шукати по великих шляхах і в чужих коморах собі поживи.

На подвір'ї станового передержувалось ще кілька пар крадених коней, до котрих не знаходились хазяїни. А знайтись хоззяїнам було дуже трудно! Становий мав дуже вірного конюха, парубка Хтодя, котрий зріс і вигодувався коло станового і розумів думи й кожне слово свого пана. Попсований змалку до самих п'ят, як і вся панська двірня, Хтодь умів дуже штучно перероблювати крадені коні і потім перепродував їх сам або через жидків на сусідньому злодійському ярмарку.

Тоді саме стояли на подвір'ї коні, вкрадені у сусіднього священика, вже знайомого нам отця Мойсея, котрий навіть приятелював з становим. Отець Мойсей дістав од станового бумагу, щоб він їхав до стану пізнавати якісь перехвачені у злодіїв коні. Отець Мойсей недавно давав повістку в стан про свої крадені коні.

Ще не родивсь на світі такий чоловік, щоб йому вернулись покрадені коні. Знаючи теє добре, отець Мойсей послав до стану свого титаря, аби тільки сповнити форму. Хтодь вивів саме опівдня на широкий двір пару

коней, високих, чистих, з чорною лиснячою шерстю, гладких, спасених і баских.

— Чи ваші коні? — спитав становий.

Титар ходив, дивився, заглядав їм у зуби і став, не знаючи, що й казати.

— Чи ваші? — спитав становий удруге.

— Не скажу, ваше благородіє! Нехай сам батюшка приїдуть та подивляться, щоб я не був винен. І наші ніби, й не наші! Трохи неначе б то й вони; але наші були не такі.

— А що, титарю, наші коні? — питає чоловіка отець Мойсей.

— Бог же його відає! Їдьте, батюшко, самі, та гаразд роздивіться! Бо мені або полуда на очах сіла, або мене отуманено.

Титар й справді протирав очі.

— Які ж коні показували тобі? — спитав отець Мойсей.

— Наші коні були трохи гніді, а мені показували зовсім чорних. Наші були тонкі, високі, худі, як драбини, а то якісь товсті, гладкі, як печі, баскі, зовсім панські, їдьте, батюшко, щоб я часом не був винен, та придивляйтесь добре, бо щось вони мені таки по знаку! Либонь я бачив їх у якогось пана, чи хто його зна.

— Чи не заїжджав ти поперед того до кума?

— Ні, батюшко, хранив бог! їй же богу, кажу правду!

Поїхав сам отець Мойсей.

Серед літнього дня вивив Хтодь на показ з-під повітки пару коней. Баскі, гладкі коні, чорної блискучої масті, з підрізаними трохи хвостами й мичками, з блискучими обскромадженими копитами, в нових гнuzдечках, обкладених срібними цвяшками, били копитами землю, насторочили вуха й на силу стояли на місці.

Отець Мойсей згадав свої коні, худі, миршаві, з запалими боками, з сухими ребрами, кудлатими гривами, пелехатими мичками, згадав їх звислі додолу вуха і похнюплені морди — і зараз махнув рукою.

— Не мої коні! Дурно я оце їхав до вас, пане Пшепшинський!

— От же й дурно! Спасибі коням, що заволокли до моєї хати дорогого гостя. А без того багато б в Дніпрі води утекло, поки б отець Мойсей одвідав свого приятеля.

Становий обняв отця Мойсея і тричі цмокнув його в губи гаряче й щиро, дякуючи йому думкою за пару коней. Хтодь постаравсь, як бачимо. Швидко потім веселий становий пив могорич з отцем Мойсеєм за коники ж отця Мойсея.

От і грошики на весілля знайшлись. В першу неділю після того Пшепшинський після обід завітав до старих Лемішок. Лемішка, вбравшись до вечерні, ходив по світлиці і голосно бубонів молитви. Леміщиha вив'язала вже голову хусткою і почала одягатись у шовковий синій літник. Коли це одчинились двері; становий шубовсть у хату! В Лемішки рот заляк на якомусь слові молитви, а його жінка стояла, натягнувши тільки один рукав літника. Поліція звичайно віщує якесь лихо!

— Моє шанування моїм любим, дорогим сусідам! З святою неділею будьте здоровенькі, — прокукурікав становий, розмахуючи картузом. — Як же ви живете на старості? як же вас господь милує?

Пшешинський говорив так добре по-українській, як щирий українець селянин.

— А я оце гулящим часом до вас. Піду, кажу собі, та одвідаю старих знайомих.

— Прошу ж сідати в моїй господі, коли сподобили нас одвідинами, — сказав господар.

Стара завешталась по хаті, не знала, чим і приймати такого гостя. А тимчасом її руки, не питаючись її, самі застеляли стіл білою скатертею і ставили пляшки з наливками та запіканками.

— Яка з вас хазяйочка, паніматко! Яка з вас господиня! — пестивсь до неї становий. — Дай, боже, щоб мої дочки повдавались у вас!

Почалось поштування. Становий пив та знай похваляв господиню й господаря.

— Які у вас гарні світлиці! — казав він. — Які чудові образи на всі стіни! А скільки в вас усякого добра! Ваш двір та ваша господа повні, мов та чаша. Аж через край ллється! Повітки в вас добрящі, загороди великі, комори дубові, а садок — то правдивий рай! А ви з старенькою паніматкою живете тут, мов Адам з Євою, в простоті, в чистоті, не відаючи доброго й лукавого.

— Може, моя стара й не відає, — одказав Лемішка, — а що я... надісь...

Становий перебив його:

— Прошу ж, якнайласкавіше, до мене в гості. Не цурайтесь і мого хліба й солі. Хоч я й удівець, але молодець, а мої дочки, як голубочки: і напечуть, і наварять, і добрим словом привітають.

— Ми люди прості, — промовив Лемішка, насупивши брови.

— Господь з вами! не жартуйте, пане Лемішко, й ви, пані Леміщиho.

— Який з мене там пан! — миркнув Лемішка. — Чого вже, чого, а од цього господь милував. Становий жартовливо засміявся.

— Які-бо ви, Трохиме Сидоровичу! Їй-богу! — крикнув він і поцілував його в колючу щоку. — Тепер не той світ настав. Тепер всі рівняються! І в книжках всюди пишуть, що на світі всі люди — рівня, що не повинно бути ні старшого, ні меншого, ні панів, ні мужиків. Всі рівня та й годі...

Лемішка покрутив головою.

Догадуючись, що з Лемішкою погана справа, Пшепшинський просто приступив до діла.

— Де ж ваш первенець! — спитав він, підроблюючись зумисне під церковну мову, щоб як-небудь ублагати старого. — Чи во здоровії обрітається? Як його господь милує?

— Та здоровий собі, нівроку, — одказав понуро Лемішка.

— Гарний у вас син та розумний! — говорив Пшепшинський. — Рветься вгору, мов той орел у синє небо. Скажу вам щирю правду: ваш син не цурається мого дому. Не годиться і вам, старим, одхилятись та одсовуватись, коли молоді присовуються: я таки прошу вас до себе на хазяйську хліб-сіль і на пораду.

— На яку ж це пораду? — спитала цікава Леміщиха.

— Чи говорив вам син ваш про мою дочку?

— Щось торочив там старій матері, — промовив Лемішка, — та я не дуже дослухався.

— Та що тут таїтись? — сказала Леміщиха. — Син говорив, що йому дуже припала до вподоби найменша ваша дочка. Та й гарна ж бо, нівроку їй! Коли б ще не наврочити.

— Стара! — муркнув Лемішка.

— Так, так, моя люба матусю! — захопився за її слова Пшепшинський.
— Ваш син навіть питав мене про цю справу...

— Батькам треба б подождати трохи, поки молода думка переграє, — сказав Лемішка.

— От про це ж то я й хотів би порадитись із вами, — сказав становий.
— Наші діти молоді, а ми, хвалити бога, люди досвідні, вже підтоптались на віку. Кому ж більше їх наставляти на добру путь? З щирим шануванням одхожу од вас і прошу, якнайласкавіше, одвідати старого удівця в його господі. Там про все й побалакаємо і переговоримо. Прощайте! Зоставайтесь здоровенькі!

Вклонившись привітненько і таки геть-то вже низько, Пшепшинський одступив до порога та й залишив самих старих у хаті. Стояли вони й дивились одно на одного.

Невважаючи на прохання станового, Лемішка ні разу не пішов до його в гості в його житло і не пускав навіть своєї жінки. Він думав, що все те сватання перетреться, перемнеться та й так минеться. Однак же син не кидав своєї думки. В цілому місті він не знаходив кращої молодої для себе.

— Тату! — говорив не раз Яким, — я в вас єдиник. Не робіть мене безщасним! Благословіть мені старостів слати. Я служу, гроші заробляю. Коли хочете, я в вас не візьму ні шага на прожиток. На свої гроші і зодягну, і прохарчую себе й жінку. Не треба мені нічого вашого!

— А кому ж достанеться все моє добро, коли тобі не треба? В мене ж дітьми не поле засіяно. Шли, про мене, старостів! Нехай тобі бог благословить! Даруй, боже, тобі щастя. Коли б же моя стара голова помилилась у тім, що я тобі говорив про Зося! Ми помремо, тоді буде твоя хата, твоя й господа. А тимчасом я тобі приставлю до хати ще одну кімнату. Там будете жити вдвох з молодою жінкою.

Швидко та хапком майстри будували нову кімнату. Яким пішов з старостами на заручини до станового. Побили молоді поклони. Сторонніх гостей, панів, панянок, окрім своєї сім'ї, нікого не було. Молоді помінялись перснями. Лице молодого аж палало, а Зося була спокійна, тиха, неначе вона затаїла якусь думу в душі. Тільки становий радів за всіх! Веселий, жвавий, він точив якісь теревені, частував старого Лемішку, старостів і все обнімався та цілувався зо всіма, навіть з старою Леміщиною. Тільки Люцина та Рузя сиділи цілий вечір смутні та невеселі. Менша сестра побила поклони, а вони, старші, zostались у дівках, і на який кінець? І для яких женихів zostались їх білі руки? Веселість сплила з гордих брів в Люцини, а Рузя навіть трошки заплакала.

— Коли ж, батьки, назначите весілля? — спитав один староста з урядників.

— Про мене, хоч і в першу неділю, — одказав весело становий.

— Але ж, пане свату, наша кімната ще не добудована, — обізвався Лемішка. — Голубенят ми вивели, а гніздечка та кубелечка не звили, — додав Лемішка іронічно.

— Е! Чи то їм тепер в думці ваша кімната! — промовив становий. — Ми вже, старі, позабували, як женились. Чи правду я кажу, пані свахо? — обернувся він до Лемішихи.

— Через місяць гніздечко молодим, надісь, буде звите, а ви, свату, тимчасом наготуєте скриню й перину нашій княгині, — сказав Лемішка.

— Годі вже тобі, старий, допевнятись! — сказала Лемішиха. — Нам треба доброї дочки, а синові вірної дружини. А про скриню байдуже! Я про це таки зусім не дбаю.

— Так, моя свашко, так! Свята правда! — сказав становий, осміхаючись. — Недурно співають у пісні, що "воли та корови — все те поздиhaє, а біле личко, чорні брови — повік не злиняє!" Ой, пане свату! Давно те діялось, як ми бралися та вінчалися!

Пізненько вже хазяїн випровадив гостей і молодого далеко за двір, цілуючись та обнімаючись.

— Поздоровляю тебе, Зосю! — промовив становий, вернувшись з дочками до хати. — От ти тепер вже пані Лемішковська! Коли правду сказати, то прізвище не дуже лепське, але що ж маємо робити, коли краще не трапляється в цій глушині! Сядьмо ж тепер, мої дочки милі, та порадимось про весілля. Люцино! Ти моя старша дитина, ти в нас хазяйка та й порадиця. Що нам діяти з весіллям? Як нам обійтись з Лемішками і їх міщанським родом? Чи кликати їх на весілля, чи ні? Та-же ж у старого Лемішки є брат, а в того брата є жінка й діти. Є в їх ще й більше родини. Все то люд простий, міщанський: жінки позавірчувані хустками чи намітками, чоловіки в чекменях чи в жупанах. А нам треба ж кликати на весілля сусідніх знайомих дідичів і багатих і просвічених

поляків. Аж мене страх бере, як тільки подумаю, що скажуть наші знайомі пани, лицем до лица стрівши таку громаду в моєму домі!

— І бог з ним, з тим родом Лемішок! — одказала Люцина. — Нам не доведеться з ними жити і брататись. Коли вже таке діло скоїлось, то попросимо тільки Лемішку з жінкою та й годі. Засадимо їх десь у куточку, щоб не дуже було видко. За молодого не сором. Він панич хоч куди.

Зося чула, як говорили про батьків її жениха, і байдужність виявлялася на її лиці, неначе мова мовилась про якихсь наймитів або наймичок.

— То й добре радиш, Люцинко, — одказав батько, — а все-таки наші пани й панни, певно, крутитимуть носами... Було б найлучче, якби пішла поголоска, що буцімто Яким викрав Зося з мого дому і повінчався десь на селі... Потім вони приїхали б до мене... я б ніби простив за цей вчинок молодим і поблагословив їх. От і обійшлося б і без весілля. А тепер вже трохи пізно. Треба справляти весілля і поневолі знеславити себе й свою сім'ю. Ох! горе, горе на світі! І тут гаряче — і там боляче!

Становий важко зітхнув, а за ним дочки.

— Вам-то, тату, нічого! — промовила Люцина. — А нам же то, нам! Як люди подивляться на нас, на Зося? Чи будуть потім пускати нас у свої салони, чи одкаснуться од нас, як од зачумлених?

На очах усіх дочок виступили сльози. Зося впала на плече Люцини і заридала. День заручин Зосиних з Лемішковським скінчився смутком і навіть слізьми.

Швидко збудували кімнату позад Леміщиної хати; швидко висохла вона на гарячому спасівчаному сонці. Гарненька, просторна, чепурно прибранна та весела, на помості, кімната стояла вікнами в садок. Під вікнами розстелялася зелена травиця. Поблизу стояли старі вишні. Через

тиждень після посвячення оповістили в церкві про вінчання Якіма з Зосею.

Перед другою пречистою становий розіслав білети до знайомих, запрошуючи їх на весілля своєї найменшої дочки Зосі.

В неділю надвечір почали з'їжджатись гості на весілля.

В одчинені вікна станового заглядало сонце згасаючими червоними проміннями і освічувало рядок панянок у веселих білих і рожевих сукнях, що сиділи рядком попіл стінами. Міські паничі й панки то сиділи, то стояли гуртом коло порога і в кутках. Всі мовчали і поглядали на двері до другої кімнати, де сестри й подруги вбирали Зосю до вінця. Коло стола з образами, хлібом і сіллю сидів старий Лемішка з жінкою. Між панянськими сукнями й вінками, між фраками й сіртками дуже видавався простий убір Лемішок: суконний синій жупан старого батька і шовкова хустка на голові та юбка його жінки, а ще більше од того, що вони тільки вдвох були в міщанській простій одежі. Молодий сидів між паничами в кутку і не зводив очей з дверей, звідкіль мав вилинути його янгол і покликати його до вінця. Всі мовчали і ждали, вряди-годи перемовляючись кількома слівцями.

Коли це обидві половинки дверей одчинились. Червоне проміння, що лежало на білих дверях, полягло через двері в другу кімнату, впало ніби золотим килимом під ноги молодії, обсипало поділ білої сукні, білі черевички і подало одлиск на її лице, на білий вінок з троянд, на тонкий серпанок, що спадав з її ясних, золотих кучерів і окривав її білі плечі, тонкий стан, огортав сливе всю її постать до самого долу. Легенько вона сперлась на руку боярина. Лице її здавалось трохи втомленим; рум'янець виступав на щоках. Вії були спущені. Вся вона, легка, тонка, в тонкому, як пух, білому убранні, здавалась безтільним духом, котрий тихо линує на білих хмарах по повітрі під промінням сонця.

Зараз за молодою вийшли старші сестри. Розкіш їх рожевих суконь і білих вінків була не гірша од убрання молодої. Їх здоровий, повний вид, їх білі, пухкі, одслонені плечі притягували до себе очі своєю дуже вже матеріальною красою.

При виході молодої всі в одну мить піднялися з місця. Леміщиha трохи не крикнула, як побачила Зосю в гарнім убранні молодої. Навіть в старого Лемішки серце трохи затремтіло і прихилилось до невістки. Гордовито зирнув він на людей, як його чорнобривий син приступив до Зосі і разом з нею попрямував до покутя до образів. Малий, сухорлявий, лисий становий взяв у руки образ і перехрестив молодих католицьким хрестом. Потім поблагословила молодих якась родичка замість матері, котра материнувала на весіллі. Лемішка, роблячи своєю огрядною постаттю й зростом велику супротивність з дрібним становим, перехрестив молодих православним хрестом. Дійшла черга і до Леміщиha. Сміливо й голосно промовила вона крізь сльози прості народні приказки, і голосно рознеслося українське слово по хатах, скрививши сміхом не один польський рот. Молода і її сестри засоромились і чогось аж почервоніли од сорому. Деякі польки затулялись хусточками, деякі ляшки одхиляли голови й ховались поза спинами... Де ж пак! Леміщиha благословила молодих попросту, ніби проста українська молодиця!

Пізно вернулися з церкви, вже при світлі. Лакеї в білих рукавичках розносили чарки з шампанським, котре в наших повітових містах схоже більше на поганий квас або на якусь джумигу, бо його роблять жидки в себе в льохах. Всі привітали і поздоровляли молодих і станового. До чарок Лемішки й Леміщиha з гостей не доторкувався жадний поляк з перевертнів, жадний дідич, окрім сестер молодої, котрі зробили ту церемонію з якимсь химерним та робленим поклоном...

Ще вся сім'я стояла й сиділа коло стола з образами, ще всі пили чай, як надворі загуркотіли колеса завальних екіпажів. На весілля з'їжджались сусідні дідичі, поляки-пани. Одчинилися двері. В світлицю вступив високий, тонкий пан, держачи під руку рудоволосу панію, убрану в багату сукню. На її руках, на шиї блищало золото. На грудях у пана

теліпався золотий важкий ланцюжок. Усі розступились перед гістьми. Хазяїн побіг до їх назустріч. Пан і пані почали поздоровляти молодих і станового. Рудоброва пані очевидячки придивлялась до Якима і милувалась гарним, здоровим його видом. Коли ненароком звернула вона увагу на старих Лемішок, котрі сиділи тутечки ж рядком... Пані так жахнулась, аж одскочила, аж скривилась, ніби вкололась або опеклась... Міщанський жупан, просте убрання Леміщиhi в тім салоні, куди вона приїхала на вечір, так її зачудували, ніби вона побачила тут між людьми ведмедів. Одначе те жахання її трохи засоромило. Вона стояла ні в сих ні в тих, поки не взяв її під руку чоловік і не повів до другої гостинної.

Приїхало ще кілька багатеньких панів. Прибув навіть якийсь польський "грабля", в котрому, мабуть, зосталось не більше двох кропельок старошляхетської крові, та й ті, певно, підроблені. Всі ті гості конфузились, метушились, примітивши Лемішок в жупанах, і мерщій втікали до гостинної, де їх вітали Люцина з Рузею і сама молода... Здавалось, ніби коло Лемішок стояла невидима постать з огняним мечем і страхала значну шляхту. Грабля, "десята вода на киселі", надув свої губи, сидів мовчки, не випускаючи з рук шапки і поглядаючи на двері. Гордовиті панії ледве перекидались словами з господарем і його дочками й все лестилась та хвалили молодого.

Музики заграли. Молоду попросили до танців. Зараз-таки вся ватага високодумної польської, з перевертнів, шляхти, що одрізnilась од усіх гостей, разом устала, зашелестіла дорогими шовковими сукнями і, маючи напереді тонконогого графа, почала прощатись з хазяїном і дочками, просячи вибачення за себе. Всю провину вони склали на якийсь бал, куди вони були вже передніше буцімто запрохані. Гордо і черство попрощалось панство з молодими і посунуло в двері, залишивши по собі в гостинній пахощі дорогих парфумів на споминок про свої одвідини. Люцина, Рузя й Зося трохи не заплакали, трохи не попростягали слідком своїх благаючих рук. Вони бачили, що їх вже цурались більші й заможніші пани, і розуміли за віщо...

А в світлиці, де були всякі гості, не дуже шляхетні, розпочалися танці, безперестану, без утоми. Швидко Зося, а потім Люцина і Рузя забули про великопанство, закрутившись з молодими паничами в танцях. Леміщиha слідкувала очима за своїм сином, за невісткою, сиділа мовчки і тільки роздивлялась, як справляють у просвічених людей весілля. Ні одним словом, ні одним незвичайним вчинком вона не скомпромітувала себе в домі, де були заведені європейські звичаї. Українська жhнщина, навіть сільська, має свою природжену вподобу, природжене розуміння делікатного обходіння з людьми і ніколи не поведе себе тривіально між панами. Леміщисі було байдужісінько, що цілий вечір ніхто до неї не промовив слова, не дивився на неї, не сів поруч з нею. Поруч з своїм старим вони просиділи цілий вечір осторонь і тільки роздивлялись на літаючі в танцях пари. Їх простий убір лежав на їх ніби печаттю Каїноюю, хоч на весіллі було багато їм знайомих панків, урядників, синів деяких міських міщан, таких простих, як і Лемішка. Були навіть такі панки, котрі стояли вище за Лемішку тільки європейською одежею, трошки тільки письменні, ледве вмiючі читати й писати. Але вони говорили московською або польською мовою і вже гнули кирпичу, цурались своїх батьків, котрі не знали іншої мови, окрім своєї української: і вони вже соромились при людях сісти з ними поруч, розмовляти з ними попросту, піднімали їх на глум.

Гарно обставила Зося свою кімнату в домі своїх нових батьків! Здавалось, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати! На всіх трьох вікнах своєї кімнати вона почіпляла завіси, плетені з тонких білих ниток. То був подарунок старших сестер. Ліжко було застелене червоним шовковим укривалом. Над ліжком висів килим фабрицької роботи, з квітками, багато ближчими до натури, ніж той килим, що висів над ліжком в Лемішки. Коло стола, застеленого червоною вовняною з китицями скатертею, стояло чимале крісло, з високою й широкою спинкою, оббите малиноюю матерією. На столі стояло дзеркало на точених ніжках, весільний подарунок Якимів. На вікнах стояли вазони. Під стіною лисніла політурою нова шафа... Хатина мала зовсім європейський вигляд...

Швидко європейський вплив показався на всьому побуті старосвітського дому. В світлиці в Лемішки стіл стояв вже не в кутку під образами, а опинився перед канапою. Передніше всі образи були стовпились в один куток під стелю на покуті і в чотири ряди вкривали дві стіни, ближчі до покутя. Зося залишила в кутку зо три образи, а другі картини порозвішувала симетрично й гарненько по три, по чотири скрізь по стінах, на панський лад. За обідом почали з'являтися на столі деякі нові страви, печення, пундики. Зося навіть вмовила стару Леміщику надіти на голову чіпок з білими оборками, стуливши його як можна ближче до форми хустки.

Однак Зося у всьому була покірна в новій сім'ї, змовчувала, нічого не вимагала, годила старому свекрові і очевидячки силкувалась постерегти звичаї й норови старих, призвичаїтись до їх собі і не йти наперекір їм. Хазяйство Лемішок було без міри більше, ніж у станового, де Зося ще й звикла на все готове. Комори й хижки, льох — були тут багато повніші всякого добра; товару й птиці було багато більше! Зося нічого не тямила в хазяйстві і навіть просила свою свекруху вчити її й показувати, що до чого стосується. Однак Зося, краще од своєї свекрухи, вміла з простих припасів, що купами лежали в коморах, зготувати щось смачне й добре. Леміщику на все місто хвалилась своєю невісткою.

Освоївшись, оговтавшись в новій господі, в новій сім'ї, Зося почала постерегати вдачу й норови своїх нових родичів. Вона бачила, що Леміщику хвалиться нею перед гістьми, поважає її за панство, за красу, за розум й просвіту, навіть ладна їй служити й годити, як коханій жінці свого сина. Зося говорила з нею завжди по-польській.

Зате ж вона страх як боялась Лемішки! і не знала, з якого боку підступити до його. Насуплені брови, гострі, чорні очі, твердий погляд, товстий голос, — все те обсіпало її спину дрижаками. Розумна і кмітлива, цікаво назирючи над усім, Зося добре кмітила і зараз постерегла, що Лемішка її не любить, хоч і жалує її. Зося почала говорити з ним по-великоруській. Лемішка хотів і собі закидати по-московській, розмовляючи з нею, але замолв таку нісенітницю, що тільки сам махнув

рукою, а в хаті усі зареготались. Од того часу він говорив до неї по-українській. Зося втратила надію мати вплив на такого "гайдамаку", як вона нишком в думці звала свого свекра, одникувала, навіть втікала од його, ледве висижувала з ним за обідом.

Зате ж у своїй кімнаті вона була всьому господиня. Пам'ятаючи слова свого тата про українців письменних і вчених, помоскалених школою, вона щодня пересвідчувалась у їх правді, щораз більше постерегаючи вдачу свого чоловіка. Своїм гострим розумом вона швидко постерегла, що українець, вчений на чужому ґрунті, чужою мовою, не має жадного міцного ґрунту під своїми ногами і схиляється туди, куди повіє дужчий вітер. Свою любов, його любов до себе, вона вважала як велику силу. Одначе хотіла ще вивірити правду своєї думки.

Восени, пізнім вечором, тихо й привітно світилася нова кімната Лемішковських, з чистими стінами, чистим помостом, білими завісами і червоним ліжком. На столі стояв ще не прийнятий самовар. Чай пили молоді в своїй кімнаті. Старий Лемішка не любив чаю і казав своїй невістці, що чарка доброї горілки багато дужче гріє старого чоловіка, ніж ота нісенітниця, ота панська вигадка. Зося дуже була тому рада: вона б ніколи не напилась всмак чаю вкупі з свекром. В кімнаті було тепло. В кутку коло груби, на лежанці з зелених кахлів, сиділа Зося. На маленькому круглому столику коло неї стояло світло. Як той павук в павутинні, Зося сиділа в своєму нитяному плетінні, котре закривало її коліна і, ніби волок, висіло аж до долу. Вона виплітувала скатерть на стіл — на гостинець своїй свекрусі. Якимова кучерява голова спочивала на Зосиному коліні, на жмутах білої скатерті. Він одпочивав од канцелярської роботи і милувавсь білими руками жінки, котра швидко вертіла пальчиками, роблячи заіграшки легку роботу.

Розмовляючи з чоловіком, Зося перестала вертіти гачком і поклала білу руку на чорноволосу Якимову голову. Вона пильно придивлялась на його лице.

— Чого ти, Зосю, дивишся на мене? — спитав він її. — Неначе ти мене бачиш вперше.

— Дивлюсь на тебе, бо право маю; дивлюсь на тебе, бо ти гарний!

— Поцілуй же мене, Зосю!

— Чи любиш же ти мене, Якимцю? — вивіряла в його правди Зося. — Чи я більше подобаюсь тобі тоді, як я весела, чи тоді, як я спокійна? — вивіряла в його правди цікава жінка.

— Це ти сама добре знаєш! Нащо ж в мене питаєш? Люблю тебе веселою, як ти пустуєш, неначе мала дитина; люблю тебе, як ти пташкою літаєш в танцях, сама легенька, як пух, жвава, як білочка на зеленому дереві. А як сидиш непорушне, як дума схилить твою гарну головку, ти всю душу мою тягнеш до себе! Тоді мої очі цілий вік спочивали б на твоєму личкові. Чи перейдеш ти сад повагом, мов та пава, чи побіжиш по траві ягнятком, — мої очі все слідком за тобою ходять!

Зося осміхалась, дивлячись йому в вічі з невимовною любов'ю.

— За це я тебе поцілую, — промовила вона.

— Моя мила, моя кохана! Для тебе я ладен стати, чим тільки хочеш! Чини з мене, що твоя любов скаже! Бо я для тебе животію й дишу, працюю і на чин служу.

— Як ти мило промовляєш про своє кохання! — сказала вона. — Ще ж воно буде краще, як ти скажеш оце все по-польській.

Яким чинив її волю.

— А бач, я тебе слухаю! Бий мене, я й тоді нічого не скажу. Чом же не похилитись під таку білу руку!

Яким взяв її пухку руку і почав ляпати себе по щоці, спочатку стиха, а потім дужче й дужче, неначе пробував, чи довго витерпить-то він таку муку од її руки. Яким вдарив її рукою по своїй щоці так, що аж Зося закричала, вхопивши пальці другою рукою.

— Ну! скуби мене за чуб, — промовив Яким, загорнувши її руки в свої кучері.

Зося, жартуючи, таки добре цуприкувала за його патли...

Яким тільки осміхавсь. Все те одначе очевидячки бавило й тішило Зося.

— Я вже старий, Зося! навряд я вивчусь по-польській. А як будуть у нас дітки, то гляди, вивчи їх по-польській, а я по-московській! Добре?

— Ні! я краще вивчу їх тільки по-польській. Доволі й того, що їх школа вивчить по-московській...

Про українську мову само по собі не було й слова промовлено.

Сам Яким, незважаючи на свою "старість", як вія казав, вивчився по-польській і балакав з своєю жінкою завсігди по-польській. В їх закутку, в їх кімнаті запанувала вже Польща.

Настала зима. Минули різдвяні святки. Пішли дні за днями однакові, буденні. Зося, живучи на всьому готовому, рідко заглядала в пекарню і не показувала вже охоти до хазяйства. Вона все шила, або плела, або книжку читала, сидячи в своїй хатині. Луччі й багатіші панки, її знайомі, не приходили до неї в гості, цурались не так її, як старих простих Лемішок. Гості Лемішок були їй дуже не до вподоби. Прості міщани,

знайомі Лемішки, навіть не приходили до його в гості, а до других вона виходила з своєї кімнати.

Зосю задумувалась, сидячи за роботою.

— Що ви думаєте? — питала часто її Лемішиха. — Чого ви задумуєтесь? Може, вам у чому недогода або недостача? Може, вам чого треба? Може, в вас що болить?

— Ні, моя мамо кохана! Спасибі вам! Є що мені їсти й пити; я здорова й щаслива. То я так собі задумалась.

Мати розказала за це все синові.

Раз Лемішковський вернувсь додому з канцелярії трохи раніше, як він звичайно вертався. В одчинені двері він вгледів Зосю. Вона сиділа кінець стола, спершись на одну руку. Перед нею лежала розгорнута книжка. Друга рука лежала на книзі. На її молодім лиці лежала дума, а в очах стояли сльози.

Яким довго дивився на неї і прикмітив сльози. Всю його душу порушив жаль до самого дна. Йому здавалось, що батько чимсь обідив Зосю, скривдив.

— Ти плачеш, Зосю? — спитав її Яким, а в самого голос затрусивсь.

— Ні, Якимцю! то мені... так... собі...

Зосю згорнула книжку і залилась слізьми.

Яким зблід й кинувся до неї. Йому чомусь здавалось, що він вже втрачає Зосю навіки.

— Зосю! моя мила, моя дорога! скажи ж мені всю правду: чого ти сумуєш та плачеш нишком та потай від мене? Може, тебе хто скривдив? може, тобі чого треба? Скажи, і я продам останню свою одержу, щоб тобі тільки догодити!

— Та то я так собі заплакала... Ти на службі, а я дома сама нудьгую. Мене чогось все бере нудьга, — з якої причини. я й сама гаразд тому невідома.

— Що ж маємо робити, моє серце! Не можна ж нам цілий день бути вкупі. Ти б пішла до сестер в гості або покликала б їх до себе... Ти нудьгуєш отутечки сама. Нудна моя хата задля тебе. Ти ще молода, дуже молода!

Книжка, котру читала Зося, — то був том Пушкіна. Вона саме тоді прочитала "Євгенія Онєгіна", прочитала на самоті, серед мертвої тиші, дуже штучне, геніальне обмалювання столичного життя, столичного балу. Блискучий салон, повний веселих гостей, гусари, паничі, пишні панії, ніжки на паркетовій, блискучій підлозі, весела мазурка — все те обмалювання генія встало, ніби живе, перед її очима і з'явилося ніби уявки саме тоді, як Лемішка лаяв надворі наймитів так голосно, що його товстий голос досягав аж до Зосиних вух. Зося прокинулася, ніби од сна, заколихана спокійним життям і гарячим коханням. Вся її легковажна вдача аж затрусилася, їй забажалося життя світського, гучного, салонного. Вона вперше заприкмітила, що одно кохання, найщиріше, найгарячіше, не вдоволить її веселої вдачі. Вона побачила, що не зможе довше жити в самотині, хоч би з найлюбішим чоловіком, почувала серцем, що її душа не може оддатись одному почуванню, одній думі, і вона впала в смуток та тугу...

Настала весна. Сонце кинуло в вікна ясніший, гарячіший промінь. Річка в повіддя розлилася по луці. Леміщин млин стояв сливе під стріху в воді. Бруньки в саду на дереві понабрякали, зазеленіла брость на грушах, а з грядок повитикались червоненькі шпичаки півонії та півників. Жайворонок піднявся до неба, щебечучи, ніби дзвонячи. Почався час,

коли з натурою оживає й прокидається думка й серце, коли разом з пташиними піснями голоснішає пісня дівоча, коли швидкий живчик природи швидше тріпоче людським серцем.

Зося все сиділа коло вікна, поглядала на той млин, що купався в воді, на синє небо, на зелененьку травицю, а невесела дума ще більше наполягала на її чоло, ніби наперекір веселій весні.

— Не сумуй-бо, не смуткуй, моя Зосю, бо й я зажурюся, — втішав її Яким. — Дам я тобі грошей. Піди в магазини, в крамниці, накупи собі матерій, стрічок, яких твоя душа бажає. А прийде літо, поїдемо в Київ, трохи світу побачимо та й завеземо й закинемо десь на шляхах твій смуток!

Зося зраділа, як мала дитина; кинулась на шию чоловікові і почала прохати, щоб він узяв "отпуск" і повіз її трохи по світу. Лемішиха обіцяла їй випрохати коней у свого старого, як тільки потеплішає надворі. Зося заспокоїлась і почала себе тішити думкою про Київ.

Почалися великодні святки. Зося побувала в гостях, а гості побували в неї. Вона трохи повеселішала і не раз марила з своїми сестрами про київські розкоші, сидячи з ними в садку Леміщинім. Стала весна у всій красі. Яким випросив одпуск, випросив у батька коней і поїхав з Зосею до Києва.

В великому місті Яким вперше постеріг щире вдача своєї жінки і запримітив, що слова його батька мали дещо правдиве. Вперше, серед веселого натовпу городян, він побачив, що Зося непридатна до самотнього, тихого життя, що її вдача лине туди, де багато людей, багато міського гуку, гармидеру, де музики вигравають, а паничі роєм в'ються коло панянок. Цілих чотири дні Зося не давала йому спокою, не давала йому присісти й одпочити, облітала з ним по всіх усюдах, тягала його по вулицях, магазинах, церквах, виводила по всіх київських горах, де тільки ворухився гуляючий гурт людей.

Царський київський сад стояв у весняній красі, пишно розкиданий по високих горах над Дніпром. Вода в Дніпрі після повіддя вже спала, і між рукавами й самовілками-течіями виступали зелені, плісковаті островці, вкриті високою травою, квітками та лозами. Не можна було одірвати очей од чудового вигляду, що розкинувся внизу за Дніпром на кільки десятків верстов лугами, луками, сосновими борами, оболонями і світлими покрученими самовілками. Між темними пущами було видко блискучі хрести і баньки сільських церков в прозорому опарі з води по течіях. По шосе, що оперезало поділля київських гір і вилося понад самим берегом, далеко до чудового мосту, снувалися люди і вози. Вранці і ввечері в саду грали музики. Доріжки кишіли убраними веселими гуртами. Краса Зосі була зразу примічена. Коло неї товпились та сновигали навкруги молоді паничі; на неї прямували біноклі. Зося почувала себе щасливою, вешталась по алеях, розглядаючи і не минаючи очима жадного гарного видатнішого дамського убору. Ввечері пускали фейерверки на одній долині в саду; співали московські цигани, гриміли музики. Зося загулювалась сливинь до світу. Втоmlений, ледве волочачи ноги, вів Яким свою жінку в гостиницю і роздумував про її легку, веселу вдачу, липку та чіпку до розривок, до гульні, до веселого гурту людей... А на другий день вона вже сама побігла по магазинах, розглядаючи і людей, і всякий крам жіночий. Яким з підбитими ногами ждав — не діждався своєї жінки.

— Якимцю, серце! Побудьмо в Києві ще хоч деньок! Чого нам хапатись додому!

— Не можна, Зосю! Грошей немає. Нам ледве стане додому вернутись. Коням нічого їсти.

— Щоб тих коней дідько забрав! — аж залаяла Зося.

Вернулись додому. Зося перестала журитись. Од ранку до вечора вона розказувала сестрам і приятелькам про Київ. Як найкращий письменник пером, вона обмальовувала словом і людей, і моди, і всякий крам, і театр, і гулянки... І тим жила, і тим годувала свою думку, тішила свою уяву. Сливе кожного дня виймала з скрині накуплені матерії,

стрічки, черевички, примірювала, тулила до лиця, показувала всім гостям...

А тимчасом Яким, вернувшись додому, не вставав з ліжка цілий день, не ходив на службу...

— Чого ти лежиш? — питала жінка. — Чого ти валяєшся?

— Одпочиваю, — хіба ж не бачиш! В мене ноги після Києва, як одрубані.

Од того часу Яким почувив у собі велику потребу "одпочивати". Надія швидко дістати чин навела на його думку не дуже вже гаряче братись за діло, робити поволі, частіше одпочивати. Яким, проти українського звичаю, навіть почав по обіді спати.

— Нащо ти псуєш постіль кожного дня? — гомоніла Зося. — Дивись, як замазав моє червоне укривало своїми чоботищами! Вставай! Годі тобі качатись.

Зося зганяла його з ліжка; він примощувавсь на лежанці, Зося стягала його й звідтіль; Яким тікав у батькову кімнату або до пекарні, до клуні, на сіно.

— Якимцю! вставай, серце, гості прийшли. Іди-бо, йди, та поговори з ними хоч трохи! — будила його й там жінка.

— Які гості у вражого сина! — гомонів Яким сердито. — Скажи їм, нехай вони йдуть ік бісу. Ото нахаба! Ото причепа!

Не дає спокою та й годі!

— О, пхе! Хто тебе вивчив так погано лаятись?

І Зося тягала його за руки, шарпала, смикала за одєжу, поки таки не розбуркувала і приводила до гостей.

Швидко Зося забула про Київ, перестала навіть згадувати й говорити про його.

Пишно нарядився Леміщин сад! Високо піднялася од землі зелена трава. Кущі цвітучих рож, півоній, лелій, півників завітчали грядки понад доріжками. Соловейки між вербами не давали Зосі вночі спати, лящали, аж садок розлягався. А Зося знов зажурилась й засмуткувала.

— Якимцю, серце! Мене знов нудьга бере! — промовляла вона, сидючи коло вікна та поглядаючи в садок.

Яким лежав на ліжку.

— Вже знов! так швидко! — обізвався він з постелі. — Києва стало тобі трохи не довше, як на тиждень!

— Що то значиться раз побувати! От якби ми жили в Києві! то інша річ...

— Ти пішла б у садок погуляла. Дивись, як надворі пречудово.

— Я в твоєму садку всю траву витолочила, гуляючи! Хожу я по саду, — та не нахожуся! Нудота мені!

— То послухай соловейків!

— Я б тим соловейкам голови поскручувала! Кричать, лящать, верещать, аж вуха болять.

— Оце, лихо мені з тобою та й годі! Це твої вереди? коверзування?

— Другі люди гуляють, їздять у гай, а ми крячкою сидимо дома. Поїдьмо й ми в гай на гулянку! Теперечки в гаю така благодать! Тепло, тихо, надворі година. Вставай лиш, чоловіче! Піди по місту та поскликай мені всю молодіж, всіх панянок, всіх паничів! Та не клич тих старих, тих цокотух. З їх нема жадної веселості. Потім підеш наймеш музики. Завтра по обіді виїдемо в ліс та погуляємо. Вставай-бо, вставай! Завтра ж неділя: не підеш в канцелярію.

— Як же я тобі поскликаю молодіж з усього міста? Хіба вилізу серед базару на віз, підйму шапку на палиці, як дід викликальник, та й буду скликати!

— І вигадує бог зна що! Підеш передніше за все до сестер, а потім до моїх приятельок, а там до своїх товаришів, хто молодший, бо я танцювати хочу! Вставай-бо, вставай! Годі тобі валятись.

Зося тягла його за обидві руки, потім за вухо. Яким опинався ліниво, як сонний кіт.

— Ой не встану, бо лінуюсь! А ти ще хочеш, щоб я оббігав усе місто! Ти мені плати й переплати, то я тобі не піду!

— Піди-бо, Якимцю! Я тебе прошу! — примазувалась Зося.

— В мене ноги не конячі й не чортячі.

— Піди, серце! Я тебе поцілую. А підеш?

— Поцілуй, то вже піду.

Зося цмокнула його і тим підняла з постелі і випровадила по місту скликати молодіж на гулянку.

Стара свекруха, як певний заступник за Зося перед Лемішкою, обіцялась випрохати на завтра коней. Люцина й Рузя закликали музики і оповістили збиратись на другий день по обіді на Ходакову долину.

На другий день пишно зійшло сонце, ніби прислужилося Зосі. Земля стояла на дивній весняній красі, як дівчина в прикрасах на первій порі. Обіди в повітових містах бувають зарані, в одинадцятій або в дванадцятій годині. Молодіж вирядилась на гулянку опівдні. Після недавнього дощу на шляху не підіймалося і порошинки. При окопах на дорозі зеленіла свіжа трава; за окопами слалися зелені ниви, а на горах зелена діброва приманювала до себе холодком.

Весела й щаслива, Зося їхала з Якимом. За ними котилася повозка з Люциною й Рузею. Яким навіть почав пісню, а Зося потягала за ним, як уміла. Поперед їх одна повозка вже добігала до гаю й швидко сховалася за деревом, тільки паничівські картузи майнули здалеки.

Незабаром ліс прикрив зеленим гіллям Якіма й Зося. Очі Зосині блищали таким дитячим щастям; її біле лице од свіжого й чистого гайового повітря так світилось веселощами, так палало рум'янцями, що Яким несамохіть задививсь на неї. Мов весела пташка, вона щось розказувала, щебетала, сміялась, жартувала безперестану, перекидала словами до сестер. В гаю щебетали пташки. По шляху, в коліях та в баках, видко було сліди дощової води. Зелений лист на дереві, пронизаний зверху промінням сонця, аж лиснів яснозеленим світом. Коні бігли з гори на переярок, а з переярку на гору, доки Зося перша не побачила на долині паничів і малих хлопчиків, що грали вже в гилки, розсипавшись попід гаєм. — То була Ходакова долина.

Врочище це лежало серед гаю. Кругом його стояли шпилі, укриті густим деревом. Воно було дуже добрим місцем для гуляння. В лісі було багато паші для коней, а під однією горою блищала криниця з погожою водою. Вся долина була вкрита квітками, жовтими й білими, червоною смілкою, синіми дзвониками. З усіх боків широке гілля дерева приманювало одпочити в густій тіні. Там широколистий клен

простягнув гілки з листом, схожим на долоні з розчепіреними пальцями; там купи лип, обнявшись гіллям, мов рідні сестри, кидали на зелену траву темну тінь, а під високими гіллястими дубами притулилась тонка ліщина, посплітавши свої верхи з його гілляками.

Люцина і Зося пішли вибирати місце для гулянки і зостановились під зеленою ліщиною. Стара ліска, оплівшись гіллям, зробила ніби природній високий курінь. А поверх неї лапатий лист кленків та дубів кидав найтемнішу тінь і робив холодок. Паничі замостили гільцями один бік того куреня, забили чотири кілки перед куреня, а на їх прив'язали дві дошки. Люцина розіслала скатерку і на такому невисокому столі поставила самовар і усякий посуд. Барильця з водою стали замість стільців, і три сестри, як три гайові грації, сиділи в зеленому курені і вітали гостей.

Почала з'їжджатись молодіж, як бажала Зося: молоді урядники, канцеляристи, студенти, панни і молоді дами. Швидко курінь став повний одними паннами, а долина вкрилась паничами і цілими юрбами малих хлопців, що гуляли в гілки. Приїхало п'ять музик, міських жидків. Трохи пізніше притарабанились і старі батьки й матері, на великий смуток Зосі, котра ненавиділа старечу компанію. Приїхав суддя — товстий пан, потім сам Пшепшинський, доктор та казначей з жінкою і протопопшею. Кожну повозку стрічали музики гучним маршем. Зібрався чималий гурт людей, урядників, багатих, трохи цивілізованих міщан... Швидко запалало багаття, закипіли самовари. Музики вдарили веселий кадрили, аж одляски пішли далеко лісом. Паничі почали просити паннів до танців, а панни опинались, соромились танцювати на зеленій траві. Паничі мусили самі почати танці. Одначе швидко взяла охота і паннів. Попереду пішла Люцина з Зосею, а за нею і другі. Старі сиділи під деревом, дивились на гуляючих, балакаючи про старовину, а хлопчики, як зайці, літали за м'ячем по долині. Швидко потім Люцина з Рузею в курені наливали чай, а в курені і під куренем сиділи на килимах паничі без картузів, з червоними щоками, панни свіжі, що аж пашили після танців. Кругом не переставала весела розмова, сміх, жарти, було доволі й залицяння. Старі прикидали слівце до жартів молодих. І нігде не було видно ні одного блідого,

заниділого, мизерного лиця. Повновиді панни, повні, рум'яні дамські лиця були в повній гармонії з цупким дубовим та кленовим листом, з соковитими квітками та травною. А паничівські чорні брови та кучері, а ті опецкуваті хлопчики з загорілими щічками — все те підходило до темносинього неба, що крило долину, мов шовковим наметом.

Після чаю рушили й старі до гулянки. Дехто пробував силу в гилки, бив галкою опуку вище шпилів, вище дубів на горах. Товстий суддя попросив не тоншу за його протопопшу до кадрили. Паничі почали вже скакати в довгої лози, давши більше вольності гулянці, а потім стали з паннами грати в кота та в мишки, в хрещика, як от грають прості дівчата на майдані або коло цвинтаря. Гулянка приймала вигляд більше сільський, демократичний. Незабаром старі повитягали з возів поховані в сіні пляшки з ромом, з винами і почали тягти пунші... Веселий суддя зтяг якийсь московський романс; до його пристала протопопша, а потім казначейша, — і гай оголосився мелодіями стародавньої московської пісні:

Звук унылый фортепьяна,

Выражай тоску мою...

Однаке "звук" виходив справді "унылый" (смутий). Всім хотілось пісні голоснішої, сміливішої. У всіх з'явилась охота співати. Музики догадались, чого треба, і вдарили "Петруся". Двадцять дужих голосів підхопило пісню, і молоді груди покотили по ярах, по горах голосами, мов тими дзвонами, розливаючи між деревом попід небом мелодії рідних українських пісень. Всі голоси злились в один хор; дами пристали до других; навіть Люцина і Рузя, забувши на той час, що співається мужича пісня, підтягували в хорі гуртового співу. Пісня лилася за піснею. За "Петрусем" почали співати "Гриця", потім "Бурлаку", "Чоботи" й "Гречаники"... Вдача українця — це музичний струмент. Зачеви одну струну, обізветься друга й третя. Заграй на йому, торкни його, і він дзвенітиме й густиме довго, довго, доки замруть-затихнуть у йому гармонічні мелодії...

Сонце незвичайно красно сіло за горою при двадцятій чи тридцятій пісні. Шпиль послав свою довгу тінь через долину. Останнє проміння палало на горах, на високих дубах та липах. Вже діти потопились бігаючи, а наймити — носячи воду на самовари. Десь далеко в гаї ревли корови, вертаючись до міста. Вже сонце згасло в надворі почало сутеніти. Серед самого неба зайнялася перша зірочка. На килимі знайшлась десь закуска: печене поросся, індик, кільки курей. Паничі і панни, наспівавшись і натанцювавшись, кинулись до їжі.

Швидко потім на долині запалало велике багаття. Між двома шпилями, з-за темного зубчастого лісу, виглянув здоровий, повний, червоний, як жар, місяць. Всім було так гарно, так весело, що про господу ніхто не мав і гадки. Паничі попарувались з паннами і балакали тихенько. Суддя приставав до протопопші, котра одхилялась все за кущі. Хлопчики вже спали суспіль покотом на килимі, покриті одежею. А пунші пилися, а вино лилося. Паничі поштували паннів гостинцями, апельсинами, горіхами, конфетами. Музики грали й не переставали, і молодіж знов пішла в танці. Зося, гарна, мов весняна квітка, літала при місяцеві, як той легенький метелик.

— Грай козачка! — гукнув суддя на музик.

Музики вчесали козачка.

Повний, огрядний суддя, потягши за собою Якіма, пустився козачка, розстебнувши жилетку. Яким, узявшись у боки, пішов у танець проти його. Всі панни, всі погоничі збіглись дивитись на їх. Невважаючи на свою тілистість й огрядність, суддя садив гопака так легенько, пускавсь навприсідки так штучно, ніби щирий сільський парубок, аж всі погоничі здивувались. Яким, гарний та рівний, приймав незвичайно штучні пози. Зося милувалась ним, слідком водила очима за його легкими скоками.

Червоний вогонь багаття освічував ту картину збоку, а місяць кидав ясний світ зверху. На долині було видко, як удень. Швидко до козачка

поприставало багато паничів, та ніхто не зумів зрівнятись із суддею та з Якимом.

— Я потанцюю краще, як ви, пане! — обізвався наймит Леміщин, Тарас.

— А йди порівняємось! — гукнув суддя, — побачимо, чий батько дужчий!

Парубок, в одній білій сорочці, підперезаний червоним поясом, в брилі і в простих важких чоботях, пустився, як та птиця, по траві. В швидких рухах його ніг чоботища здавались легесенькими паничівськими чобітками, його широкі рукави здавались крилами, що носили його, кидали ним, мов кулею, на всі боки. Суддя виробляв дрібушки, — Тарас йшов ще дрібніше. Його ноги й руки тремтіли, як лист на дереві. Суддя пускавсь навприсідки, — Тарас розганявся і здалеки падав птицею йому просто під самі ноги й одскакував в одну мить на добрий козацький сажень. Суддя скинув з себе сіртук, потім і жилетку і все не переставав танцювати, одначе знемігся і впав знесилений на траву. А Тарас літав сам і гукав до Якима.

Яким виступив до його. Не раз і не два, ще хлопцями, вони вибивали на полі гопака та тропака. Тарас очевидячки зрадів, ставши в танцях з вартим себе танцюристою, свиснув, гукнув і ніби почув нову силу в ногах. То гнались вони наперемінки один за одним, то сміялись і глузували, дриг'аючи й махаючи ногами, то хапались за руки і перекручувались через голови, вивертались, то, зачепившись правими ногами, передками чобіт, летіли на лівих ногах, розмахуючи руками. Наймити підкидали сухого хмизу в багаття. Полум'я палало, і Тарас з Якимом, здавалося, плавали в червоних хвилях світа. Всі стояли навкруги і дивились, як на дивовижу. Місяць з неба щедро лив ясний світ на сугорби, на гаї й шпилі, котрі ніби дивились на танець наймита і на танець Якима, доки вся громада не крикнула: "гарно! браво!" і не заплескала в долоні. Сам суддя почастував Тараса двома чарками горілки.

І знов почались пісні з музиками, тільки вже деякі голоси дуже хрипіли й різнили. Суддя з якимсь столоначальником духовного правління вили вже навіть вовчими голосами і, побравшись у боки, пританцьовували до дам. Панни почали вже одхилятись набік. Столоначальник, з доброго дива, розігнався і плигнув через багаття; суддя полетів за ним. Яким скочив слідком за суддею, а там далі згодом почали плигати паничі. Всі реготались, а панни втікали і сідали на повозки з позапряганими кіньми. Пішла по руках остання чарка і остання пісня: "Час додому, час!" В останній раз вона розляглася луною по сонних горах. Наймити загасили багаття. Матері понесли й повели за руки сонних дітей до повозок. Увесь поїзд рушив у дорогу, а позаду зосталася тиха долина, залита мертвим світом місяця. Одні дуби, та липи, та ясний місяць тільки дивились на місце шумливої гулянки городян. Зося цілу дорогу згадувала про танці Якима й Тараса і дивувалась, де набралось стільки жвавості, спритності в тому неповертайлові та непроворному Тарасові!..

— Чи надовго ж оце стане тобі, Зосю, цієї гулянки? — опитав Яким жінки в жарти.

Та надаремно питав її чоловік. Зосі вже було не до гулянки. Леміщика лагодила все до родива. Баба повитуха вже днювала й ночувала в Лемішок.

ІХ

Другий день одначе був не такий веселий для Зосі. Коні були взяті без згоди старого Лемішки, котрий на той час ходив десь до сусіди.

— Де це коні? — питав Лемішка у наймички, заглянувши в станю.

— Там де й пани, — одказала проворна наймичка.

— А пани де ділись?

— Поїхали в гай гуляти, на якусь маївку, чи що.

Лемішка вилаяв жінку, а на другий день причепився й до Зосі, на котру він був вже давно сердитий.

Зося в сльози, а стара Леміщиha й собі. Лемішка вийшов в сіни і тільки дверима гуркнув. Од того часу Лемішка не ховався з своєю неприхильністю до невістки, а невістка почала навіть зневажати свекра і, маючи велику надію на Леміщиxу й на Якима, почала вередувати та трохи коверзувати.

— Знаєш що, Якиме? Всі наші знайомі мають гарненькі повозки і добрі коники. Купім і ми невеличкий добрий візок і одного доброго коника, а то мені сором їздити на такому возі.

— А де ж ми наберемо грошей?

— Я недавно бачила, як тато одчиняв скриню і лічив гроші. Самих бумажок превелика купа, а з срібними карбованцями чи червінцями либонь кілька торбинок стояло в куточку. Попросимо маму, а мама попросить тата. Або купім за свої гроші візок, а тато вже прикупить й припряже до нашого візка доброго коника.

Як радились, так і зробили, передніше спитавши матері.

Купили вони візок, а батько... все-таки батько своїм дітям, — мусив купити доброго коня, "для унучка", як він казав, хоч передніше і прочитав добру молитву та виварив воду і жінці, і Якимові, і невістці.

Почав синок Якимів підростати, почала Зося знов до себе гостей закликати сливе кожного дня. Наймичка тільки те й робила, що поралась коло їх, гріла самовар, бігала в крамниці по ласощі та варила вечерю. Сама Леміщиha, люблячи без міри і без тями свою невісточку, часом служила їй, як наймичка: гладила сукні, спідниці, варила кофе, ставила

самовар, готувала гостям вечерю. Вся та біганина й вештання сердило старого Лемішку. Часом зумисне він одсилав наймичку будлі-куди по хазяйству, і гості Зосині часом пили дуже пізно чай. Зося знала те і нишком лаяла старого батька.

Мала дитина не давала Зосі вночі спокою і часом розхожувалась саме при гостях. Яким і Зося почали прохати в батька дати їм свою кімнату. Для однієї тільки дитини згодився старий перенести своє ліжко з того місця, де воно стояло ще од весілля, хоч і важко йому стало, як рушили з місця його, старого. Лемішка полюбив унучка, як другого рідного сина. Часом було вночі заплаче дитина. Всі сплять, як побиті. Ніхто не встане поколихати дитини. Один батько зараз почує, човгає старими, але міцними ногами до колиски і при світі місяця довго гойдає колискою за почепку й уколошкає малого плаксія. І не раз Леміщика, прокидаючись, бачила його старе, суворе лице, сиву голову, обернену до дитяти, як воно вже мовчало і спало тихим сном. І не раз було, як розплачеться дитина, старий приходив і своїми міцними руками, що вдержали б за вуха ведмедя, тихесенько брав дитину на руки, ніс у світлицю, ходив по хаті, ставав перед образами, бубонячи молитву, приносив вже сонну дитину і, перехрестивши, клав тихо в колиску. Стара нянька говорила, що він уміє замовляти ті уроки, що наслані на дитину лихими людьми...

Зося звеліла перенести своє ліжко в кімнату старих, а свою кімнату переробила на світлицю, купила нову канапу, оббиту червоною матерією, розставила шість нових гарних стільців, простелила килим під канапою і під столом. Мати, потай од батька, достачала їй грошей, що заробляла за огородину. Час од часу Зося стала веселіша і якось бадьорніша, знов скликала молодих гостей у свою світлицю; час од часу вважала вона, що її думка справджується, що її хазяйнування ширшає в оселі старого Лемішки. Всім забезпечена, вона цілі дні й вечори сиділа в своїй світлиці, вишивала на п'яльцях гарусом квітки, плела з ниток скатерки, завіси до вікон, до дверей, до своєї постелі...

— Ви б, невісточко, взяли ключі та пішли б з наймичкою до комори. Надворі негода, а ви не вважаєте на те, що стара мати мусить усюди

вештатись та бігати по грязі. У вас ніжки молоді, а ви все сидите та швидко всі хати заснуєте отими сітками, нікому не потрібними!

Так гримав старий батько на Зося. Зося кидала свої п'яльця, вбиралася в теплу удяганку і мусила йти з ключами до комори видавати харч на обід, проклинаючи те просте, грубе сільське господарство і старого Лемішку. Наймичка набирала пшона, солі, борошна, набирала багато зайвого і почала красти, а Зося навіть не бачила, що брала наймичка, і з нетерплячкою дивилась на далекий гай, стоячи на дверях комори. Трапилось так, що один наймит виніс з комори пару чобіт зараз-таки слідком за Зосею. Лемішка знайшов ті чоботи і прогнав наймита. Зосі не сказав ні слова, але од того часу Зося не ходила більше до комори з ключами...

Почала Зося вередувати так, що ні мати, ні Яким не вміли їй нічим догодити. То страва була дуже проста, то печеня пересмажена, то хліб перепечений або з закальцем, то нетривна й несмачна страва, то наймичка не слухала її! Батько все чув і терпів.

Находив день Зосиних іменин. Лемішка не мав звичаю справляти щось їй на іменини, бо такий звичай не поводитьсь між простими людьми. Зося знала, що в його є багато грошей, і була дуже зла, що свекор ніколи не купував їй гостинців.

— Якимцю! я хочу справити собі сукню на свої іменини. Позавчора наша казначейша в гостях у протоєрея розпустила свою нову шовкову сукню і, ходячи по хаті, надісь, зумисне вертіла своїм довгим хвостом передо мною. Сукня, правда, й дорога, але коли б ти знав, як вона погано зроблена, який простий, мужичий кольор матерії! Я їй докажу, що вона з своїм смаком нічого не варта передо мною. Справлю я собі сукню таку, яку я бачила в театрі, в опері, на примадонні: всю чорну, з міцного шовку, а на боках повкидаю яснозелені широкі клинки аж до долу. Попущу я шлейф рясний та довгий, на пів-аршина довший, як у неї.

— Серце Зосю! я грошей не маю.

— Я набор візьму, а батько нехай заплатить. Не збідніє, одначе грошей має дуже багато! Ніколи пак не купить гостинця ані на сміх!

— А як часом не заплатить?

— То заплатить часть мама, а часть — ми самі. А я натякну: наряджуся і... подякую татка за гостинець... Нехай-таки знає честь!

— Серце Зосю, не дратуй ти батька! Він чоловік добрий, але простий і крутий.

— І я крута, та ще й не проста: будемо переважуватись.

— Я тебе прошу, Зосю... Батько дає нам хату й слугу.

— Нехай сховається з такою слугою, що сором у хату пускати.

Прийшли іменини. Назбиралося гостей повна світлиця. Наймички гріли самовар за самоваром, готували вечерю до півночі. Вже проспівали другі півні. Гості не давали спати Лемішці. Через двоє дверей Лемішка чув, як грала гітара, а наймички вештались, рипались та все бігали через сіни. Вже минула північ; Лемішка перекидався з боку на бік, а музики й танці не переставали; світло горіло в пекарні і в Зосиній світлиці.

Лемішка встав, накинув наопашки кожух, пішов передніше в пекарню, погасив там світло і звелів наймичкам лягати спати, бо завтра був робочий день. Потім тихо одчинив він двері в Зосину світлицю і, як мара, став на дверях у білій сорочці, в кожусі. Паничі й панни сиділи навкруги світлиці парами і грали в сусіда. Зося, розпустивши нову дорогу сукню, з чорного шовку, з зеленими клинками і зеленим широким поясом, похожала по світлиці од пари до пари і розпитувала кожного, як

буває в тій гулянці, чи вдоволені вони своїм сусідом. Чотири свічки горіло на столах...

Ясний світ полився назустріч Лемішці в одчинені двері. Він несамохіть забубонів молитву: "Світе тихий святія слави безсмертного", котру читають прості люди, як уперше побачать або місяця-молодика, або як блисне вогонь увечері. Тихо човгаючи чобітьми, сміливо підступив він до одного стола, дмухнув на одну свічку, потім на другу, на третю й на четверту. Гості сиділи, як неживі, і дух попритаювали, дивлячись на високу, сивоголову та кремезну й здорову постать Лемішки, котра здавалась якоюсь марою, а не людиною. Панни аж жахнулись. Зося стояла серед світлиці, як кам'яна. Лемішка, сповнивши господарський економічний обряд, дав знати гостям, що вже час би й спати, і в темряві тихо посунувся до дверей, бубонячи далі почату молитву: "достоїн єсі іво вся времена пет биті гласи преподобними..."

Гості сиділи в темній хаті, але почувши, що Лемішка зачинив двері, всі раптом зареготались. Яким тернув сірничок і знов засвітив свічки. Всі сміялись, аж за боки брались. Сама Зося од сміху аж впала на канапу. Одначе швидко всі ущухли й замовкли; почали знов гуляти: гульня не вдавалась. Гості почували, що краще за все зробити — розійтись і йти додому.

Швидко світлиця Зосина спорожнилась. Зося зосталась одна з Якимом.

— Так таку штучку встругнув наш тато! — промовила Зося. — Що ти на це скажеш?

— Нічого! Таку штуку не вперше робить мій батько. Як було ми зберемось і засидимось до пізньої ночі, зараз входить було батько й гасить світло. Ото був знак, що гостям вже час додому.

— Може, таким гостям, як твій дядько Охрім та його жінка з сільськими молодницями. Але... але... Що ж скажуть наші гості? Що скажуть мої сестри, казначейша, протопопша? Та вони ж мене обсудить, обгудять, обсміють! Мені тепер сором буде навіть по місті піти? На мене навіть жида тикатимуть пальцями. Побила мене лиха година та нещаслива!

— Не знать, яка лиха година побила тебе!

— І ти за батьком? і тобі не буде шкода, як з мене глузуватимуть люди? Та я одного дня не житиму в твого батька! Завтра шукаймо квартири і переїжджаймо з цього поганого дому!

Зося зблідла. В неї очі блищали, ніби зайнялись.

— Зосю! бог зна що ти вигадуєш! Жалування моє невелике, а в батька, як у бога за дверима.

— Як у чорта в пеклі, от що! В батька грошей, як у жида, а що нам з тих грошей? Тільки того, що харчує нас та дає житло. А за все те дорікає, коле очі, що я не господиня, що я сижу та плету непотрібні сітки, б'ю байдики, справляю посиденьки та одриваю слуг од роботи. Чи так же можна б нам жити при його достатках, при його грошах? Чом би пак нам не їздити по-панській, не вбиратись краще, не справляти балів? Покарав нас господь твоїм батьком! Не буду я більше страждати й терпіти. Завтра переїдемо на другу квартиру.

— А як старий не покине нам спадщини?

— А кому ж він її покине? Спадщина буде наша, а старого треба провчити, й навчити, й напутити на старість.

На другий день Зося не вийшла до обіду до столу і обідала в своїй кімнаті. Надвечори вона вбралася в шовкову чорну сукню з зеленими

пасами і вийшла до старих у світлицю набундючившись, з повагом, тихою ходою.

— Я принесла вам, тату, чотири стеаринові свічки, що вчора ми спалили ввечері. А з тим дякую вам за цю сукню, що ви мені справили на мої іменини.

— Носіть на здоров'я, коли справили за свої гроші. Свічки, правда, й можна вернути назад, та не вернете мені тієї ночі, що я не спав на старості літ.

— Вибачайте нашій молодості і нашим літам, а з тим ми дякуємо вам за хліб-сіль вашу і за квартиру. Ми завтра переберемось на нову квартиру...

— Воля ваша. Коли я вам невподобний, то й силувати не буду. Може, переберетесь до свого татуся?

Щоки в Зосі запалали. Очі блиснули гнівом.

— Вам моєму татусеві і в слід не вступити... Поки в його жила, поти й щаслива була.

— Та вже ж! Він чоловік вчений, багатий; він збудує вам дім, найме вам наймичку, купить мебіль. Тільки там матері нема, щоб служила вам, як наймичка. А вашому батькові ваша гості будуть так вподобні й потрібні, як і мені.

— Про матір я не кажу й слова. Моя рідна мати не жалувала б так мене. Але я за шматок хліба, за хату не хочу терпіти того, що дотерпіла в вас. Ви мене знеславили, опоганили перед цілим містом, ви мені допекли до живого серця. Ви вриваєтесь серед ночі в мою хату; при чужих людях соромите мене, як малу дитину...

— Я вчетверо старший од вас. Всі ваші гості мені годяться в унуки, не то що в діти. Є час гульні, є час одпочинку. Треба гуляти, та не загулюватись. Все моє добро — не чие ж, а ваше. Ви колись будете тутечки в оселі господинею. А мені не бажається, щоб моє добро пішло марно.

— То ви мене маєте за нікчемну, пусту жінчину? То ви мені ще й докоряєте тим, чого не даєте? тими грішми, що закопані десь у вас?

— Грошей тепер я не дам до ваших рук, бо швидко розкотяться. Постарійтесь лишень трохи, — ще дуже молоді! Та й од батька таки навезли доволі всякого добра...

Зося бігала од злості по хаті. Довгий шлейф її дорогої сукні підняв куряву по хаті, аж Лемішка закашлявся.

— Та не куріть-бо так своїм хвостом! — насилу промовив Лемішка від кашлю.

— Годі тобі, старий! Неначе й справді молодим людям не можна себе розважити, погуляти, — гримнула на його Леміщика.

— То ви мене маєте за якусь легковажну вітрогонку? — приступала Зося ближче.

— Де ж таки таку велику паню звати вітрогонкою! — обізвався Лемішка. — Тільки не говіть-бо вітру своїм хвостом, бо кашель мене от-от задушить. Кахи! Кахи! — кахикав Лемішка.

— Я пані! — промовила Зося, притуливши палець до грудей, ніби показуючи на себе. — Я зробила честь вашому домові, що ввійшла в його.

— Будемо за те повік бога дякувати! — сказав Лемішка, поглянувши на образи. — Де ж пак, таке щастя?

— То ви мене маєте за свою наймичку, чи що? — кидалась і сікалась до його Зося вже з кулаками.

— Доглядайте господарства, не справляйте так часто балів, наче якихсь весіллів, помагайте старій матері, — навчав Лемішка. — А то ви все справляєте посиденьки та походеньки, мов навспряжки дуже вже велика пані, згорнувши ручки! Тільки хліб дурно збавляєте!

— І ви мені смієте давати пораду, навчати, як от у мужиків буває?

— Не справляйте дорогих суконь, та ще й набір, то й гроші матимете, як і ми, старі, маємо... Хто дбає, той має. А нестатковиті та непомірковані люди ніколи нічого не надбають, а що мають, то й те прогайнують швидко.

— Якиме! Якиме! ходи сюди! — зарепетувала не своїм голосом Зося, бліда аж біла, як крейда.

Яким спав і дуже злякався, почувши через сон несамовитий крик Зосі. Він миттю кинувся до дверей.

— Квартиру давай мені! Зараз! Одної години не буду я в цьому домі! Чого ж ти витріщив баньки? Іди шукай квартири.

Яким, розшолопавши діло, тихо повернувся до ліжка, ліг і заплющив очі. Зося побігла слідком за ним.

— Чого ти ліг? Вставай та шукай квартири!

— Бог зна що видумуєш ти, Зосю! — промовив сердито Яким, — це ти, певно, жартуєш.

— Квартиру давай! — закричала Зося і застукотіла кулаком по столі.

Яким підвів голову, лупнув сонними очима і знов ліг...

— Ой, боже мій, боже мій! — зоголосила Зося, впала на канапу і залилась слізьми. — Всі мене тут обіжають, трохи не б'ють! Усі знущаються надо мною!

— Схаменись! Який там ворог тебе б'є! — крикнув Яким з ліжка.

Зося почала зомлівати й плакала. Яким мусив устати і кинувсь до неї.

— Жінка твоя зг'єдзкалась; вже геть-то опришкувата вдалась! — промовив старий батько через поріг і пішов до пекарні.

Зося хлипала, аж стогнала. Якимові стало жаль її. Він почав прискати на неї водою, обмочував їй виски, лоб, втихомирював.

— Йди шукай зараз квартири, бо я тут загину, занапащусь, вмру до завтрього!

— Годі, Зосю! Годі плакати! Не муч мене, бога ради! Піду зараз квартиру знайду, тільки перестань.

Яким ухопив шапку і вибіг з хати.

— Найми вже їй там на кілька тижнів квартиру, — сказав йому на вухо батько. — Нехай спробує жити за свої гроші й покуштує свого хліба: нехай спокутує свою опришкуватість та непомирливість.

Невеличка квартира була найнята того ж вечора в одному жидівському домові, навіть на першій вулиці в місті. На другий-таки день Зося з Якимом перебрались на нову квартиру, найняли свою наймичку, а мати, потай од Лемішки, дала їм куховарське знаряддя і трохи столового посуду, бо Зося од свого батька не привезла-таки нічогісінько.

Нова квартира була багато поганша, ніж батьківська кімната, нова, світла, простірна, з світлими вікнами в зелений сад.

З невеличкої світлиці з погнутим помостом двоє вікон виходило на вулицю, а малесенька кімнатка і пекарня були од поганого, жидівського двору. Зося, смутна, як був смутний дощовий тоді день, сиділа в кімнаті і, засмучена, дивилась у вікно. Цілий двір був залитий грязюкою, котру помісив товар та кози своїми ногами. В тих болотяних баках та ямках стояла вода, як стоїть мед в щільниках. Попід самим вікном замазана, обстрьопана жидівська наймичка несла цебер помий і вивернула його просто серед двору. Тричі перед її очима чогось промайнув жидок, на котрому каптан був стулений ніби з самісіньких ганчірок, а на всю спину була дірка, так що видко було його чорну сорочку. Третій вже раз він ніс попід її вікном якусь паскудну риночку, в котрій бовталась якась юшка, нечиста, як помий, з покришеною паляницею. Кожний раз Зося іздригалась уся, як тільки повертала очі на ту риночку, на замуззаного, засмальцьованого жидка. В придачу до всього прийшла корова, стала проти вікна, обернула до Зосі свою рогату і вухату голову і витріщила на неї свої дурні очища.

Зося заплакала несамохіть.

— Дивись! що то? — промовила вона до Якіма з серцем.

— Що? корова! Хіба ж не бачиш? — одказав він знехотя.

Корова навіщось лизнула довгим, шерстким язиком по склі.

— А то що? — показала Зося пальцем, плачучи.

— Шибку лиже навіщось: певно, хоче пити.

— Шибку лиже!.. — перекривила його Зося. — А подивись, що там на дворі?

— Грязь! що ж більше? Сльота!

Саме тоді пройшов той самий замузаний жидок з порожньою риночкою. Зося крикнула на жидка, застукавши в вікно:

— Як ти мені ще раз пройдеш коло вікна, то я тебе повішу!

Жидок злякався, аж жахнувся, і кинувсь навітікача. Почало сутеніти. Зося звеліла засвітити свічку і подати самовар. Наймичка подала лойову свічку, таку смердючу, що не можна було сидіти близько коло столу. Кращих свічок не було за віщо купувати. Сахару в сахарниці теж не було. Зося сіла і засмутилась.

— Якиме! пошли за сахаром.

— Грошей нема. Хіба послати до батька — позичити?..

— Лучче не питиму до смерті чаю, ніж маю позичати в твого батька.

— Про мене, як хочеш! — одказав Яким.

Зося плакала. Неясно сліпала свічка; поноча було в хаті. Непривітно дивились стіни, вікна. В скрині було порожньо; гроші були потрачені, бо мусив Яким заплатити за житло за три місяці вперед, а то б не пустив жид на квартиру. Та й грошей було обмаль.

— Зося! вертаймось до батька. Бачиш, яке наше життя! — сказав Яким.

— Лучче отут загину, ніж маю перепрошувати твого батька, — одказала Зося.

Коли це рипнули двері. В хату ввійшла Леміщиha і почала розв'язувати велику хустку. Витягла вона звідтіл чаh, великий шматок сахару, велику свіжу пухку паляницю, десяток здорових яблук, розіклала всі ті гостинці на столі, потім поставила на вікно глечик свіжого молока; з другої хустки витягла чималий шматок сира, горщик свіжого масла... Як добрий геній, вона принесла це все від щирого, люблячого материнського серця, тишком-нишком, щоб старий про те не відав. Швидко закипів самовар. Зося сиділа за столом, наливала чаh, тішила очі всяким добром і поцілувала в руку Улиту Сидорівну за те, що вона одна любила, й пестила, й жалувала її, як рідна мати. На прощання Улита Сидорівна обіцяла заплатити жидови, нишком од старого, кільки десятків карбованців за дорогу Зосину сукню, набрату набір, щоб тільки жиди не чіплялись до неї і не робили їй сорому.

Так жили Лемішковські довгенько на новій квартирі. — Зося ні разу не була в свекра, не думала його перепрошувати та просити вибачення, а старий Лемішка теж не любив кланятись нікому. Зося неслася вгору своїми панством та шляхетством; Лемішка був гордий своїми літами, сивою головою, хазяйством і своїми грішми.

— Не я виганяв невістку з сином, не я буду їх й просити. Вгодно — нехай живуть, а неуподобно — про мене, як знають, — часто говорив Лемішка сусідам.

Такі були його слова, та не така була думка в душі... Зося одібрала в його сина й унучка.

Настала весна. Зося не приходила до старих. Почалося літо, кімната Зосина пустувала. Сумно й тихо стало в Лемішки в домі після шумливого, веселого життя молодой сім'ї. Не гомоніли жваві гості в кімнатах в молодих до півночі, не плакала дитина, не вештались слуги до світу й до білого дня. Спокійно шепотів молитву Трохим перед образами; мирнота була в його господі, та старі почували, що то був спокій близької смерті, близького вічного спокою. Після гармидеру, після вештання, кімнати здавались надто вже просторними і наче стояли пустками. В житті дітей

старі наче вдруге переживали своє власне життя. Маленького унучка вони любили, як свого сина Якіма. Гармидер, рух, гомін, дитячий плач в молодій сім'ї — все те нагадувало старим про людське життя, завісою заслоняло од їх думку про смерть. Тепер же, серед мертвого спокою та тиші, старий Лемішка став віч-у-віч з своєю думкою про домовину.

Одного ранку Трохим устав з ліжка, і ноги в його заточились так, що він мусив притулитись до стіни.

— Що це з тобою? — спитала Улита.

— І сам не знаю! вчора горілки я і в рот не брав.

Трохимів голос став слабкіший і тихіший удвоє і трохи трусивсь.

— Чи не слабкий часом ти? — питала жінка.

— Ні, в мене ніщо не болить, — одказав ще тихіше Лемішка. — То вже, певно, приходить мій час... Старий я став. От що! Смерть моя близько.

Лемішка присів на ліжку і схилив голову. Голова в його трохи заморочилась.

— Пошли лишень таки зараз за священиком та за Якимом, — промовив ще тихіше Трохим.

Улита послала наймита за священиком і за сином, а сама плакала. Лемішка нездужав тільки раз на віку, на тридцять п'ятому році свого життя. Слабість його дуже вразила її серце.

А тимчасом, поки прийшов священик і син, Лемішка вже ходив по дворі, як і передніше. Тільки міцний його голос став багато слабший і тихіший та ноги обважніли.

— Висповідайте мене, панотче. Здається, мені час збиратись у далеку дорогу.

Священик висповідав його й запричастив. Трохим вийшов у світлицю спокійніший і бадьорніший. На серці йому стало очевидячки легше. Улита подала закуску, пляшку горілки, пляшку наливки. Всі сіли за стіл, випили по чарці. Священик і Яким почали звичайну деяку розмову і силкувались заспокоїти старого. Швидко й сам Лемішка, випивши чарку, почав тихим голосом розмовляти. Тільки він одразу спав з лиця, щоки осунулись нижче, два зморшки на щоках стали глибші, очі потягло трохи під брови, руки почали труситись.

Улита Сидорівна попросила священика зостатись на обід; Лемішка за обідом їв мало, одначе підкріпився і повеселішав. Всі силкувались його втішати, розважати, розказували про деяких старих довговічних людей, відхиляли думки од смерті. Швидко потім всі вийшли з хати і посідали під причілком, котрий виступав у садок. Хазяйка винесла пляшку з вишнівкою. Довгенько вони сиділи, випивали по чарці й балакали. Ясний день, година, здорове повітря, зелений садок — все те наводило на душу спокійні, несмутні думки.

Священик пішов додому. Лемішка забажав подивитись на свого унучка, одначе не згадав про Зою ні одним словечком. Сама Леміщика швиденько побігла за дитиною. Лемішка пішов по саду, а Яким сидів на призьбі, не зводячи з його очей.

Неміцними ногами чвалав Трохим стежкою по саду. Сонце кидало вечірнім промінням у бік яблуням і грушам і пронизувало наскрізь кожну гілку. Нанизу, між вербами було видно млин, а з двору виглядали всі забудовання. Лемішка окинув хазяйським оком всю оселю. По всьому

було видно, що його хазяйське око не дрімало на старості літ. Скрізь був лад, чистота; все добре держалось, все лагодилось. Повітки не світили кроквами, дубові комори стояли просто, не перехнябившись, хата була вшита новими куликами. Нанизу млин крутив усіма колесами. Проти сонця на темних колесах дуже ясно блищали нові приставлені лопатні, хапаючи за кожним покрутом колеса лиснючу воду та срібні проміння сонця. В одчинені двері миготіли нові товкачі ступ та валюш. Коло млина вештались люди, зносили з возів мішки млива, пірнали в темряву дверей і знов виринали, вертались до возів. Завозу стояло дуже багато. Через греблю сновигали проходячі люди. Робота кипіла; млин стукотів, гуркотів, як і передніше. А в садку тихо плинула житність: там наливалися яблука, груші, вже одрізнялися од листу, були примітні для очей й стиха гнули рясне гілля додолу; там цвіли квітки, підганялася вгору трава, готова під косу. Одні дуже старі дерева в саду, однолітки самого Лемішки, нагадували йому, що не все на світі віковічне.

"Цей рік, надісь, буде останній рік мого життя... — Та думка не випадала в його з голови. — Надбав я всякого добра; засадив я садок, загатив греблю, збудував млин. Мої комора повні всякого добра. Я орав і сів, торгував, продавав: мої скрині повні грошей. Свого сина я вивчив і довів до розуму й до пуття; та чогось душа моя сумна й сумна... Кому дістанеться оце моє добро після моєї смерті? Чи моє плем'я їстиме овочі з мого саду? Чи мої онуки топтатимуть ці стежки, котрими я теперечки хожу? Я закладав комори й хату з вікового дубового колоддя на два або й три людські віки. Хто ж покористується моїм добром?"

Тимчасом Лемішиха принесла унучка і подала Трохимові. Старий легесенько взяв дитину на руки і поніс попід яблунями. Спокійно й мовчки лежала дитина і все лупала та зиркала вгору оченятами, з котрих починала вже визирати іскра людської душі. Над її оченятами вгорі колихавсь зелений лист, а між листом висіли пучки груш та яблук. Через гілля блищало високе синє небо. Пташки тріпались, пурхаючи з гілки на гілку, з дерева на дерево і плутаючись в гушавині. Дитина роздивлялась на невиданий зроду вигляд, а сивий дід тішився його личком, його

маленькими ручками. Леміщиha стояла оддалеки і слідкувала очима за ним.

"Мій син, мій унучок, та невістка — ворог мій, — ішла далі думка Леміщиha. — Вона одняла в мене мій рід, моє плем'я, мого сина, моїх унуків, вона своїми руками загребе мої гроші, переведе, прогайнує моє добро, добу́те кривавицею. А синові на думці чини та хрести".

— Хто ж пом'яне нас, стара, як ми помремо? — промовив він вже голосно, наближаючись до жінки, — хто помолиться за нас боту? Чи довго пак пам'ятатимуть наше імення наші унуки, що ми з тобою жили на світі і надбали для їх усякого добра? Чи, надісь, затопчуть ногами й нашу пам'ять, щоб і сліду нашого не зісталось...

Улита Сидорівна, не розуміючи переднішої думи чоловіка, сама не знала, що йому відказати, і мовчки дивилась на його.

— Запишімо, стара, частку грошей на церкву, щоб нас поминали, щоб нас записали в суботник. Купімо ми за живоття великого дзвона у собор, щоб хоч дзвін нагадував нашим дітям і унукам про нас і довго дзвонив на все місто про нашу пам'ять. Нехай говорить людям, що колись жили на світі Трохим Лемішка і жінка його Улита... Нехай хоч дзвін голоситиме за нас до бога.

— То й купім. Доволі всього зістанеться й дітям.

Тихо вертався Трохим до хати поруч з своєю старою. Вид в його був зовсім спокійний, його суворі очі, насуплені брови і весь обвід лиця світився добрістю і ласкавістю, неначе після молитви або якогось доброго вчинку. Мала дитина ссала кулачок і повертала оченятами на всі боки. Сонце світило вже тихим вечірнім світом. Наймички носили воду, лагодились варити вечерю. Наймит зловив порося і, держачи ніж у руці, волік його на заріз.

— Тарасе! — промовив тихим голосом хазяїн, — пусти порося! Нехай воно росте!

В загороді стояв товар, що вернувся з череди. Непорушно лежали коло ясел товсті воли, ремигаючи. Декотрі поклали рогаті голови на тин і дивились в двір.

— Улито! Не продам я цього товару до різниць, ради цього дня. Нехай ці воли зістаються живі. Треба їх попродаати людям до плуга.

Почування близької години смерті, години, коли треба було покинути цей світ, розжалобило міцну душу Леміщину.

— Чом та невістка не вертається до нашої хати? — промовив сам до себе Лемішка. — Чи вже ж вона хоче прийти до моєї господи тим слідком, що понесуть мою домовину?

— Бо якби таки пішов та гарненько попросив... — почала Улита.

— Просити, й хилитись, і кланятись та намагатись я нікому не буду... Одна смерть хіба нахилить мою голову. А схоче перебратись до нас, — про мене, хоч і зараз. Скажи їй так од мене, коли хочеш вволити мою волю і моє бажання.

Леміщиha передала слова Лемішки синові.

— Швидше загину в цім жидівськiм смітнику, ніж перейду знов до Лемішки; до загину тутечки ладна сидіти! От що! — одказала Зося Якимові. — Коли старий хоче щось нам уділити, то нехай передасть нам сюди.

Зося сподівалась, що вона недовго-таки житиме на смітнику. Вона сподівалась недалекої смерті старих і з нетерплячкою цього ждала.

Лемішка пішов до протопопа, записав півтори тисячі карбованців на дзвін і дав сто карбованців на помин душі своєї й жінчиної "со чади". Швидко сторгували майстрів, швидко лився великий дзвін. Все місто загомонило про Лемішку, про дзвона.

— Поспішайте, майстрі! лийте мерщій дзвона день і ніч! — просив Лемішка. — Нехай моїм дзвоном задзвонять по моїй душі.

А тимчасом, щоб вилився голосніший дзвін, пустили брехню, що старий Лемішка несподівано вмер. Перший прилетів до Леміщиної хати старий Пшепшинський і невимовне здивувався, стрівши Лемішку на самім порозі хати. За ним слідком вшелепавсь дяк в двір з псалтирем під пахвою, потім диякон...

— О, голосний буде мій дзвін! — зареготався Лемішка, частуючи свата і церковний причет.

— Ото ж певний знак, що ви, сватуню, будете ще довго-довго животіти, — говорив Пшепшинський солодким голоском.

— Та либонь не всі люди будуть цьому раді! — одказав Лемішка. — Чи не прибігла часом моя люба невісточка? — подумав він.

Одного тижня заворушилось ціле місто. Дзвона привезли і поставили коло дзвіниці. Дітвора сиділа кругом дзвона, повитріщавши оченята. Всі збирались на цвинтар дивитись на дзвона. Після служби протоєрей покропив дзвона і поблагословив тягти на дзвіницю. Ввесь цвинтар був залитий народом. Лемішка стояв коло самого протопопа, в синьому суконному жупані. Коло його збоку тулилась Улита. Сонце ясно освічувало сотні чоловічих і жіночих голів. Швидко потягли і почепили дзвона на його місці. Всі дзвони здавались проти його малими його дітьми. Вся громада ущухла і ніби замерла. Всі ждали першого благовіста; всім хотілось почути, яким голосом зареве здоровий дзвін. Діти пороззявляли роти і повитріщали очі на вікна дзвіниці. Тільки високо

на дзвіниці було чути, як голосно командували чоловіки, заряджував рядчик.

— Вже! — гукнув хтось на дзвіниці. — Вже, вже! Почепили! — зашепотіли всі люди і заворушились сотні голів, як та комашня.

Всі насторожили вуха.

Коли це вдарили в новий дзвін раз, другий, третій... Рівно, плавко, голосно полився голос над цвинтарем, над містом. Мідь ревля і дзвеніла, аж хрест трусивсь та хилитавсь на дзвіниці. У всіх людей заворушились руки. Всі хрестились і молились.

— Трохи не такий дзвін, як у Києві в Лаврі..

— Якраз такий, як в Софії, на Старому Києві...

— Ні! буде такий, достоту, як в Братському на Подолі або в Михайлівському у Варвари.

Такі слова було чути скрізь на цвинтарі.

Всі люди розходились, молились за Лемішку, поминали його на ймення так, що декотрі ті слова долітали до його вуха. Лемішка стояв поважно. Добром світилося його лице, а Улита стояла, згорнувши руки, мов преподобна, наче й вона вже присвятилась.

— От тепер і вмирати не страшно! — промовив Лемішка до жінки. — Будуть за нас люди пам'ятати, будуть поминати і молитись за наші душі.

Протопоп попросив Лемішок на громадський обід у титареву хату. Лемішка з жінкою сиділи коло духовенства на пошановних перших місцях. Всі їм дякували, всі їх частували, всі очевидячки їх поважали.

Тільки було й мови за обідом, що про дзвони. Один Яким сидів насупившись, мало випивав, мало балакав, йому шкода було потрачених на дзвін батьківських грошей, що мали бути колись його грішми. А Зося сиділа дома і, почувши нового дзвона, аж стурбувалась: почала бігати по хаті і клясти нового дзвона і свого тестя Лемішку.

Почалася осінь. Почала спадати спека. Помалу гасло гаряче проміння сонця, стиха згасало життя Лемішки, його ноги слабшали, в очах темнішало, і зір ніби згасав; голова стала зовсім сива, аж біла; стан дуже зігнувся. Лемішка завсіди сам дивився за всім, доглядав, тупцяв коло всього, хоч його душа вже почувала, що йому не їсти взимку овочів, що вродили рясно влітку в його садку.

Одного ранку Лемішка ввійшов у пекарню і попросив води вмиватись. Голос його зовсім опав. Його ноги заточились під ним. Трохим, як старий дуб, похилився на стіл, потім на лаву. Наймички злякались, наробили крику. Прибігла Улита Сидорівна. Лемішка лежав на лаві, жовтий, як мрець, з заплющеними очима. Всім здавалося, що він вже неживий.

Через хвилину він розплющив очі, просив усіх тихим голосом не турбуватись. Його перевели в світлицю і поклали на ліжку.

— Улито! — насилу промовив він. — Попроси зараз священиків. Я хочу маслом соборуватись.

Улита Сидорівна швиденько розіслала слуг до священиків, розпочала варити обід і готувати все на маслосвяття. Швидко потім в світлиці завешталось духовенство. Паламарі вбирали в ризи міських священиків. Перед образами в кутку і на столі, в руках у священиків позасвічували воскові свічки. Серед хати стояв застелений білою скатертю стіл. На столі стояло дві великі миски з пшеницею. В одній по пшениці було натикано сім свічок, а в другій стирчали квачики з скалочок, обмотаних білою ватою. Священики стояли рядом коло стола і правили маслосвятіє. Дим з кадилиць розходився клубками по всій хаті і стояв хмарами

попід стелею й сволоками. Вікна й двері були одчинені. В хаті і в сінях товпивсь натовп людей. Лемішка, старий, сивий, аж білий, в білій сорочці, з розстебнутою пазухою, сидів на канапі. Подушка стриміла за спиною, одначе він не доторкувався до неї плічми і сидів рівно. Йому не хотілось перед людськими очима стогнати, хилитися од слабості. Його бліде лице ще більше осунулось; обважнілі віка були спущені додолу. Він кріпився для людського ока, хоч сива голова хиталась вже і просилась на вічний покій. Улита стояла коло священників, дивилась заплаканими очима на образи і все хрестилась. Поруч з нею стояв Яким, спокійний, задуманий, а коло його стояла Зося. Очі в Зосі були обернуті на вікна. Для неї був важкий той церковний обряд. Вона прийшла, щоб тільки одбутись од людського нарікання. Ще більше збиралося народу. З усього міста зійшлися старці; діти заглядали в вікна. Ще густіше пішов дим з кадьниць, ще голосніше заспівали дяки. Деякі молодичі стояли заплакані. Все в хаті дуже нагадувало похорон. Недоставало тільки домовини, та мерця, та жіночого голосіння. Важкий, сумний обряд маслом соборування, нагадуючий про близьку дорогу на той світ, наводив сумні думи на поморщене чоло Трохимове. Ні разу не підвів він очей, не глянув на гурт людей, що стояли лицем до його лица. Священики по черзі підступали, помазували його оливою, ніби неживого.

Скінчилась одправа. Народ, молячись, повиходив з хати. Священники порозбирались. Трохима поклали на ліжку. Духовенство й гості загомоніли й забули навіть про недужого.

Блиснув промінь сонця в вікно, впав на лице Лемішки, і ввечері Лемішка оддав богу душу тихо, спокійно, ніби заснув. Все своє добро він одказав синові, просив його доглядати й не покидати до смерті матері. Пізньою добою, на тім самім місці, де столи стояли за обідом, де гомоніли гості, там лежав небіжчик Лемішка. В головах стояли ставники. Перед образами дяк читав псалтир; по закутках, сидячи, куняли баби, а в одчинені вікна дивились в хату ясні зорі з далекого синього неба, з далекого невідомого краю... Почало на світ благословитись. Сонце кинуло з-за гори перший промінь; на дзвіниці задзвонили по душі Трохимовій. Голосно й жалібно гув новий дзвін над містом, довго

розливався його гук, коли вже затихли другі дзвони. Подали дзвони по всьому місті звістку про Трохимову смерть. Люди збиралися до Леміщиної хати; входили і виходили з хати од ранку до вечора, од вечора до ранку, всі молились і поминали душу небіжчика.

— Піди, сину, та запроси сім священиків, — говорила Леміщиha Якимові, — поклич багато дяків і дияконів; позабирай цехи з усіх міських церков, та поховаймо твого батька гарно, як слід, по закону. Пошли, сину, під церкви та позбирай всіх старців і вбогих людей, роздай їм милостину та запроси па обід. Твій батько жив і нажив; є чим пом'янути його душу.

Пішов Яким по місту, поїхав по сусідніх селах і запросив аж сім священиків. Задзвонили дзвони по всіх церквах; всі цехи понесли перед домовиною. За домовиною йшла незліченна сила народу. Позбирався на похорон увесь рід Лемішок, що не були в його оселі од того часу, як Зося перейшла до свекра. З великою процесією занесли Трохима передніше в собор, одправили там велику панахиду, а потім поховали на цвинтарі коли церкви. По широкому Леміщиному дворі були розкладені дошки, поставлені столи для старців і вбогих, а в хатах обідало духовенство, рідня і всі знайомі гості. Вже пізньою добою, встаючи з-за стола, заспівали ще раз "Вічну пам'ять" Трохимові, — і понеслася та "Вічна пам'ять" по всій оселі його, по всій державі, де він жив і працював, садив і сіяв, понеслася та сумна пісня і по садку, і по огородах, де колись ходила його хазяйська нога, дивилось його хазяйське око. Ще раз нагадала та пісня, що вже нема господаря в господі, що він усе, все покинув і пішов у якусь далеку, невідому сторону.

Зараз після похорона старого Лемішки Яким перейшов в батьківську хату. Зося почувала себе щасливою і була зовсім незасмучена. Старий Лемішка лежав у ямі; земля надавила йому груди. Ніхто їй не дорікав; у хаті ніхто їй не загадував нічого. Вона вважала на себе тепер, як на справдішню господиню в господі. Давня її дума, давні мрії тепер справдились: і хата, і сад, і оселя, й млин, і гроші — все те було вже в її

руках. Одного вона не могла перенести — гудіння того дзвона, що небіжчик Лемішка купив для собора.

Ще не минули сороковини по Трохимовій смерті, а його господу вже руйнували і перероблювали. Зося всім верховодила: вона хотіла з стародавньої, простої хати зробити гарненький дім. Незабаром майстри викинули стінку між старою світлицею і кімнаткою і зробили з неї одну просторну гостинну. Малі вікна й двері були попрорубувані й побільшали; з сіней була перероблена хатина й сінці. В хатах був уже новий, чистий рівненький поміст. З старих хат вийшли просторні, панські покої. Здорові вікна були позавішувані плетеними тонкими завісами. В хатах скрізь була розставлена європейська мебіль. З двадцять старих образів було винесено до пекарні. Покойова дівчина ходила чисто вбрана. Всі звичаї були вже міські: вранці пили чай, обідали пізно. Мала Якімова дитина вже бігала по хаті, убрана, як лялька, а друга лежала в колисці. Сам Яким розмовляв з Зосею хоч каліченою, але польською мовою. Малу дитину Зося заборонила пускати до пекарні, між наймичок, щоб воно не зучилось говорити по-мужицькій, цебто по-українській.

Улита Сидорівна заправляла ще всім хазяйством, — і млином, і садком, і худобою, і птицею. Яким ходив до канцелярії; він не мав часу навіть на все в домі звертати увагу; а Зося була дуже рада, що мати так добре скрізь увивалась та справувалась. Тільки швидко стара мати запримітила, що їй дають усю волю клопотатись, та не дають волі користуватись усім добром. Швидко вона побачила, що на старості літ вона стала ніби наймичкою в своїх дітей, а не господинею в своїй господі. Надходили різдвяні святки. Улиті приснився сон, ніби вона сама сидить у давнішій світлиці, яка вона була ще передніше.

Коли це рипнули двері: в хату ввійшов старець, обвішаний торбами. Вся одежа на йому була драна, вся в латках так, що не було на йому і місця цілого. Однією рукою він спирався на милицю, а другу простяг до неї і почав жалібним голосом просити милостини "Христа ради". По його голосі Улита впізнала покійного свого чоловіка, але борода в його була довга та сива, аж біла, лице бліде, зчорніле, неначе припало землею.

Голос був такий недужий, тихий, як був перед смертю. Він просив милостини таким жалібним голосом, як найбідніший, найостатніший старець.

Улита почала розказувати сон дітям.

— Ви б, мамо, не часто думали про покійного батька, — втішав її син.
— А то ви все думаєте, а батько вам і сниться.

— Ні! не те, сину. Душа твого батька просить помочі з того світу. Я хочу поставити обід за душу небіжчика на третій день святку.

— Що ж то за обід? — спитала її Зося, котра не гаразд тямил, бо ніколи не бачила, як справляють обіди на селах.

— Треба запросити духовенство, та покликати старців і вбогих людей, та одправити велику панахиду, а потім поставити обід.

— То це такий обід, як справляли по батькові похорон? — спитала Зося.

— Еге! дійсно такий, — одказала мати.

— Але ж тоді ми нагодували душ сто самих старців та всяких людей, душ з тридцять попів, дяків!.. — крикнула Зося.

— Еге! — одказала мати.

— Яка ж буде користь душі небіжчиковій, як ми нагодуємо сто ледарів і дармоїдів? — промовив Яким, котрому теж не дуже багалось справляти обід.

— Яких же дармоїдів! Чи можна ж так звати божих старців?

Яким трохи не прохопивсь, що ставити обід — все одно, що купувати дзвони. Самі зуби якось зціпились і ледве вдержали його язик. Щоб не розгнівати старої матері, він почав вговорювати її, щоб одкласти обід на літо.

— Тепер, мамо, зима. Хати наші не бог зна які великі. Де ми будемо садовити тих старців? А прийде літо, можна буде й обід варити надворі в золійниках, і людей садовити в дворі або під причілком.

— То треба ж хоч панахиду одправити! щоб хоч принаймні заспокоїти душу небіжчика, — промовила Улита, — не ми заводили закони та звичаї, не нам їх і визаконити. Та й люди гомонітимуть.

— Панахиду... можна й одправити, — насилу вимовила Зося, щоб не розгнівати матері.

Вже надходив третій день свят. Улита веліла розчиняти і хліб, і печиво паляниць, і печиво книшів, і пироги; веліла різати двоє гусей, порося...

— Мамо! нащо ж ми будемо так багато напикати й наварювати? Це ж не обід, а тільки панахида. Дамо духовенству закуску та й годі! — вговорювала Зося. — Адже ж їм, надісь, треба гроші платити.

— Про мене, порядкуйте вже ви самі! — промовила з серцем мати. — Не без того, щоб і сякі-такі родичі не прийшли, щоб і старець який не попросив хліба.

— Не сердьтесь-бо, мамо! їй же богу, я кажу правду! Доволі буде книшів та пирогів.

Наймички спекли одно печиво книшів і пироги.

Цілий вечір сльози душили Улиту в грудях. Вона вже не насмілювалась сама порядкувати.

На другий день уранці син згадав про панахиду і пішов до церкви, щоб запросити священиків. Улита заслала в світлиці стіл, поставила на столі мисочку з книшами, яблуками й пирогами, як звичайно поводитьься, і кинулась готувати закуску. Ключі були в невістки, а невістка ще спала. Улиті чогось здавалось, що вона ніби в чужому домові задумала справляти панахиду. — Розійшовся по хатах сумний голос панахидних пісень та смутної одправи і страшно вразив Зосине вухо. Вона веліла мерщій попричиняти всі двері. Духовенство, зачувши про обід і згадавши про ті розкішні, багаті обіди, що колись бували в небіжчика Лемішки, — з усього міста зібралося на панахиду. Голосно загули здорові голоси "Вічну пам'ять" Трохимові, і в перероблених хатах вже давно його пам'ять стала тільки згадкою. Ніщо не нагадувало в нових світлицях про старого Лемішку. Одна тільки Улита в темному горсеті, в темній спідниці, з богомольним видом, заплаканими старими очима, нагадувала про небіжчика, господаря тієї господи.

Духовенство сіло за стіл. Паламарі й дяки були одрізнені од священиків, як козлища од овець, і пішли закушувати до пекарні. Улита Сидорівна звеліла давати закуску. Закуска була бідненька. Зося не звеліла напикати багато пирогів. Повбирані гарно й по-панському наймички бігали, розставляли тарілки, розкладали ножі, виделки. Все було чисто на столі, по-панській, та трапеза була вже багато скудніша, ніж як було колись передніше за старих хазяїнів.

З маленького, гарненького графинчика, маленькою чарочкою духовенство випило по чарці, і... горілки зосталось трошки на дні. Всі взяли по пиріжку — пиріжків зосталось зо два, зо три. Пиріжки були малесенькі, так що декотрі дякони клали їх в рот, не перекусуючи. За пиріжками подали смажені карасики, дуже смачні, смажені на сметані, але всім досталось тільки по одному карасикові. Випили потім по чарці наливки, а більше пляшок не приносили. Зося не звеліла подавати багато пляшок на стіл, щоб духовенство довго не засижувалось. Всі

батюшки навіть не йняли віри, щоб на тім закуска скінчилась; всі сиділи, балакали, сподівались тривного та довгого обіду. Одначе ж за обід не було й натякання. Минула година. Вже гості потомились, балакаючи. Голод страшно нагадував про обід. Всі пам'ятали давні, ситі обіди і... не вставали з-за столу. А обіду не було, та й не було. Протопоп таки не витерпів і опитав Улити: "а що обід, не готується?"

Улита замішалась, заметушилась і, запикуючись, промовила: "вибачайте! я... невістка... не встигла..." З тими словами вона встала. За нею встали і всі гості, котрі тільки за столом поцокали виделками об порожні тарілки та й пішли голодні додому.

— Еге-ге! — гримали священики. — Вічна пам'ять старому Лемішці й його обідам! В цім дому щось іншим духом тхне. Невістка навіть не вийшла з своєї кімнати помолитись за душу небіжчика!

— Полька! — загомоніли всі. — Недурно ж тут й наймички вже цвенькають польською мовою.

В пекарні паламарям було ще гірше, їм дісталось по пиріжечку. Вони вхопили по пиріжечку, а на тарілці, неначе на сміх, зістався тільки один і єдиний пиріжок.

— Давайте будемо вимірятись: кому достанеться оцей пиріг? — сміялись та глузували дяки.

Соборний паламар, дуже спішний та жвавий, похопився і закріб той пиріжок своєю здоровецькою п'ятірнею.

Зачувши про обід, сила старців кинулась до Леміщиного двору. Яким звелів заперти двері і подавати їм по шматку хліба. Довго вертілись старці попід хатою, не тямлячи, чом їх не просять на обід в господу, де недавно ще так привітно їх приймали такими братерськими щедрими обідами та ситими потравами.

Улита за обідом нічого не їла. Прийшов вечір, — вона й не вечеряла, її душа була смутна, серце неспокійне, її думка ніби підказувала, що така панахида не піде за душу небіжчика, що бог не прийме її, що не буде полегкості душі на тім світі через такі поминки. Цілий день з думки її не виходив у неї той сон, те смутне обличчя, та драна одежа, ті торби, той Трохим, що приходив до своєї господи, ніби прохач, прохати милостини. Душа її турбувалась, аж мучилась і боліла за чоловікову душу.

Другого дня вранці Улита встала з постелі ще смутніша. Вона завважила, що не вона вже хазяйка в своїй господі, що вона не сміє спекти й зварити, взяти і дати, як би їй бажалось.

— Чого це ви, мамо, плачете? — питав син. — Настане літо, поставим за батька великий обід, як і давно колись ставили за живоття покійного.

— А чи добре ж буде його душі ждати там, на тім світі? От і цієї ночі снівся мені твій батько, йду я ніби до церкви в неділю; прихожу на цвинтар, розв'язую хустку і починаю роздавати старцям пироги та гроші. Коли дивлюсь — між старцями стоїть твій батько. На йому свита ще поганша, торбів — ще більше, його лице ще чорніше; насилу я впізнала його. Він упав мені в ноги і жалібним голосом просив милостини. Я поклала йому в руку пиріжок. Коли дивлюсь — рука чорна як земля, тіла нема, самі тільки, кістки. Тоді він підвівся, взяв мене за руку й повів. От ідемо ми вже ніби з церкви додому, приходимо до греблі. Гляну я на воду — греблі немає, тільки млин стоїть і меле на всі колеса, а через воду лежать кладки, перекинуті з каменя на камінь. Під кладками вода реве, клекоче. "Йди за мною", промовив до мене небіжчик. — "Не піду! боюсь", кажу я. — "Йди, не бійся", промовив він, осміхаючись, і повів мене через хистку кладку. А вода аж кипить під кладкою, сипле бризками мені під ноги. Глянула я вниз, голова моя заморочилась, і я прокинулась...

— Ви б, мамо, не думали багато про батька! Що думаєте, те вам і сниться.

— Ні, сину, душа його просить помочі, аж намагається. Треба найняти сорокоуст.

Найняла Улита сорокоуст, понесла під церкву милостину, роздала старцям деяку одержу покійника, і душа її втихомирилась. Чоловік перестав снитись.

— Коли б ви знали, що за вас і за нашу паню сьогодні говорили на ярмарку? — дзигоріла наймичка-лепетуха, чухаючи язик об свої зуби.

— А що ти там чула? — питала Улита.

— Та там розказували таке, що й казати якось ніяково: казали, що як прийшли до нас священники опівдні, то ніби ви й молода наша пані ще спали... А священники прийшли та покропили вас на ліжку свяченою водою, а потім пішли з кадилом та водою далі по хатах і застали молоду панію в купелі, покадили кругом купелю та й вернулись до світлиці і почали правити панахиду... І господи! та там верзли таке, чого вже й не було! Не знаю чи говорити вже, чи й ні?

— Та що ж таке? Говори вже, коли почала.

— Та як почали нібито правити панахиду, то ніхто й не вийшов до світлиці. А як сіли попи та дяки за стіл, то й не було чим душі покійного хазяїна пом'янути! Бо, кажуть, ніби молода пані все позамикала і ключів вам не дала, ще й вилаяла. А попи й дяки постукали заграничними видельцями по німецьких тарілочках та з тим і пішли. І обіда ніби людського не поставили! Та так сміються з вас, та докладають, що ви зробились на старість ляхівкою і що молода пані всім верховодить, а про покійного хазяїна вже навіть забули. Їй-богу, не знаю, чи казати, чи ні?

Леміщиха мовчала.

— А як почали старці сходитись на обід, і то їй-богу, й присяй-богу, і побий мене святий хрест! говорили, буцімто молодий пан звелів спустити з ланцюгів собак і цькувати тими псами нищих; і своїми власними руками запер сінешні двері. Їй-богу і присяй-богу! божусь, і присягаюсь, і буду землю їсти, що це не я вигадую брехні, що говорили так!

Леміщиha через силу на ногах стояла. Вона бачила, що все місто знає, що вона не господиня в своїй хаті, що вона на старості літ забула про покійного чоловіка, насміялася з бога, з священників, з святих звичаїв, з душі небіжчика.

Людський поговір вразив Улиту в саме серце, показавши їй уявки лепетливим язиком наймички, що вона значить в хаті, в сім'ї; показавши їй уявки те, про що вона або зовсім не знала, або не догадувалась, все покриваючи материнським серцем та любов'ю. І стали різдвяні святки задля неї сумніші за будень.

А тут наближалась голодна кутя. Леміщиha хотіла справити кутю по старому звичаю, бо першої куті перед різдвом Зося не звеліла справляти, як поводитьсь між людьми; не звеліла наварювати й напикати, а узвар і кутю звеліла поставити на покуті в пекарні... За живоття Лемішки кутя й узвар ставилися на покуті в світлиці на столі, на зеленому сіні, а в куточку ставилось з півснопа пшениці, що згинала колос над горшками, понакриваними хлібом. Улита й тепер приставила стіл в куток і звеліла наймитові внести сіна та добрий пучок пшениці та жита, висмикнутий з стіжка.

— Що то буде, мамо? — спитала Зося в Улити, котра несла в світлицю добрий оберемок сіна і з півснопа пшениці.

— А хіба ж ви не бачите? Кутю треба поставити на покуті. Хіба ж ми не християни, чи що?

— Але ж, мамо, ви нанесете в хату сміття! — обізвався син.

— Сміття валяється на смітнику, — одказала мати і почала мостити сіно в кутку на столі.

— Мамо! в нас же завтра гості будуть, — промовила аж крізь сльози Зося. — Що ж вони скажуть, як побачать оте кубло! Вони ж мене обсміють!

— Доволі й того, що і так глузують з мене люди, — одказала стара мати.

— Мамо! прошу вас! — озвався син. — Не робіть ви того! З кутею нічого не станеться, як вона постоїть до вечора в пекарні. Нащо нам держатись тих старих звичаїв? Доволі буде з нас того, що ви потрусите по столі трошки сінця та закриєте скатертею, як от роблять наші панки й священики. Хіба ж священики робили б так, якби то було не по-християнській?

Син забрав з рук материних сіно й пшеницю, потрусив трошки сіна по столі, а решту одніс до кухні. Улита тільки махнула рукою, скривившись.

— Гляди лиш, сину! В нас садок, в нас сіно на леваді, в нас худоба... Мудруй лишень, та не дуже, щоб часом...

— Та що ж! Ми ж не оремо й не сіємо; товару в нас не багацько. Та мені, мамо, здається, що все те бабські забобони...

— Нехай здається, та не дуже! Вам, вченим, за все байдуже...

Настав святий вечір. Леміщиha згадала, як вона колись справляла кутю. Вона сиділа, схиливши стару голову, а перед її очима ніби уявки стала знов стара світлиця. Під образами стоїть стіл, застелений білою скатертею; перед образами горять воскові свічки, неначе в церкві, а по світлиці розстеляється синіми хмарками ладан. В кімнатах тихо; всі ступають легенько, всі говорять сливинь нишком. Один тільки господар

промовить коли-не-коли слівце голосніше. От наймички готують вечерю, вносять свіжі білі книші, пироги, накладають на стіл усякого добра, аж одна паляниця спихає з стола другу, а пироги в мисках товпляться на купу, мов бджоли в улику. Вона розкладає по три книші в миски і одсилає наймичками вечерю до родичів, до баби-повитухи, а тут вони й самі присилають вечерю. От поввіходили в світлицю всі слуги і разом з хазяїнами почали молитись перед образами і бити поклони. Потім всі сіли за стіл, а хазяїн на покуті на першому місці. Позгадували всіх родичів, випили по чарці з хазяйської руки і почали вечеряти тихо, повагом, мов святе діло сповняючи. Один Якимко гомонить тонким голоском, п'є воду, неважаючи на те, що хто нап'ється за вечерею води, той в жнива дуже хотітиме пити. Вже покликали мороза вечеряти, кинувши з ложки вгору, на стелю, кутею. Якимко передражнює і, сміючись, сам швиргає до стелі вареною грушею. — Все те передумала Улита, дивлячись у вікна нової гостинної, де не було й сліду, й признаки старої світлиці, де молоді хазяїни й не думали, й не гадали про те, що тоді був "святий вечір".

Почався вечір. Наймички почали накривати стіл, ставити вечерю. Була й риба, була й кутя і узвар, та всього було трошки, все подавалось ніби видавцем. На тарілці лежала паляниця, покраяна тонісінькими скибочками. Ніщо не нагадувало про багату кутю, про достаток. Вечеря була дуже звичайна, ніби буденна, коротенька, без молитви, без народнього обряду, їх тройко сиділо за столом і вечеряло так, як і щовечора. Улита сиділа та сумувала. Перед нею все манячив давній багатий стіл, повний білих книшів, пирогів, пухких паляниць, манячила вся челядь накруги стола, вся празникова обстава багатії куті. Сльози виступали через її довгі вії, висіли краплями на очах. Туга за минувшим видавила з серця її не одну сльозу. Вона згадала небіжчика, згадала всю свою родину, що одцуралась од неї через невістку, через сина, вона бачила себе чужою в новій сім'ї, в своїй господі. Хоч і було до кого прихилити голову, та не було до кого прихилити серця та осиротілої душі.

Тихо минула вечеря. Улита більш згадувала та думала, ніж вечеряла. Тихо сіли, тихо й встали. Діти пішли одпочивати, а мати вийшла до

пекарні, винесла слугам по чарці горілки, почастивала всіх своєю рукою, сіла на лежанці і, дивлячись на їх, довго думала та згадувала про все минувше, при світлі воскової свічки перед образами. Вона не спала цілу ніч проти і великих празників. Швидко вдарили в дзвін на утренью. Гук великого дзвона, справленого Лемішкою, здався їй голосом небіжчика, ріднішим і милішим за рідних дітей. Вона почваланала тихою ходою до церкви вдвох з наймичкою.

Повертались додому з "Ордані", пообідали, а духовні не приходили "з кропилом". Вже й день минав, вже духовенство пройшло по кутку, співаючи "Во Іордані", а до їх двора не завертало.

— Минає духовенство нашу хату, — промовила Улита Сидорівна. — Швидко й бог мине нашу оселю. Недурно ж ви повикидали старі, батьківські образи до пекарні.

І знову празник здався буднем для Леміщиhi. Настав вечір. Улита звеліла запрягти одну коняку.

— Куди, мамо, оце поїдете? — питав син.

— Поїду, сину, в гості до твого дядька Охріма та вп'юся на старості літ. — Дядько родається зо мною і не цурається мене...

Поїхала Улита до Охріма. Там її вітали й приймали, як рідну матір. Цілий вечір вона розказувала та жалілась на невістку, на сина, на своє життя; розказувала про свої сни, про ту панахиду за душу небіжчика, що наробила їй сорому на ціле місто. Всі її слухали, всі жалкували за нею, всі гомоніли на невістку й сина, що не поважав старої матері, не шанував пам'яті батька.

Леміщиha привезла з собою своїх грошей, що zostавались у неї ще од покійника, і другого дня, на Івана Хрестителя, справила панахиду й обід за душу покійного чоловіка, як було слід по закону. Вона покликала

духовенство з того містечка, напросила старців і вбогих людей, розставила столи і нагодувала нищу братію. На обід зійшлись близькі й далекі родичі; всі молились за душу покійного, всі його згадували, добрим словом поминали за обідом.

І здавалось Улиті, що всі ті слова старців і вбогих летять просто до бога, благають за душу її чоловіка, дають його душі покій. І її душа стала спокійнішою. Вже не снівся їй той старець, що прохав у неї милостини і тривожив її душу.

Зажилась Улита в родичів. Не хотілось їй вертатись до господи, що стала чужиною, поки не поїхав сам Яким і не взяв її додому.

Минулись святки, почалися будні. Стара мати не цуралась роботи по-давньому: вона тупцяла і коло хазяйства, і по дворі, ходила до млина, розсилала на продаж борошно. Хазяйство ще держалось її старою головою, бо невістка паніла, син все сидів в канцелярії, а вернувшись додому, лягав по обіді спати і потім ввечері завжди сливе грав з урядниками в карти.

А тимчасом унучок почав уже лепетати. Перші слова його дитячої мови були польські: така була воля його матері. Наймички мусили хоч не говорити, то принаймні закидати по-польській. Нянька не сміла до дитини й слова промовити інакше. Сам Яким давно вже в своїй сім'ї балакав по-польській.

Забавляючи довгими зимніми вечорами своїх унуків, Улита Сидорівна любила тихим старечим голосом співати дитячі пісні. Діти почали переймати од неї ті пісні. Зося сердилась і шепнула на вухо Якимові.

— Мамо! ви вже старі; чи не гріх же вам співати тих пісень? Нехай вже дівчата співають, а то й вам схотілось, — говорив син до матері.

— Про мене, то й не буду: може, й справді гріх! І Улита перестала співати, а Зося не веліла і наймичкам співати українських пісень, щоб часом діти не почули й не вчилися по-українському говорити й співати.

Настала весна. Зося почала і надворі, і в хаті руйнувати все по своїй вподобі. Під самим вікном росли на маленьких грядочках квітки: півонія, півники, лелія; високі кущі рожі, бузку, райдерева порозростались до самих стін. Одчинивши вікно, можна було доставати рукою квітки. Зося звеліла повикопувати всі чисто кущі, всі коріння квіток, звеліла поробити далеченько в садку кружала і туди попересажувати кущі і коріння. Замість вузисіньких стежечок скрізь по садку розіслались широкі доріжки, посилені жовтим піском. Невважаючи на грядки, Зося зачепила доріжками частку огорода, де Леміщиha садила висадки цибулі й капусти й інші.

— Ви-бо й справді вже дуже широко розкидали ті шляхи по городі, — казала мати. — Огородина потрібніша в хазяйстві, ніж ваші широкі стежки. Де ж я тепер буду садити висадки?

— Хіба ж, мамо, в нас мало города?

— Та доволі, хвалити бога, але ж і тими шляхами не кіньми ж будемо ганяти! Попсували мені п'ять найкращих грядок. І навіщо було викопувати й квітки? Я їх садила своїми руками, кущі порозростались і прехороше цвіли під вікнами! Ні, нехай-таки буде по-нашому!

Коло самої хати росли вишні й груші, як звичайно буває коло старосвітських домів. Зося звеліла повирубувати й повикорчовувати дерево.

— Це вже ви таке вигадуете, що й купи не держиться! — знов сердилась мати.

— Коли ж, мамо, дерево вікна затуляє і зовсім сонце застує! Чи вже ж ви хочете, щоб дерево і в хаті поросло? Ми живемо мов у якихсь пущах та неграх. Кущі незабаром поростуть перед самими дверима.

— Про мене! — махнула тільки рукою Улита Сидорівна. Наймити повикорчовували вишні, що росли трохи не під самими стінами і пускали пагоння аж у призьби, і почали рубати груші. Груші були старі, добрі на овець, родючі. Одну грушу посадив своїми руками небіжчик Лемішка.

— Якиме! чи ти бога не боїшся, що загадав оце збавляти садок, неначе якийсь ліс! З одної груші беремо чотири мішки груш. Ти пошанував би хоч те дерево, що садив твій батько, зараз як ми побрались.

Ніхто не вважав на прохання Леміщихи. Дві величезні груші впали на землю. Вийшла Улита з хати, глянула на те, тільки руки зняла та аж заплакала. — Бодай лучче б не садив небіжчик, коли діти так нівечать дерево! Швидко хату перевернуть догори дном, — промовила вона.

Од коріння старої груші, що посадив небіжчик Лемішка, зійшли дві молоденькі грушки. Улита Сидорівна звеліла їх викопати і сама посадила на могилі чоловіка: одну в головах, а другу в ногах.

— Коли поховають мене коло старого, то тільки й пам'яті про нас буде, що ці дві груші, — бо в наших дітей, здається, швидко про нас і пам'ять зникне! — жалілась Улита Сидорівна сусідам. — І тепереньки як гляну на хату, на двір, то не пізнаю своєї оселі. Якби не бачила всього, що робилось та вчинялось перед моїми очима, то й заблудила б у своїм дворі і, надісь, минула б свою хату, мов чужу...

І справді, було трудно впізнати хату старого Лемішки серед розкішного квітника з широкими чистими стежками, що крутилися між зеленим дерном.

Невважаючи на стару матір, на її старосвітські звичаї, Зося вже почувала себе господинею в оселі Лемішки, побачила себе на самім березі того щастя, того бажання, якого можна було досягнути, живучи в невеликому місті, серед незначних людей. Її місія, як колись казала Люцина, вже доходила до кінця. Зоставалось тепер користуватись усім батьковим добром та надбанням, жити, як душа забажає.

Одного коника й повозочки було вже Зосі мало. Вона справила повозку на ресорах і держала пару добрих коней, погонича вбрала в городську чемерку і в широченні шаравари. Було пролетить вона по місті, — всі жиди очі повитріщають, всі пани задивляються. А погонич ганяє коні та котить, аж грязюка летить на два сажні по обидві боки!

Насправляла Зося суконь, яких ні в кого не було на ціле місто, вбиралась, як кукла, вичісувала коси, накручувала локони по останній моді. Всіх міських дам вона присадила до самої землі, всіх заломила своєю красою, своїм убранням!

Тимчасом стара Леміщиha все кволилась, та кволилась, та коропилясь то на голову, то на спину: восени злягла, а потім швидко вмерла.

Пішов Яким до протоєрея просити на похорон.

— Як дасте десять карбованців, то піду поховаю вашу матір і випровожу аж до самої ями, — сказав він, пригадуючи не дуже давні поминки по старому батькові.

Яким одлічив десять карбованців і поклав на столі, дивуючись: ще ніколи духовенство не торгувалось ні з ним, ні з його покійним батьком.

Пішов Яким до диякона.

— Як дасте п'ять карбованців, та ще й зараз, то піду ховати вашу матір.

Яким знов здивувався, одначе мусив витягти з кишені і покласти на стіл п'ять карбованців.

Тільки що вийшов він за ворота, стрічає дяка.

— Прийдіть, будьте ласкаві, читати псалтир над матір'ю.

— Чи з своєю закускою приходити? — промовив дяк, хитаючись на ногах, — три карбованці за псалтир, а то з місця не рушу! — промовив дяк, ледве стоячи на ногах.

Яким тоді тільки догадався, що всі злостують на його за панахиду, коли вони пішли од його додому не нагодовані гаразд і не п'яні.

Один титар видав з церкви сукно й ставники без грошей, звелів кілька раз дзвонити по душі, — це за того великого дзвона, що Лемішка справив у собор.

Вже не сім священиків ховали Леміщиху, як ховали колись Лемішку; не всі цехи несли з усіх церков, — ховали Улиту Сидорівну дуже просто: один протопоп з дияконом та з дяком. Вже не збирались на обід старці з усього міста, з усіх сусідніх сіл, — зійшлися тільки ближчі сусіди, з'їхалися родичі та декотрі знайомі небіжки, йдучи за домовиною, всі молодиці згадували, як колись ховали Лемішку, який похорон, який обід справляла стара за його душу; всі гомоніли на невістку, на сина, що ніби випихали з хати матір у домовині на гробовище.

Поховали Улиту коло могилки покійного Лемішки: між тими двома грушами, що Улита Сидорівна посадила своїми руками.

Невеличка купка людей вернулася на обід до сина: кілька душ духовенства, кілька душ родичів та близьких сусід. Як велике диво, всі побачили сльози на очах у Зосі і зачудувались. Вона була рада смерті старого тестя, але щирими слізьми плакала за свекрухою.

— Вона була мені за рідну матір, — промовляла Зося до гостей, — котрі однаке їй не дуже-то йняли віри, — вона ніколи не покидала мене, жалувала нас й була доглядачкою наших малих дітей, доглядала всього хазяйства, не вразила, не зобідила мене ніколи й словом!

Зося говорила од щирого серця, під впливом свіжої втрати. Вона забула на той час навіть про міщанський рід небіжки та її простоту. Вона добре тямилася, що втратила добру хазяйку, досвідний господарський розум старої людини, посадищу жінчину в хаті і люблячу матір, на котру можна було у всьому здатись і ніколи не каятись.

Обід був чималий. Смачних та тривних потрав було багацько. Духовенство вийшло з-за стола неголодне й напоєне. Зося звеліла зумисне поставити перед дяком здорову пляшку горілки. Дяк, як побачив, так і простяг руки, щоб ніби обняти її і пригорнути до серденька; а навіпісля мовчки наливав горілку в склянку і так дудлив за обідом, що після обіда не зміг до-ладу й заспівати "Вічну пам'ять".

Забувають діти рідного батька й матір, а Зося швидко забула нерідних батьків. Однаке же молоді хазяїни побачили, що втрата матері була великою втратою в господі. Зося не любила дрібного клопотливого хазяйства, не любила швендяти до комори, видавати, лічити і про все пам'ятати. А теперечки довелось їй самій всім клопотатись і хазяйством, і дітьми, й наймичками. Яким ходив на службу і не дуже доглядав усього. Він ставив вище за все службу, а найбільше — чини. Швидко виявилось, що в господі не стало важливого, за всім слідкуючого ока.

Раз полаялись наймити й наймички і почали виказувати одні на одних. Одна наймичка прибігла до Зосі і просила її швидчій заглянути в

пекарню. На полиці під горшком вона знайшла шматок сала і десятеро яєць і показала нишком на другу наймичку.

— Що то за сало лежало на полиці під горщиком? — питала Зося в тієї наймички.

— То я так поклала. Щоб я-таки вкрала! Та нехай мене святий хрест поб'є! Я не така, як та поганка, що носить сіль та пшоно до своєї матері, а раз з своїм Тарасом (наймитом) винесла півмішка борошна з комори.

Почалася лайка, та сварка, та трохи не бійка між слугами. Виявилось, що наймит виносив з комори, що хотів, а наймички брали потроху всякої харчі. Тарас доказав, що сам мірошник сливе щоночі переносить до шинкарки Берчихи по мішку пашні. Наймички плакали, наймити лаялись.

— Цур їм! Кинь ти розправу з ними! — кричав Яким на Зося, — бо таки нігде правди діти: найбільше винна ти сама, бо не доглядаєш усього добра. Адже ж при матері того не було!

— А ти хіба не винен, що ніколи і в млин не заглянеш? Я тобі не ключниця! я не буду тобі глядіти курей та свиней, лічити крашанки чи що там.

— Найми ключницю, то й вона буде те саме робити, що й наймички, буде одникувати од роботи, ще й крастиме. Треба тобі-таки самій піти і до комори, і по огороду, і частіше заглядати в горшки...

— Спасибі тобі за добру раду, — я це давно чула ще од твого покійного батька Трохима, — промовила Зося, звичайненько всмішки кланяючись йому. — А ти якби менше грав у карти з своїми червономордими урядниками та більше доглядав млина, худоби, наймитів, то й ладу було б більше. А то лінуєшся, лежиш, лежиш, як колода, а прийде вечір — зникнеш з дому кудись та в карти граєш...

— Знаєш, яка мені думка прийшла? — промовила раз Зося до Якима.

— А яка? — питав він.

— Я не сільська господиня. Не люблю я цього гармидеру в господарстві. Нема в світі, як послати на базар та готовеньке купити! І світ його не скаже? А то панькайся коло курки, коло качки, як коло дитини, піклуйся худобою та назирай і за наймичками, за всім, за всім. Та й з тебе не бог зна який хазяїн! Щось і ти любиш залежуватись по-городянському.

— Може, й правду ти кажеш...

— І яке наше життя в цьому поганому місті? Є в нас усього доволі, та нема перед ким навіть показатись! Пролечу я на своїх баских конях через місто, — нема кому на мене дивитись; вберусь я в дорогі сукні, — нема кому мій смак цінувати. Що з того, що я покажу свої убори казначейші, протопопші чи докторші! І вони самі, а найбільше їх чоловіки, і всі твої кавалери розуміють у тому стільки, скільки от ті воли та корови, що повитріщають на мене дурні баньки, як я йду через подвір'я... А луччі люди, правдиві тутешні аристократи, цураються нас... бо всі знають, що твої батьки були міщани, хоч і не злиденні, але прості люди, українці... І будуть цуратись, доки ми житимемо в цьому гніздищі, що звили твої прості батьки. Вони вже не на цім світі: тепер я тобі просто скажу, що твій рід поклав на нашій фамілії чорну пляму, од котрої тут одкаснуться кращі люди, поляки, їдь, Якиме, до Києва, напитуй собі там місця, продавай хату й ґрунт...

— Чи це ти фантазії тільки розпустила, чи говориш, щоб наговоритись?

— Який ти чудний! Нащо ж мені говорити, коли б не стосувалась до діла моя мова? Візьми коні, та поїдь до Києва, та напитай добре місце; а потім продамо ґрунт...

— Чи не здуріла, чи не знавісніла часом ти, Зося, вибачай за це слово! — промовив Яким, лежачи на ліжку і підвівши трохи голову.

— І коли ти забудеш оте паскудство, оту непотріб, що повиучував тебе твій батенько! Я говорю тобі людським язиком!

Яким замовк. Тим і скінчилась розмова.

На другий день Зося знов розпочала ту саму розмову. Яким слухав та сміявся. Зося почала сердитись, аж прискала.

— Та вставай, та думай щось, лагодься до Києва! Чого ти лежиш, нічого не робиш, хазяйства не доглядаєш! — так гризла йому голову жінка.

— Думай вже ти, а я нічого не думаю. Індик довго думав та й здох, кажуть люди: довго думати та гадати, як бач, небезпечно.

— Чи вже ж ти думаєш отутечки і вік вікувати, і вмерти, де вмер твій батько!

— А чому ж пак і не вмерти тутечки?

— Може, ще другого дзвона почепиш на дзвіницю? — питала всмішки Зося. — І лежить, качається! Люди їздять, шукають щастя, знаходять долю, заслужують великі гроші, чини. Хіба ж у тебе розум не такий, як у людей?

— Їздять, бо дурні; а розумні люди сидять на однім місці та не рипаються.

Минув тиждень; Зося знов почала гризти голову чоловікові. Велике місто, нові люди, нове товариство, молоді паничі, — все те тягло її кудись, не давало спокою.

— Якиме! думаймо що-небудь, бо життя моє важке. Продавай грунт оцей поганий з свиньми, з качками, з вівцями, та їдьмо до Києва.

— Оце! як коржа, так коржа! як спечемо, то й дамо, — одрізав їй Яким, та ще й по-українській.

Зося аж угору підскочила.

— Чи ти не бачиш, що діти вухаті! По-якому це ти закинув? Зараз мені запрягай коні, та їдьмо до Києва! Нам треба дітей вчити. А тут де ти їх вчитимеш? Тільки вивчатись говорити, як говорила твоя мати, та співати мужицьких пісень! їдь мені зараз!..

Зося вже репетувала і присікалась до Якіма.

— Оце причепилась нахаба та якась причепа! Не хочу, не піду. Не мав клопоту, то поїду його шукати! Не мала баба клопоту, — та купила порося... щоб кувікало на всю садибу з нудьги в самотині без поросячого товариства.

— Не клопоту шукати, а щастя! розумієш? щастя-долі собі й дітям.

— Та дітей можна возити до школи своїми кіньми!

— А ми? а я? Хіба я живу не для себе? Тут я не живу, а тільки животію та чеврію. Занидіємо ми тут з дітьми.

Так гризла Зося голову Якимові сливе що божого дня трохи не півроку і поставила-таки на своєму. З великою неохотою, ніби

спиняючись, Яким поїхав до Києва напитувати місця. Він рушив з місця в дорогу і більше тим, що сама Зося поїхала з ним.

Приїхали до Києва, стали на станції.

— Зосю! побігай собі трохи по городу, набігайсь, погуляй, та вернімось знов додому! Чого нам сюди перебиратись! Хата в нас своя, гарна, тепла; шматок хліба свій. Сидіти б та не рипатись!

— А хазяйство, а клопіт! Коли вже маємо ґрунт і хазяйство, то треба коло його клопотатись, та пильнувати його, та піклуватись усім.

Зося побігла, розпитала, де "губернські міста", знайшла всі входи й виходи, скрізь водила за собою Якіма, трохи не пхнула його в двері з "прошенієм". Яким якимсь випадком таки дістав місце в Києві, трохи краще, ніж в своєму повітовому місті.

Рада вернулася Зося додому і дорогою так натуркала вуха своєму чоловікові, так розмалювала йому міське життя у великому городі, ті чини, хрести, гроші, які він мав колись там дістати, що Яким був вже радніший продати батьківський ґрунт хоч і зараз.

Вернувшись з Києва, Лемішковські продали зараз батьківську хату, ґрунт з садком і млином за кілька тисяч карбованців. Небіжчик Лемішка наче дійсно знав, що не його унуки й правнуки топтатимуть стежки в його саду.

Перейшла батьківщина в чужі руки.

Приїхали в Київ, найняли гарненьку квартиру. Але за одну квартиру пішла трохи не половина жалування Якимового за цілий рік.

— Що ти робиш, Зосю? — говорив Яким.

— Дай же пожити по-людській хоч один рік, — одказала Зося. —
Грошей у нас доволі.

І Зося зажила по своїй вподобі. Сам Яким не пізнав своєї Зосі, як
убралась вона у чудову сукню, накинула через плече незвичайно
кокетливо шаль, як розпустила кучерями свій довгий волос, та ще й,
само по собі, притулила багато чужих кіс; як вона взулась в малесенькі
гарнесенькі черевички. Всі дивились на неї, як вона плила — не йшла —
по вулицях, всі розпитували про неї.

Незабаром приїхали до їх в гості Люцина й Рузя. Зося справила вечір.
Ще зранку прибігали урядники з візитами, а з собою приводили юрбу
паничів. Яким дуже здивувався, що вони обходились з Зосею, як із
знайомою...

Ввечері на бал наїхало багато товаришів Якимових, начальників,
паничів, говорючих, ввічливих.

Зося була і хазяйкою, і царицею балу. Од неї не одступали паничі,
бігали, просили на танці, ловили кожне її слово, сліdkували очима за нею.
Оце було життя, якого бажала Зося, про яке вона колись марила вкупі з
сестрами, якого потрібно було для її веселої, гулячої вдачі!

Вечори з танцями йшли за вечорами. Попереду Зося одмовлялась
тим, що їм треба знайти женихів для сестер. Одначе женихи не
траплялись, і незабаром два начальники Якимові, удівці, забрали їх до
себе за хазяйок. А паничі все налітали вечорами, а збірня й танці все не
переставали.

Якимові обридло таке неспокійне пусте життя, остогидли гості,
навіть карти безперестанку. Він не хотів вже й виходити до гостей.

— Якиме! бога бійся! вбирайся, причепурись трохи та йди до гостей.
Дивись, дами сидять та нудьгують! Іди-бо розважай їх компліментами.

— Одчепись ти з своїми дамами! В мене язик не на пружинах. Хіба я обіз'яна, що буду перед ними щовечора, щогодини штуки показувати.

— Якиме! Ти мене компромітуєш перед людьми. Йди! Не муч мене. Ти розм'якинівсь, як велике ледащо. Я вже кілька раз одмовлялась, що ти нездужаєш і не виходиш навіть з дому, а сьогодні гості бачили тебе на вулиці.

— То скажи їм, що мене трясця схопила, та трясє так, що мені гості не в думці, йди лишень, йди в гостинну, бо оті шелихвости та підчихвости нудьгують тамечки без тебе.

— Ох я нещаслива з таким чоловіком! — промовила Зося і нібито заплакала.

— Ох я нещасливий з такою жінкою! Чи ти знаєш, що сливе половини батьківських грошей вже нема?

— Будеш служити, матимеш чини й гроші, йди ж бо! Я не втерплю та ще нароблю плачу й галасу на цілий дім.

І Яким, як та машина, мусив натягати сіртук і йти до гостей. Зося йому здалеки моргала й кивала, як він переставав розмовляти з дамами, і він з великою напругою мусив знов лепетати нісенітницю.

— Якиме! проведи мене в царський сад. Сьогодні там велике гуляння.

Яким, хоч і через силу, одягався і проводив її в сад, по разів сто крутячись з нею, ніби в хрещика граючись, по доріжках.

— Якиме! сьогодні митрополит служить в Софіївському соборі. Там буде багато панів. Проведи мене, голубе!

І Яким одягався і проводив її, а потім мусив з нею перейти разів три Хрещатик.

— Якиме! сьогодні свято. В Братському монастирі ректорі академії читає чудово акафіст. Мені про акафіст байдуже. Але там будуть самі аристократичні дами. Піду подивлюсь на убори.

І Яким віз її до Братства.

Так тягала вона мужа за собою, ніби налигачем. І звик він покорятись, як машина, передніше за любов, а потім через її вереди.

А тим часом, як рік упливав за роком, і батьківські гроші розкочувались... Лемішковські мусили вже найняти бідненьку квартиру, жити тільки на своє невеличке жалування. А чини не прибували, і грошей не прибільшувалось... Другі товариші Якимові йшли вгору, а його все минали... Зосі вже не було за віщо убиратись в дорогі сукні та шалі. Спом'янув Яким батькове слово, що хрести та чини не нагодують, і кааявся, що послухав своєї жінки — спродав батьківську хату, й млин, і державу.

— А що, жінко, будемо робити? — питав раз Яким в Зосі, котра сиділа, похиливши голову. — Я б радніший одкупити батьківське гніздо, та біг-ма за віщо! Мудруй та міркуй тепер своїм розумом, коли довела мене до бідності.

— До бідності ще далеко! Але вже я тим щаслива, що мені ніхто тут принаймні не докоряє міщанським родом, ніхто мене не цурається. Другі ж шукають і якось знаходять щастя-долю.

— Шукай вже ти, а з мене буде вже того, що я тебе послухав.

— То й ще раз послухаєш! Нащо ж бог дав розум чоловікові, як не на те, щоб ним добувати талану. Чи не пригадаєш ти нашого давнього

знайомого Ключковського, що був управителем в селі біля міста. Які в його чудові покої! Якого в його птиці, корів! які в його баскі коні! — Та він же користувався трохи не всім панським добром. Чому б пак і тобі не стати за управителя в будлі-якого багатого пана? Кидай ік нечистому цю скарбову службу, коли з неї користі, як кіт наплакав.

— А може б, мені швидко дали вищий чин, а може, й хрестик!

— Годі вже тобі марити про чини та хрести! Коли дають їх видавцем, то бог з ними! Нам треба грошей! Нам треба дітей вчити і самим пожити по-людській, всмак.

Яким і справді згадав покої Ключковського, згадав широкий двір, обсажений високими тополями, а по дворі отари овець, зграї гусей, індиків, корови, коні; а за домом сад, оранжереї; згадав жінку управителя, що жила, мов ота дідичка, згадав їх дітей, що бігали по хаті повбирані, як ляльки, згадав гарно повбираних няньок, що водились з дітьми. І він, здатливий на вдачу, вже почав здаватись в жінчині руки.

— Тільки хто його поїде шукати того місця? — питав Яким трохи перегодя. — Раз я зрушив з місця, та й не на добро...

— Тобі б тільки лежати та байдики бити. Як не поїдеш сам шукати місця, то я сама поїду...

Зося так і зробила, як казала: поїхала до батька, а там розвідала, розпиталась поміж знайомими і... таки напитала місце управителя в одного пана.

І знов потягла Зося чоловіка по світу, а він волікся за нею, не почувавши в собі спроможності, щоб не послухати її. Місце управительське, або економське, буває й корисне, але дуже небезпечне. Пани міняють економів, як хазяїни — наймитів, бо панське добро чогось любить переполовинюватись і переходити в руки управительські.

І знов зажили Лемішковські в гаразді, хоч і не на своєму ґрунті, не на своїй оселі.

Знов Зося літала баскими кіньми, вбиралася в гарні сукні, вбирала дітей, як ляльок, не мала ні в чому недогоди й недостачі. Ні одного діла не робив Яким, не порадившись із Зосею. Вона ж давала йому лиху раду, як зручніше користуватись чужим добром... Швидко зауважив Яким, що ступив знов на стежку дуже небезпечну... Трохи не щороку тинявся він по економіях, переходив він з місця на місце. Траплялось і добре, траплялось і погано. Раз просиділи Лемішковські довго на бурку, без місця, прожили, що нажили, й збідніли. Яким мусив на той час зайняти непоказне місце економа в Тхорівці, навіть в небагатого пана, в бідній економії. Отут же його і знайшов Ясь Серединський серед бідної обстави.

Х

Після веселого життя в великому місті Зосі було дуже важко жити в Тхорівці. На економії було не погано жити. І на поживок було добре: харч була довільня. Був там і розкішний сад, та не було там того, чим живе і тішить себе вдача польської панії; життя там було нудне й дуже нудне для Зосі. До міста було далеченько; кругом по околиці товариство було не багате. Зося мусила найняти для своєї дочки гувернантку, носату немолоду панну Теодозю. З нею тільки Зося тішила себе розмовою про Варшаву, про гуляння, про бали, про котрі розказувала Теодозя, само по собі пополовині з неправдою та власним підмалюванням і вигадками.

В своєму безталанні Зося винувала одного Якіма, гризла йому голову, настиралась, докоряла за його недбайність, за лінивство. Яким слухав й вже не виправдувався і не огризавсь, опустил руки і став попихачем у своєї жінки.

Візит такого значного пана, як Ясь Серединський, нового управителя всього княжого добра, несказанно стривожив і звеселив Зося. Новий

багатий сусіда, дуже гарний з лиця, ще молодий, сам приїхав до Лемішковських і запрошував до себе. Одним тільки zostавалась Зося невдоволена: молода управительша не приїхала до неї з візитом.

— Якиме! їдь ти сам з візитом до Серединських. Я не поїду, доки його жінка не одвідає мене. Вона більша пані, ніж я.

— Чого я поїду? — насміливсь Яким говорити.

— А ти, певно, хочеш, щоб я заниділа отут, в цій поганій Тхорівці, без порядного товариства, без людей! Покарав мене господь таким чоловіком! І не знаю, коли я тебе хоч трохи обтешу, вивчу!

— Покарав мене господь такою жінкою! — трохи не зірвалось в Якіма з язика; одначе він прикусив язик і мусив їхати до Серединських. Сама Зося натягла на його фрак, причепурила його і трохи не випхнула з хати.

Серединські привітно й ласкаво прийняли Лемішковського. Ганя прохала через Якіма Зосю в гості і сама обіцяла прибути до їх. Згодом трохи вона сама поїхала в Тхорівку якось в великий піст і просила Зосю і панну Теодозю бувати в неї у гостях без церемонії, по-сусідській.

Настали великодні святки. Ганя сподівалась в гості Лемішковських; одначе минув третій і четвертий день, а їх не було.

— Щось дуже гордовиті наші нові знайомі! — промовляла Ганя до Яся. — Не їдуть до нас у гості. Недурно вони говорили з тобою все про князів та про Париж.

Весна надворі стояла рання; дні були чудові, тихі, сонячні. Княжий сад подекуди вкрився бростю, навіть зеленим листом, наче пухом, а над ним ніби плавали золоті вершечки дворця. Квартира Серединських стояла на взгір'ї серед саду, що був одгорожений од княжого тільки

невеличкими зелено помальованими штахетами. Князів садовник-німець піклувався і коло управительського саду. З княжого парку в управительський сад можна було ввійти через легесенькі ворітечка з точених кілочків, гарні, як цяцька.

— Пані! — крикнула наймичка до Гані якось уранці п'ятого дня великодних свят. — До нас йде в гості князь з княгинею і з тою панею, що оце гостює в їх... От подивіться в вікно, коли не вони! Бо за собою тягнуть такі хвости, що я ще таких ізроду не бачила!

Ганя кинулась до вікна, а Ясь за нею. З княжого саду через ворітечка виступали пани по широкій доріжці, що йшла просто до покоїв Серединського, до бокових дверей.

Попереду тихою ступою йшла рівна пані, вся в чорному, ніби черниця. Сукня спадала з неї рясними фалдами та жмутами і тяглася позад неї довгим шлейфом. Половина її лиця була заслонена чорною сіточкою. Поруч з нею, взявши її під руку, йшла молоденька дівчинка в білому тонкому куценькому убранні. За першою парою йшла друга пара: то був пан з розкішними чорними кучерями, в високому капелюсі; він вів під руку пані, так само убрану в чорну сукню, що волоклася далеко позад неї.

Обидві пари йшли так поволі, ніби стояли на одному місці. Вони роздивлялись на дім, що стояв перед їх очима, з великими прозорими вікнами та здоровецькими шибками, з готицькими стрілками, понатикуваними скрізь на покрівлі задля краси. Вони роздивлялись на високі тепличні квітки, що були вже поставлені гарними купами попід стінами дому, по грядках в квітнику, чисто заскарожених і засіяних. А над ними гойдав тихий вітер зелене свіже гілля, а коло їх стояли вже зовсім порозпукувані кущі троянди, бузку, агрусу, цвіли вже якісь ранні кущики лелії. Над зеленим дерном вже високо підіймалися широкі круглі кущі півонії, півників, китицями стриміли пуп'янки тюльпанів, цвіла вже рання жовтогаряча лелія. Доріжка була чиста, заметена. І дім, і сад, і квітки — все було залите золотим весняним сонечком, котре не

жалувало проміння і щедро обсипало дві парі, що тихою ходою ледве посувались до дому, милуючись всім, що кидалось їм в вічі.

Ганя з Ясем бачили в вікно, як гості одчиняли ворітця, як йшли по доріжці, роздивляючись на всі боки.

— Князь іде з княгинею і з петербурзькою графинею; — промовив Ясь гордо й весело. — Тільки не вгадаю, що то за дівчинка тягнеться з княгинею поруч!

— А я не убрана! Що ж мені робити? — крикнула Ганя, одхилившись од вікна.

Дві парі наближались до дому, кивнули на хлопця, що скоротив залізними грабельками грядки, і про щось його питали. Ясь придивився гаразд, — аж то не князь з княгинею, а Яким Лемішковський з своїми дамами простував до його житла. Він аж засміявся.

— Добрих князів будемо вітати, Ганю! І вбиратись не вбирайся, і не дуже чепурись. І принесла ж їх лиха година, та ще таким чудовим ранком!

Ганя вийшла в свою убірну кімнату, щоб трохи причепуритись, а Ясь зостався в гостинній вітати гостей.

Гарно убраний лакей одчинив двері. В гостинну вступала Зося, держачи за руку свою молоденьку дочку; за нею слідком увійшла Теодозя з Лемішковським. На всю просторну гостинну зашуміли їх шовкові сукні, їх довгі шлейфи, що волоклись по блискучому паркеті. Зараз-таки вийшла до гостей і Ганя. Всі дуже церемонно посідали на фотелях коло стола.

Зала й гостинна були дуже просторні і світлі. Світ заливав гостинну з двох боків; з двох боків освічував Зося, що сиділа на самім переднім

кріслі коло широкого мармурового стола, якраз проти Яся, освічував Теодозю, що сиділа поруч із Зоєю. Яким і Ганя помістились проти їх, а молоденька дочка Лемішковських притулилась ніби під крилом своєї матері, прихиливши русьву головку до її плеча. Вся група дуже добре одбивалася в широкому дзеркалі, що висіло над другою канапою коло противної стіни, а найзначніше постать Зосі і Яся, що сиділи на передніх кріслах. В блискучому склі дзеркала Ясь роздивлявся на Зою, ніби бачив її вперше. І справді, тепер в гарному чистенькому убранні вона здавалась йому зовсім іншою, ніж тоді, як він був у неї з візитом.

Розкішна чорна шовкова сукня, пообшивана чорними оксамитовими стрічками і кружевами, через свої фалди і шлейф здавалась хвилю, на котрій пливли повні, білі, як мармор, її плечі, її лице, гладесеньке, делікатне, біле, як лелія, здавалось прозорим під пасмами ясного проміння світу, котрий перетинався і переплутувався з двох рядків вікон. Розкішні русьві буклі, зібрані пучком серед голови, розсипались дрібно й рясно по всій голові, черкались об білі печі і лисніли, мов золота хвиля, од кожного повертання головою. Білі атласові стрічки, срібні шнурочки, з котрих були штучно повироблювані кокарди коло пліч, здавались темнішими врівні з білиною її лиця. Теодозя, гувернантка, була так само вбрана, тільки бідніше. На її сухорлявій постаті розпущені буклі, при здоровому носі, здавались горщиком, наткнутим на кілок. Ганя сиділа проти їх, убрана по-буденному, в просту вовняну сукню та в мантиль. Її голова була причесана просто, по-домашньому. Вона оглядала своїх гостей і тільки дивувалась, де та небагата економша з Тхорівки понабирала таких багатих і доладних уборів!

Розмова розпочалася звичайна і потім потроху все переходила на вищий тон. Більше за всіх говорили Зося, Теодозя й Ясь. Другі помовчували і більше слухали. Зося почала мову про Київ.

— Пишуть, що оце взимку в Києві буде італійська опера. — Ох! яка шкода, що ми покинули Київ. Закинула нас недоля в цей хутір...

— Ми чули, що ви мали навіть свою маєтність, свою державу, — спитала Ганя.

— Мали та продали, бо забажалось перебратись в Київ. Муж мій тоді ще був на скарбовій службі.

— Ні поля, ні маєтності не мали, а тільки чималий ґрунт у місті, — обізвався Яким і зараз замовк, як на його глянула жінка.

— То ви й служили? — спитав його Ясь. — Навіщо ж ви покинули скарбову службу?

За Якими відказала жінка.

— Бо мужа тоді один знайомий дідич попрохав до себе за управителя. Місце було дуже догідне й вигідне, щоб ним знехтувати. Ото ж ми мусили покинути Київ, хоч я й тепер шкодую. Треба при звичаюватись до села...

Яким вирячив очі, дивуючись, коли-то його жінка шкодувала за службою. Він і досі не звик слухати, як Зося при людях розказувала те, чого з ним ніколи й нігде не траплялось.

— Мабуть, знайомих мали багато! певно, не нудьгували так, як от тепер у наших глухих сторонах, — спитав Ясь.

— Де вже нудьгувати, коли в нас були тижньові вечори! В понеділок був у нас вечір, в вівторок в одного знайомого генерала...

— В столоначальника... — вирвався Яким, поправляючи жінку.

— Чи то, правда... в столоначальника... Вже й позабувала. А в середу у генерала...

Яким тільки роззявив рота, пригадуючи надаремно, коли-то він на своєму віку кумався з генералами.

— Вважайте, мої панове! — промовила поважно Зося, ораторському розмахуючи рукою. — Звикнути до міського товариства, до людей просвічених, до щоденного читання свіжих журналів і газет, до театру, звикнути слідкувати за кожним науковим або політичним рухом і зразу опинитись у такій глушині! Ох, боже! Яка я рада, яка я рада, що наш знайомий пан Хоцінський познайомив нас в цих пушах та нетрах з вами!

Хоцінський і справді був знайомий з Зосею, знав її, як польську добру патріотку, і мав на приміті запровадити її до Серединських, щоб вона мала свій вплив на їх сім'ю.

— Який садок гарний коло вашої квартири! Та ще й сукупний з княжим! Такі парки чудові можна знайти хіба в нашій Варшаві, — промовила Теодозя, підіймаючи свої олив'яні очі до стелі і просто обертаючись до Яся. — Яка місцина гарна! Які чудові скелі, водопади! Живши тут, в Кам'яному, я, надісь, цілими днями сиділа б у парку або з книжкою, або з роботою.

— А нам вже й байдуже за його! — одказала Ганя. — Я навіть рідко коли й гуляю в парку, та ще в тих далеких закутках. Погуляю трохи коло свого дому, повештаюсь, та й до господарства в покої.

— А ви любите піклуватись господарством? — спитала Зося з легенькою осмішкою, але все-таки поважним тоном.

— О! моя жінка велика господарка! — одказав Ясь, жартуючи.

— От я так, нігде правди діти, зусім нездатна до господарства, — обізвалась Теодозя.

Зося окинула косо очима Ганю. Її руки, пухкі й білі, справді не блищали панською білиною. На кінчику мізинця дуже вважливе око Зосі заприкмітило цятку сажі... Ганя, вештаючись у пекарні, до всього приглядаючись, десь черкнулась об сажу, сама того не примічаючи.

— І я дуже люблю сільське господарство, — промовила Зося поважно, — а найбільше тоді, коли воно достачає доволі прибилі...

Яким знов вирячив очі на свою жінку, згадуючи, як вона хазяйнувала на батьківському ґрунті. Аж надто білі, рожеві пальці Зосі доказували, що вони не дуже любили доторкуватись до куховарського й господарського діла.

Лакей у білих рукавичках, прибраний у панську ліврею, виніс на великому срібному підносі кофе і підніс зараз до Зосі. Кокетливо і з повагом вона простягла руку, взяла чашку і, не дивлячись на лакея, велично махнула до його другою рукою. Вона показала, що не хоче брати сухарців і бубличків. Лакей оступивсь од неї з острахом і, ступаючи навшпиньки, поніс далі кофе. До своєї пані, до Якима, навіть до Яся лакей підступав багато сміливіше.

Випили кофе. На щоках в Зосі виступив більший рум'янець. Губи зачервоніли, як троянда. Вона вгніздилась у фотелі і легенько закинула голову, ніби втомившись, її кучері посипались на білу шию.

— Яка чудова квартира! — промовила Зося, встаючи згодом і беручи за руку свою дочку. — Видно одразу, що княжа!

Держачи при собі доню, котра все чогось тулилась до неї в білій куценській сукні, Зося перейшла просторну гостинну, ніби пересунулась. Шовковий шлейф шелестів, скобзаючись по блискучому паркеті, її постать, повна, тілиста і разом складна, її свіже лице, її розкішна коафюра, все разом заворушилось в кількох дзеркалах. Зося прямувала до дверей, що були в залу. Ясь схопився і полетів одчиняти двері,

наввипередки з лакеєм, що вже похопивсь зробити своє діло. Тоді всі встали з-за столу і пішли за Зосею, котра повагом ішла по світлиці, мов цариця, оглядаючи салони. Всі йшли за нею, ніби її двірський штат.

Вся розмова між гістьми велася по-польській. Одна Ганя говорила по-московській, та й то не дуже добре.

— Чи й ви поляк? — спитала несподівано Ганя в Якима, примічаючи, що він крутив польську мову так само погано, як вона московську.

Всі разом звернули увагу... Яким очевидячки не знав, як одказати, чим себе назвати, дуже смішно лупав очима, ніби пригадував, збирався одказати... і знов задержував язик... і знов пресмішно лупав очима і кивав губами.

Зося кинула на його очима сердито. Яким через силу викинув з рота слово: "поляк", і сам почервонів на всій ширині свого повного блілого лиця.

Ганя в свою чергу теж поставила на йому свої очі...

— Бачите, моя дорога пані, мій муж походить з польського роду, тільки віри православної, — сказала Зося і хотіла вивести разом і Якима, і Ганю, і себе з цієї плутанини. Одначе сама почервоніла до самих вух та кучерів, а Яким все стояв та лупав так смішно очима, що його дочка не втерпіла і стиха зареготалась. Всім стало не до ладу, незручно стояти і дивитись одно одному в вічі.

— Чи не маєте будлі-яких нових газет? — спитала Зося в Яся, щоб розмовою затерти діло.

— Яких же вам? — опитався Ясь, — чи польських, чи руських?

— О, безпремінно польських! Я ледве слебезую по-руському, — сказала Зося.

— Ох, змилуйтесь, наділіть нас газетами та журналами! — почала тоненьким голоском Теодозя і під кінець із'їхала на природню басову ноту.

Зося вернулася в гостинну, а за нею рушило все товариство. Повагом знов перейшла вона гостинну і сіла коло столу, обпершись ліктем об стіл. Вся її постать дуже була підхожа до розкішної обстави, до килима дорогого, на котрому розіслала вона свій шлейф, поклала маленьку ніжку, до мармурових столів, до великих дзеркал, паркетової підлоги... Ясь не зводив з неї очей...

Гостям очевидячки не хотілось од'їжджати додому. Ганя запросила їх на сніданок до столового покою. Там був гарно прибраний стіл, обставлений рясно тарілками з холодними закусками, винами, срібним сервізом, дорогими серветками. Все те тішило Зося й Теодозю.

По закускі всі пішли в княжий парк на прогуляння. Там, під приїздом саду, повинні були ждати їх коні, як казала Зося. Та вона так тільки казала, а справді звеліла кучерові попасти коні в жида і не виїжджати, аж поки вони самі не прийдуть. Повозка й коні були погані: Лемішковські соромились заїжджати просто до квартири Серединських.

З багатих світлиць Зося з товариством вступила в багатий панський парк. Ясь вів її під руку. Попереду йшов Яким з Теодозею і дочкою. Ганя розпрощалась з гістями і зосталася вдома. Широкими доріжками, між свіжим гіллям дерева, попід високими скелями, через гроти і місточки йшла Зося, схилиючись на Ясєву руку. Зося розказувала про своє життя веселе в Києві, про невдачі свого мужа на урядовій службі і в управителях, оповідала про свої втрати, про своє невеселе життя в Тхорівці, само по собі багато дечого прикидаючи, переіначуючи, примальовуючи по своєму звичаю. Її лице то блищало радощами, то

засмучувалось, і вії опадали на щоки, і часом іноді хнюпилась її чудова голова додолу і спадали її русі буклі на біле чоло. А вона стояла з Ясем над самою водою, на кам'яних тесаних східцях, вже обставлених вазонами з тепличними квітками. В прозорій воді вона просто роздивлялась на чорні кучері Ясеві, на гарне лице його, молоде й мужнє і zarazом делікатне, панське. Ясь пригадував її Якіма за часів його першої молодості. Тільки в його лице ніби дихало щастям і вдачею, красувалось гордістю і самонадією...

Трапилось перехопитись через вузький місточок, що був кинутий з чималої скелі на другу і висів над кипучою водою. Дами боялись йти, а більш того, що вдавали, хапались за штахети і не наслідувались та не зважувались ступати на дошки. Теодозя аж пищала, аж вищала, та все одхилялась од мосту і затуляла очі рукою. Яким без соромат реготався їм у вічі і не рушав з місця, щоб попереводити дам через хисткий місточок. Тоді Ясь брав кожду даму попід руки і помаленьку переводив їх через місток. І Теодозя, і Зося дуже горнулись і липли до його, переступаючи тихесенько через місток-кладку і звичайненько дякували його за послугу.

Вийшли вони з парку до приїзда; ні коней, ні повозки не було. Зося погмоніла на кучера. Ясь послав одного з помагачів садовника по екіпаж, повів гостей в оранжерею, забавляв їх тимчасом, доки приїхав фаетон. Лемішковські розмістились в гарненькому управительському фаетоні, і коні, як змії, понесли їх по дорозі в Тхорівку.

— Який чудовий день провели ми сьогодні! — промовила Зося.

— Цей день чогось нагадав мені про Варшаву, з її розкішшю, гульбищами, панамі, — обізвалась Теодозя.

— Чи і в Варшаві ви їли такі дорогі сніданні, пили такі дорогі вина, як сьогодні? — спитав Яким.

Зося торкнула його ліктем. Він замовк. Теодозя надула губи.

А тимчасом Ясь, випровадивши гостей, вернувся додому і сів за обід з Ганею.

— А як тобі показались тепер Лемішковські? — спитав Ясь.

— Так, як і передніше: Лемішковська удає в себе велику паню, бувалу, вчену, просвічену, не знає, в що цінувати себе.

— А хіба ж вона і не поважна пані? Як вона вміє держати себе з повагою! Всім дає знати й розуміти своє панство. Навіть наш лакей ступав коло неї навшпинячки. А як вона по покоях пройшлась, як пава! а як вона держить ту голову гордо та пишно, щоб й кокетства й грації не позбутись, і дати всім знати, що вона поважна пані з дідів, з прадідів... Вона тобі зуміє заткнути за пояс навіть оту грабину, що я оце бачив в князя! Приїхала з якоїсь Тхорівки, а тямить поставить себе, мов та цариця. Їй-богу, їй прияличувала б хоч і корона!.. Щось вона мені натякала про свій рід, що вийшов звідкільсь з-під Варшави, чи що, про своє життя багате в Києві.

— Хто там її знає з її родом. А що вона приїхала з Тхорівки, то ми тому добре відомі, хоч на їй і багатий убір...

— А буклі! а сукня! а ті пучечки з білих стрічок і срібних шнурків, що блищали, мов зірочки, коло плечей, на грудях...

— І попримічав! дивись! Певно, добре кмітив за всім! Недурно вона так задирала голову та трясла тими кучерями!

— А вже сам Лемішковський, то це правдива Лемішка, — промовив Ясь, сміючись. — Сидить та тільки очима лупає та трохи не куняє. Я думав, от-от засне!

— Чим же він не людина! Хіба тим, що не дає Зосі прибріхувати на всю губу. Його, здається, зовсім засмикала й загнала твоя Зося...

— Яка ж вона моя? — спитав Ясь, осміхаючись.

— Бо ти її хвалиш.

— Бо й є за що! Вона, певно, з чималих панів. Недурно ж вона природня полька! Вміти так себе держати, говорити таки розумні речі...

— І розсипати гроші в Києві на сукні, на бали... Правдива полька!

Ясь насупив трохи брови.

— А ти вже й знаєш? — опитав він, осміхаючись трохи згодом.

А тимчасом Лемішковські, вернувшись до господи і зіставшись удвох у хаті, мали свою розмову.

— Бачиш, як люди живуть! — докоряла Зося чоловікові. — Які в їх світлиці, яка мебіль, які килими! А хазяїн! Так і знати одразу, що людина панського коліна і доброї науки!

— Великого роду? — одказав Яким. — Такого самого, як і я. Хіба ж не знаємо, як він був обшарпаним писарчуком чи економом в Нестеринцях? Це тобі знає кожний мужик... Трапилось щастя та й годі.

— Те нічого, що він був там писарем чи чим!.. Коли ж він уміє так привітно обійтись з людьми, вміє ходити коло дам, вміє сказати й приказати! Серед тієї розкоші він здається ніби на своєму природньому місці, ніби він там родився, й зріс, і виховався.

— Ото штука велика! І ти родилась і зросла не в великих розкошах! І твоя Теодозя, мабуть, була в Варшаві, може, й жидівською наймичкою. А дай вам грошей кілька тисяч! А пусти вас в ті розкішні світлиці! Та ви там заграєте таким баским конем, що й...

— Якиме! — крикнула Зося, схопившись з канапи, — і коли я тебе обтешу? Що то за слова, що то за речі? Жадними пахощами не видушу з тебе того духу твого батька Лемішки! А Теодозя — жидівська наймичка! Пхе! Слухай ти! Щоб ні я, ні діти ніколи не чули од тебе таких поганих мужицьких слів... Коли запровадив нас своїм лінивством у цю Тхорівку, то вже корився б, принаймні б хоч мовчав.

Яким замовк, і з уст ні пари! Зося, сердита й червона, гуркнула спересердя дверима і вийшла з кімнати. Вона пішла до Теодозиної кімнатки і там набалакалась донесхочу про своїх нових знайомих...

— І що за диво, що за людина пан Серединський! Ох, мати божа! — аж вищала Теодозя, склавши долоні і дивлячись на стелю.

— Гарний, веселий чолов'яга, рослий, з панськими манерами, з чистою, щиропольською мовою. Хоч у Варшаву, то годиться!

— А Серединська щось не дуже... — додала Зося. — Така тиха, смирна, як овечка. З нею не дуже можна розбалакатись. Та все розказує про те господарство, про худобу. Чи ти зауважила, моя кохана Теодозю, що в неї руки були в сажі? Знать, сама робить в пекарні чорну роботу та порається коло печі.

— А убрана так простенько, дуже вже по-буденному. Я все роздивлялась, чи не знайду часом де на одязі тіста або борошна, — говорила далі Теодозя. — Мені здається, що вона сама паляниці місить й виробляє...

— І то, мавши стільки наймиття, — підхопила Зося, — щоб я піклувалась отим куховарським паскудством! Їй-богу, чудно якось діється на світі! Дає бог щастя-долю тому, хто не вміє ним навіть гаразд користуватись. Серед такої розкішної обстави, маючи такий засіб, вбиратись так просто, ходити в пекарню, баблятись в тісті, поратись, паскудити руки сажею!

— Вона й гарна, навіть дуже гарна, — казала Теодозя, — тільки краса її якась не панська. Так не пристає її постать до тих великих дзеркал, до тих високих, здоровецьких вікон. А може, тим, що вона не убрана як слід?

— Де там вона гарна! — відказала Зося. — Що то за краса лиця, що скинулось на лице сільських українських дівчат? Ті очиська чорні, ті бровища аж сині... ті рум'янці... Нема в її нічого такого небесного, тих очей романтичних, тих золотих кіс...

Зося мала на думці свою красу, котру вважала за найвищу, красу справдешню, за котру не було навіть в світі нічого кращого.

— Коли ж то нам доведеться знов бути в Серединських? — сказала вона, легенько зітхнувши, і вийшла з Теодозею в сад на прогуляння.

Через широку долину поміж горами та горбами мріло Кам'яне. Видко було навіть частину княжого парку, а над сизим туманом понад парком ніби висіли на повітрі вершки однієї оранжереї, котра стояла на горбку.

Обидві вони, вступивши в свій садок, несамохіть якось одразу обернули очі в той бік, де стояло Кам'яне, де мрів, ніби сизий туманець, княжий сад, звідкіль виглядали легенькі готицькі вершечки оранжерей.

— Ондечки те місце! — промовила Теодозя, легенько кивнувши носом на сизу далечінь.

"Он те місце! — подумала Зося мовчки, — де люди живуть, як у бога за дверима, як у раю; он те місце, де тепер, певно, по парку помагає Ясь".

І став перед нею Ясь, мов живий, над прозорою водою, на кам'яних східцях, між кущами широколистих вазонів. А вона ніби держалась за його руку, крадькома поглядала на дивний профіль, на повні молоді уста, на чорний блискучий вус: вона ніби уявки знов бачила в воді лице горде, панське, пишне, вона ніби почувала тепло од його руки.

"І коли-то нам доведеться знов побачитись!" думала далі Зося.

Довго гуляла вона з Теодозею по своєму великому саду. Їй так не хотілось вертатись до хати, де бідність, негарна обстава, покривлені темні вікна, немальований поміст ще гірше разили її серце після розкоші в житлі Серединських. Зося через силу переждала обід у своїй хаті, і знов пішла з Теодозею до саду, і знов не зводила очей з того сизого далекого туману, пронизаного червоним промінням вечірнього сонця.

"Як там тепер гарно в саду! — думала Зося, — як там тепер тихо на тих алеях, над поточками!.. Коли б оце мені тепер постояти на тому високому місточкові, надивитись на ту шумливу воду! постояти поруч з ним, спершись на поручата, доторкуючись своїм плечем до його плеча..."

І треба було йти в хату, а Зося тягло в ту милу сторону, де вона зачула нове щастя, де вона пережила такі милі години.

— Чи чуєш, Теодозю, як там музики грають? Теодозя насторожила замість вуха довгий ніс і прислухалась.

— А справді, неначе грають! — одказала вона, — мабуть, тепер у саду на горі гримлять оркестри.

І Зосі вчулось, що грає оркестр, вчулось, що гудуть та гучать якісь дивно гарні мотиви, то сумовиті, то дуже веселі. І здавалось їй у душі, що ті мотиви пливуть стемненно з того сизого далекого туману, де блищали проти заходу сонця шпичасті вершечки оранжереї, пливуть од вершечків садового дерева, вкупі з тихим подихом вітру.

— Мамо! — гукала до неї дочка з одчиненого вікна. — Ходіть до хати, бо вже вечеря готова. Вже й надворі поночі...

Зося увійшла в хату, де ворушились в темряві діти, наймички, Яким. І знову огорнуло її зо всіх боків буденне, щоденне життя економії в Тхорівці.

Минув тиждень, наступав і другий. Одного ранку якимсь серед тижня затупотів кінь на подвір'ї економським. То прибіг верховий козак. Зося бачила його в вікно, і душа її чогось затремтіла. Коли це наймичка внесла лист. Дрижачою рукою Зося розірвала конверт. То були записки од пана Серединського на бал. Зося поцілувала лист і прожогом кинулась до дверей, щоб оповістити таку новину Теодозі.

— Панно Теодозю! — гукала Зося, вскочивши в сіни, — Теодозю, кохана!

В сінях саме тоді наймичка годувала птицю. Перелякані кури кинулись в одчинені до світлиці двері. Теодозя, зачувши з другої кімнати через сіни голос Зосі, полетіла до світлиці.

— Теодозю! Моя мила, моя кохана! — кричала Зося, кидаючись на шию до Теодозі. — Дивіться, що привіз козак!

Теодозя вскочила в світлицю, вхопила й прочитала білет і собі кинулась до Зосі обніматись та цілуватись. А кури, не вважаючи на таку почувливу сцену, киркали, кудкудакали і літали по світлиці навкруги двох дам.

Яким, почувши в світлиці крик та галас, заглянув в двері і дуже зачудувавсь, побачивши таку чудну сцену, і, як хазяїн, почав кишкати на курей та виганяти їх, не вважаючи на Зося, котра обнімалась з Теодозею.

— Якиме! на лишень, читай! — крикнула до його Зося, тикаючи йому в руки білет.

Яким прочитав тихо, вернув їй білет і вийшов з хати, промовивши: — І чого тут радіти, цілуватись та плакати!

А Зося з Теодозею знов обнімались, читали балет і знов цілувались з слізьми в очах.

Натішившись доволі, вони почали радитись, як їм нарядитись на бал, і скінчили на тім, що Теодозя з Якимом повинна їхати до повітового міста, купувати матерій, блонд, квіток і всякої всячини.

Зося не хотіла їхати, щоб не запалити свого білого лиця.

— Якимцю, послухай мене, котку! — підлещувалась Зося, — поїдь ти з панною Теодозею в місто і покупи, що нам потрібно до балу.

— Одчепись ти собі з балом! Мені ось треба зараз їхати на поле до робітників. Ти знаєш — тепер час гарячий. Нічого байдики бити!

— Послухай же мене, будь ласкав! Поїдь! Теодозі самій ніяково їхати — вона панна.

— Хто ж винен, що вона й досі панна? Велика приємність возитись з такою панною! — промовив Яким, простягаючись на канапі.

— Поїдь-бо, не доводь мене до сліз! — промовила Зося вже плаксивим голосом. — Господи милостивий! Раз довелось по-людській провести вечір, а йому байдуже, хоч би я й заниділа отут в Тхорівці й пропала, їдь же, та ще й зараз! Поки мого життя, буду тобі вдячна! Ти знаєш, що до балу зосталося кілька днів! — пестилась Зося.

— Та вже й поїду, тільки одчепись!

По ранньому обіді Яким з Теодозею сів на повозку і покотив у місто. На другому кінці села жив священик, отець Микита, удівець і бездітний. Яким крадькома од жінки частенько навідувався до батюшки, довго балакав з ним, випивав по чарці, а потім, вернувшись додому пізенько, одмовлявся тим, що буцімто задлявся й загаявся на панськім току, коло робітників в клуні.

Проїжджаючи коло батющиної оселі, Яким побачив отця Микиту на ганку і крикнув погоничеві: "Стій лишень!" Погонич спинив коні. Яким скочив з воза і побіг до отця Микити.

— Зайдіть же, хоч плюньте через поріг, та вип'ємо хоч по чарці, — запрошував отець Микита Якима.

Яким попрохав Теодозю подождати і пішов у хату.

— Оце спасибі вам, що ви трапились. Тепер чомусь гості не приїжджають, і самому ніяково їхати в гості. Ні з ким і чарки горілки випити, і розважити себе хоч трохи.

Отець Микита поставив на стіл графин горілки, паляницю й маслянку. Випили по чарці, розбалакались, випили і по другій, і по третій. А Теодозя сиділа на возі і дожидалась.

— Ой, час би й їхати! — просився Яким, не рушаючи з місця. — Мій губерніс, мабуть, вже лютує на возі.

— Нехай там трохи покрене носом об полудрабки, а ми тимчасом вип'ємо по чарці. Спасибі вам, що ви нагодилися: є з ким і до кого випити. Така нудота, така нудота самому в хаті!

Теодозя ждала і почала вже репетувати. Й до того-ще добре припікало сонце. Вона послала по Якима погонича.

— А ходи сюди, парубче! випий лишень за здоров'я отій панні, що тебе на возі клювала носом у потилицю.

Парубок випив і терся коло порога, сподівався ще чарки. Отець Микита налив йому ще чарку. Парубок залисався, запроханий на полудень в пекарню. Теодозя трохи не луснула од гніву, а за погоничем послати було нікого. Кругом не була живої душі. Самій піти — було страшно, бо коло самого порога лежав страшенний собака. А тут коні не стояли. Мухи допікали їм на гарячому сонці, і вони рушили з місця і потягли до повітки у холодильник. Не вміючи правити кінсьми, Теодозя трохи не плакала і кляла Якима й парубка. А тут, на біду, ще їхали по дорозі якісь паничі і, певно, побачивши її ніс, почали без сорому сміятись трохи не в вічі Теодозі.

— Цуприкуйте віжки на правий бік, пані! — гукав проїжджий сміливий погонич з свого воза до Теодозі, а Теодозя трохи не плакала вже.

Аж сливе через годину вийшов погонич до Теодозі.

— Чом ти не покликав пана, та ще й сам залисався там! ледащо, мурмило, тухтій, "лайдак"! Оце нахаба! Це, надісь, намога того удівця до нашого пана? Га?

— Кличте вже його ви! — одказав погонич, коливаючись трохи на ногах. — Я пополуднував оце всмак. Там почався такий бенкет! Горілка така смачна! А баба вже вареники ліпить! Принука та намога була, а я й

не одмагавсь, бо було ніяково. Погана надія на пана, їдьмо хіба самі!
Панові не спосудилось сьогодні; в його од горілки вже аж очі заснітились.

Теодозя догадалась, що, й справді, плоха надія на пана, і наважилась поїхати сама до міста, щоб не загаяти дурнісінько часу.

Зося не сподівалась того вечора їх додому, бо до міста було далеченько, і вже налагодилась лягати спати. Коли це несподівано й раптом одчинились двері, і в хату ввійшов Яким, веселий, сміливий. Його очі блищали, аж іскрами сипали; на його блідому лиці аж пашіли рум'янці. Волосся на голові настовбурчилось, наче бурею. Появок його в такий час і в такому дивному становищі несказанно здивував Зося. Вона стояла і не знала, що казати.

— Чи це ви так швидко вернулись з міста? — ледве промовила Зося.

— З якого там, у Іродового сина, міста? З балу! От що! — заговорив Яким по-українській, як парубіяка.

Зося знов вирячила свої очі на його дикі, блискучі очі.

— А ти думала, що тільки тобі можна розважати себе та гуляти на балах, а мені й ні? І я був на балу! був! Ну що ж ти мені за це скажеш? А яких чудових вареників наварила баба Параска? Куди ж тобі! Куди тобі до неї, хоч ти й полька!

Зосі здалося, що він загулявся десь у якоїсь молодиці на селі, і вона трохи не зомліла.

— Куди ж тобі до баби Параски! — знов забелькотав Яким, ледве соваючи язиком. — Отець Микита, от у мене чоловік! А ти що? тобі тільки в думці бали, танці! Куди вже тобі до баби Параски!

Яким почав реготатись якимось чудним, ніби не своїм голосом. Зося бігала по хаті і ламала руки.

— Бога ради, мовчи! не кричи! Діти сплять, попрокидаються — почують, слуги побачать!

— Нехай чують, нехай бачать, що я був на балу, що й я гуляв! А то все тільки ти гуляєш, все ти. А мені б то й не можна? О! Враг його матері! Потривай же! поміряємось, хто з нас дужчий.

Очі в Якіма заблищали, як у вовка. Зося чогось одразу згадала старого покійного Лемішку і затрусилася усім тілом і душею.

— Гуляв і тебе не злякаюсь! Прогуляв усі батьківські тисячі, усі батьківські сади, й левади, й млини, проміняв їх на Паращині вареники. А ти свята та божа все дома сидиш, все богу молишся!

— Якиме! мій коханий, мій милий, йди спати, не муч мене!

— Зося, моя ти богине! моє ти щастя!..

Яким не скінчив мови, став перед нею навколішки й почав страшно реготатись, дивлячись їй у вічі і держачи її за руку. Його червоне лице засвітилось таким молодим виразом; його очі, повні сліз, заблищали, наче в дитини, наче в хлопчика, і нагадали їй Якіма молодого, давнього, рум'яного, веселого. Зося заплакала, своїми слабкими руками ледве довела його до постелі і якось впросила лягти.

— Зося! моя ти богине! Дарую тобі всі сади, всі тисячі, всі свої чини! Бо й я гуляв, бо й я був на балу. А Теодозя носата, як чапля, невірна, погана!.. — говорив Яким, засипаючи.

Зося так стривожилась, так стурбувалась, що заснула тільки перед світом.

З її думки не сходив отець Микита, Яким... і в легкому тривожному сні все вештались перед нею то небіжчик Лемішка, то Яким, то баба Параска, якась на взір ніби Леміщиха, то здоровенний і страшений дзвін на розгоні, з залізним серцем... То знов ставало їй тихо й ясно на душі, і вона ніби літала над зеленим пахучим садом, над золотOVERHOЮ княжою палатою, в тихому і рожевому світлі; і відчувались їй знов якісь мелодії. То знов їй снилось, що вона йшла широкою алеєю, вступала в кам'яну печеру в скелі, де світиться якийсь чарівний блакитний одлиск. Печеря ніби глибшала, темнішала, чорнішала, і назустріч їй вилітав Яким, чудний, страшний, з закудланою головою, з дикими блискучими очима, хапав її обома руками попід руки і волік у якусь темну глибочінь, під землю. Вона почувала, що падала вниз, як на повітрі, і, крикнувши з переляку, знов засипала, і знов верзлося їй те саме, тільки інше трохи...

Зося прокинулась пізно. Якима не було дома: він пішов на поле до робітників. Опівдні приїхала з міста Теодозя і навезла всякої всячини, усякого краму, що було потрібно до балу. Невесела, з блідим лицем стріла її Зося; але як угляділа усякий крам: матерії, стрічки, квітки, як розговорилась з Теодозею про бальові убори й як їх робити, то зараз минув смуток, ніби його і не було. Не гаячи дурно часу, вони зараз прийнялись до роботи, шили, пороли, приміряли перед дзеркалом і знов шили, зв'язували квітки в пучечки. Од старого бальового білого убору, ще справленого за Леміщині грошики, Зося поодпорювала дорогі білі і чорні широкі кружева і облямувала ними свою нову білу сукню. Знайшлися в скрині давні дорогі троянди і пішли в нові букети. Вся та робота, та тяганина, той гармидер невимовне тішив обох дам, котрі цілими днями пильнували коло роботи і тільки ввечері вибігали в сад, на горбок, щоб глянути на те місце, куди вони збиралися знятись і полинати на днях.

А тут, як кажуть, сорока на хвості принесла звістку та чутку, що на балі буде сам князь, що Серединський думає запросити його на вечір. Така чутка була для їх все одно, що остроги для дуже гарячого коня. Ще більше закипіла робота, ще швидше завештались голки в їх руках! Разом з блискучою обставою багатого балу Зося і Теодозя вже заздалегідь

почували душею якусь оману, якийсь аристократичний блиск і дух, котрий так припадав їм обом до вподоби. Вже обидві вони марили думкою безпремінно заповнити серце якогось великого пана, верховодити ним, пустити про себе по околиці чутку.

— Теодозю, моя кохана! — промовила Зося. — Тамечки ж на балу будуть усе наші польські патріоти. По правді, нам би слід одягтись у жалобу.

— Я так і думаю одягтись, — одказала Теодозя. — Біле з чорним та й годі.

— Але ж там буде багато і не поляків, німців, руських. Я думаю пришпилити і троянди... а чорним широким кружевом обведу тільки поділ сукні.

Зосі хотілось догодити "і нашим, і вашим", як то кажуть. Так вона і зробила.

Настала гаряче жадана й ждана неділя. Зося й Теодозя стали на тому, щоб їхати до Кам'яного зарані, убратись по-бальному в жидівській станції і перед балом ще трохи погуляти в саду, бо щонеділі грали в саду музики і туди збиралось багато сусідніх панів на гуляння. Зося міркувала, що приїжджі на бал доконче будуть перед балом гуляти в саду. Дочки на бал не брали, бо не вистачило грошей на убір. Бідна дівчинка заливалась слізьми, випроважаючи батьків на бал.

Як міркували, так і зробили. Зося не помилилась. В саду надвечір гриміли музики; по доріжках вештались пани парами й купами, деякі вже повбирані по-бальовому. Швидким оком Зося скидала убір дам і тихо плила попід руки з Теодозею по доріжках. Теодозя заслонила лице вуалем, а щоб її ніс не дуже кидався людям в вічі, вона так прибрала покривало, що широка густо заткана квітка прийшлася якраз проти

самого носа і, справді, заслонила його трохи. Яким йшов позад дам і ніс у руці деякі дрібні речі.

Вже вони минули місток, що висів над тихою водою; вже вони перейшли місток, що висів високо на скелях над водоспадом, шумким і ревучим. Дами тепер не ойкали, не кричали й ні кришки не боялись, як передніше колись, а прямісінько і міцними ногами перейшли його, навіть не зауваживши на його. Тут разом з шумом води з гори облило їх дзвеніння розкішного оркестра, що грав на близькому шпилі під накриттям, напнутим на колонках, з білих і червоних смужок парусини, над котрими плавав та метлявся на повітрі червоно-білий стяг. На горі, між зеленим деревом, миготіли, вештались, ніби метелики на сонці, білі, червоні і інших кольорів сукні, зонтики. Туди, на гору, пішли й вони усі, вийшовши по кам'яних східцях, поминаючи купи вазонів і гульбища та кіоски поміж зеленим деревом.

На самій горі, серед широкого плацу, зеленого, як зелене сукно, обставленого подекуди купами чудових вазонів з пальмами, грали музики, а кругом того плацу звивалась, неначе гадюка, широка доріжка. Над нею посихлялись зелені віти дерева, а кругом по доріжці скрізь стояли попід гіллям залізні плетені канапки. Тут крутилося все приїждже товариство по тій доріжці, неначе душі в Дантовім раю, лилося без перерви слід за слідом, ряди за рядами, а деякі обсіли канапки й одпочивали в холодку, прикриті зеленим гіллям. Зося з Теодозею пишно попливли, як дві паві, за тим гуртом дам і кавалерів, що тихою ходою ходили по доріжці, злилися з гуртом у тім колі, що приймало в себе свіжі сили, випускало з себе притомлених людей й знов поновлялось приїжджими, і знов крутилось рівно й помірно, як рівно крутиться здорове млинове колесо. Очі притомлювались, дивлячись на його, зиркаючи на лица усякові: гарні й негарні, свіжі й замлілі; на чудові дамські убори, багаті й бідні. Бал у Серединських багато прибільшив гуляючого товариства.

Вже сонце сідало за містечком, над лісом; вже по далекій долині над водою посів імлою опар, а музики не переставали грати, а гуляючі не переставали ходити.

— Князь гуляє! князь гуляє! — тихо пронісся між рядами гомін, як шелест листу.

Всі шукали очима князя, всі питали про його. Князь був убраний дуже просто, ввесь в чорному, і нічим не одрізнявся од інших гуляючих по саду панів. Тільки й кидалась в вічі його повна, кремезна постать, його здорове лице і сиве, аж біле, волосся на голові.

Зося бачила, що всі задивлялись на неї, всі слідкували очима за її лицем. Тільки князь навіть не поглянув на неї. Чисте й свіже повітря, веселий гуляючий гурт, чудові мотиви музичні — все те наддало її лицю спокійність, робило її білий вид, її рум'янці ще кращими, рівняло і так дуже рівний стан. Зося, проходячи коло князя, обернула просто на його очі. Князь подививсь на неї і потім не зводив з неї очей, прикривши око склом. Зося почувала, що ніби в неї на плечах ростуть крила, підіймають її од землі, ставлять її вище за всіх людей, що товпились натовпом кругом неї.

Вертаючись до житла Серединських, вона на хвилиночку завернула на те місце над водою, де вона стояла з Ясем, глянула на воду, на листаті вазони, почувала ніби дух його краси — й тихісінько зітхнула. Вона більше вже не вагалась, вже запевнила й себе, що в її серці зародилась нова любов, вперше по виїзді з Києва.

Широкою алеєю йшли Лемішковські до квартири Серединських. Вікна в гостинній і в салоні були всі поодчиняні настіж. Там вже вештались гості, там вже блищали позасвічувані канделябри. Зося обернулась і ще раз глянула на розкішний парк, на червоний одлиск заходу, ще раз зирнула на пишноту вечірнього вигляду. Все те її вже не зачіпало. Всю її душу тягло до того місця, де блищало світло. Випередивши

Лемішковських, ті самі музики, що грали в саду, веселою юрбою бігли до житла Серединських, волочаки за собою блискучі підставки під ноти і жартуючи поміж собою.

Лемішковські застали вже чимало гостей, панів і паній, котрі вже пили чай. По сільському звичаю всі гості їхали, щоб передніше погуляти в парку, і з парку, неважаючи на ранню добу, просто йшли на вечір. Хазяйка, знаючи, що гості добре вигулялись і виголодались, вже приймала їх чаєм і закусками.

Коли це в гостинній чогось зашамутили і заворушились гості. Всі кинулись до вікон і дивились на подвір'я. Надворі ще не смеркло і було дуже добре видно, хоч в покоях вже горіли свічки.

Ганині батьки частенько навідувались до своєї дочки і мали звичай зараз по великодних святках одвідувати дітей, користуючись дуже доброю, теплою погодою. Ясь, запрошуючи до себе на бал гостей, сусідніх дрібних дідичів, та управителів, та економів, і все поляків, само по собі з українських давніх перевертнів, боявся, як огню, приїзду своїх батьків на такий час. Чогось та думка не випадала в його з голови, надокучала йому, хоч він і силкувався проганяти її геть від себе. А що скажуть гості, пани, як часом утирється до його тесть, православний піп, та ще з попадею й дочками?

Ясь часом забував про те, а теперечки думка наче зумисне сновигала в його: "а що скажуть про його пани, як побачать, з ким він поріднився, який його тесть?"

Вже збирались гості в салоні, повбирані, причепурені, та все поляки, та все пани, хоч і не високого коліна, а та думка докучала йому, і од однієї думки вся кров вступала йому в лице.

І як на то теж треба було отцю Хведорові забрати дочок і жінку і, по чудовій погоді, притарабанитись до зятя!

В гостинній почався гомін. Всі заворушились, всі поглядали на вікна, бо були цікаві знати, які гості-сусіди під'їжджали до ґанку. Тільки ж чогось шум в гостинній став більший, ніж звичайний, — бо всі бачили, що в'їжджає у двір якась простенька, не панська повозка. То їхав о. Хведор.

До Кам'яного було далеченько. Захуджені коні о. Хведора зовсім потюпались, аж перепались, бо їх, хапаючись та поспішаючи, і не попасали. Коненята ледве трюхали, в'їжджаючи в ворота. О. Хведор сидів поруч з жінкою, а між ними сиділа менша дочка. Проти їх, спиною до погонича, сиділи дві старші дочки. Погонич, простий парубок у свиті, хвиськав батою по сухих кінських ребрах. Двір був згористий, і до ґанку треба було під'їжджати трошки вгору. Коні взяли та й стали саме серед двору!

Всі гості, що дивились у вікно, засміялись. Ясь з другої кімнати почув той сміх. В душі в його аж похолело. Він зиркнув у вікно і... вгледів коненята свого тестя, отця Хведора. Кров ударила йому в голову, в лице, аж засліпила очі. Його голова аж заморочилась. Він насилу встояв на місці. Чого він боявся, те й сталося, ніби навмисне.

— Боже мій, боже мій! — аж застогнав Ясь, сплеснувши долонями.

Отець Хведор, побачивши, що в вікна виглядає багато людей, побачивши панські екіпажі, що стояли по дворі, постеріг, що в Серединських багато гостей, і звелів погоничеві поганяти коні до бокового ґанку, щоб не входити в дом з парадного приходу. Парубок погнав коні, хвиськаючи батою, а коні, зрівнявшись з парадним ґанком, знов стали перед самими вікнами і похнюпили голови. З вікон було видно отця Хведора в круглім брилі, з кучерявими коротенькими кісьми, його жінку, його дочок, позакутуваних хустками, в простенькій одежині. На їх спинах, на брилі отця Хведора лежало на палець пороху. Гості знов зареготались, хоч між ними було чимало бідніших за отця Хведора, приїхавших ще поганшими кіньми в мотузяних шлеях.

— Поганяй далі, — крикнули всі на погонича з воза, запримітивши, що їх оглядають з вікон...

А Ганя, побачивши з вікна, що їдуть її батьки, прожогом кинулась до їх назустріч, вибігла надвір, убрана вже в гарненьку сукню, вхопила з воза меншу сестру, віталась та цілувалась з матір'ю, з сестрами.

Гості, побачивши те, раптом замовкли і втихли якось. По гостинній полетіло шепотіння, що то приїхала рідня управительші. Декотрі пани і пани понадимались і почали балакати пошепки.

— Піп буде на балу з дочками, з попадею! А казали, що будуть тільки поляки, свої!

— То це така рідня в Серединського?

Такі слова перелітали од кутка до кутка.

— Якби знаття про це, були б сюди й не їхали, — шепотілись деякі значніші сусіди-дідичі. — А ще казали, що на балу буде князь!

— Який це в вас наїзд? — питав отец Хведор в свої дочки.

— Сьогодні в нас вечорок, — одказала Ганя. — Ви приїхали, неначе знали. Добре зробили, — сестри хоч нагуляються. Саме в добрий час прибули!

Ясь, аж червоний, з злими очима, ледве привітався до рідні.

— Оце попались ми! — промовив о. Хведор, сміючись. — І мені довелось-таки побувати на балу несподівано й негадано.

Гості ходили по просторних салонах, понасуплювавшись. А тут, як на злість, од князя принесли листок, в котрому він просив у Серединських вибачення — на той час, як він не встигне до їх на вечір, бо в його трапився гість.

Пани, а найбільш панни й панії, зовсім поопускали вуха. Бал втратив для їх трохи своєї принади. Зося похожала по салоні навіть надута. А тимчасом гості з'їжджались, в покоях густішало. Музики почали грати до танців. Все пішло в танець; всі закрутились, повеселішали, пожвавішали й навіть забули і про батюшку, і про князя од впливу веселих мотивів, багатого світла канделябрів і швидких танців.

Багато було на балу паннів і дам, і гарних, і пишно убраних, багато було сусідніх дідичок, та од їх усіх одрізнялась Зося своєю красою, своєю чудовою, рівною і повною постаттю і навіть своїм убором, показуючим її незвичайну тяму в цьому і вподобу. Багато було молодих панянок, таких, що не танцювали, а ніби літали, як метелики, по салоні, та жадна з їх не зрівнялась у танцях з Зосею. В мазурі вона пурхала, як пташка, в кадрили — плавала, як лебідь по воді, або ходила, як пава, виставивши вперед свої високі груди, свої одслонені білі, як лебедина шия, плечі. То ніби задумувалась вона на тих переходах в кадрили і трохи схиляла голову додолу, то, ніби передумавши якусь свою думу, вона закидала голову трохи на плечі, трошки розтуляла свої уста, пишаючись, сміливо дивилась на Яся, котрий танцював з нею, і знов летіла й крутилася, як мала дівчинка, пустуючи, ще й ногою притупувала. Вона прикмічала, що всі пани й панки на неї дивляться, що всі дами скося поглядають на неї, як вона показує себе. Все те ще додавало їй завзяття. Вона знала й бачила, що дійсно й істинно вона цариця балу по красі, по грації й кокетству, по вподобі в бальовому убранні.

В гостинну ввійшли й сестри Гані, чорнобриві, з рум'янцями, чорноокі і навіть гарненько убрані. З ними ввійшла й матушка. Паничі просили сестер до танців, увивались коло їх, як коло гарних паннів, а дами й не підступали до їх. Цілий вечір вони просиділи нарізно й осторонь од дам; ні

одна з ними не заговорила, ні одна не схотіла знайомитись, їх очевидячки всі польки цурались.

Вже була пізня година, як з прихожої кімнати хтось гукнув, що приїхав князь. Ясь побіг йому назустріч. Це була велика панська ласка до управителя, бо князь тільки раз якось заглянув ненароком до його, щоб подивитись, чи добре йому живеться, і посидів трошки в гостинній. Теперечки ж йому треба було при нагоді переговорити з деякими сусідами-дідами про деякі сусідські справи. Він покориствувавсь цим випадком.

Музики притихли, гості притаїлись. Всі очі, скільки їх було а хаті, прямували до дверей. В широко одчинені двері увійшов князь, весь у чорному, невеликого зросту, поставний та огрядний, ще свіжий на виду, з чималою лисиною на голові. Ввічливо склонившись до гостей, він одійшов до хазяйки і сів з нею поруч. Швидко знов музики почали грати, знов пішли гості в танець. Зося знов ніби почутила, що вона не танцює, а літає, що якась сила носить її, ніби на крилах. Проходячи в кадрилі близько од князя, вона граціозно вигинала стан, трясла своїми золотими локонами, закидала голову, вертілась, миттю, як метіль, перекручувалась із кавалером і знов пливла од його, гордо виставивши вперед груди і запишавшись.

Князь сидів поруч з Ганею. Її дуже показна краса, її чорні брови, блискучі очі, рум'яні щоки при білім уборі дуже видавались виразністю пружків лиця. Але, придивившись до повних плечей Зосі, задивившись на її уста, котрі вона вміла дуже гарно запишати, на її гарну вроду взагалі, князь устав і сів на хвилину коло неї, зацікавлений її гарною вродою та кокетством. Вдовоління Зосі було тепер уповні. Вона сиділа коло князя, і стілець здавався їй якимсь престолом, високо поставленим над усіма гістьми. А перед її очима блищали кучері Яся, його гарне й горде лице. Кругом роєм вились паничі. Зося почувала, що її душа повна щастям до самих країв, що вона перебуває найкращу годину свого життя, про яку вона так давно й часто марила... І заманулось їй, щоб така година

тяглася довго, довго, без кінця, щоб ніколи не минала ніч та чудова, щоб не світав ніколи день, щоб не швидко сходило сонце...

Саме тоді Яким сидів у куточку, дивився на свою жінку, і несамохіть його думка плелася в голові. Він згадав той вечір у свого начальника, де він вперше зустрівся з Зосею, ще будиши молодим паничем. Тихенько по пальцях він перелічив роки, що минули од того часу, налічив їх чимало, і сам собі дивувався, що його жінка ні в чім ні кришки не змінилася! хіба тільки в тілі. Тільки стала вона огрядніша, ситіша, повніша на виду, тільки лице її налилося, як стигле яблуко. І тепер так само вона танцювала з запалом, як і тоді, і тепер так пащикувала, вертіла головою, пишалася, зажмурювала очі, верховодила над паничами, нахабно зачіпала Серединського, як колись зачіпала його...

Отець Хведор не ввіходив до салону, де танцювали. Він зостався в далеких покоях.

А тимчасом природа робила своє діло на злість Зосі і іншим паніям: земля вже обернулася; у вікна полився тихий досвіток. Надворі вже зоряло. За гаєм почервоніло небо. Зблідли канделябри перед рум'яним небом, що заглядало в вікна. Музики розійшлися, гості роз'їхались.

Другого дня вже в добрі обіди Серединські вставали і пили чай з своєю родиною. Розмова йшла все про вчорашній бал, про гостей. Дами балакали про дам, споминали про їх убори, судили, хвалили, трохи обсміювали, навіть глузували, як звичайно буває скрізь на світі. Всі перебирали дам. Хто хвалив і ставив вище за всіх одну, хто якусь іншу. Ясь, багато тепер добріший, прихильніший до сватів і ласкавіший, ніж був учора, — промовив:

— Що не говоріть, а Тхорівська економша була краща од усіх, хоч вона й не велика пані.

— Чим же вона найкраща? — спитав о. Хведор — хоч я не виходив до салону, але ж добре роздививсь на неї в двері. Може, тим, що крутила головою, мов коняка в спасівку, як її мухи та гедзі кусають.

— Вона вміє, сказати правду, і головою крутити, але ж вона вміє повести себе між людьми: звичайна до людей і разом з тим поважна, навіть горда; вона йшла до танців з кожним, але як з ким танцювала, то іншого згорда ніби надаряла якимсь незвичайним щастям.

— Її дочці вже можна на балах танцювати, — обізвалась Ганя.

— І дочці — час, та й матері ще можна гацати! — одказав о. Хведор, засміявшись. — Недурно той бідний чоловік її так шулився в закутку! А вона перед самим його носом брик, брик! скіць! скіць! Бий її коцюба! кидає тими ногами, як дика коза, тільки патли тріпаються... Всі засміялись, окрім Яся.

— Вона-то патлами трясє! Але зате як вона вміла обійтись з князем, то можна й дивуватись. Яке розуміння вищого тону, яке тонке кокетство! Чи не з великих часом вона панів? Кажуть, вона приїхала з Варшави. Чи прикмітили, як князь дуже вже близько прихилився до неї? Яку вона зробила тоді поважну міну, як випростала стан, як вона одхилила лице і скося зирнула на його! Зараз князь втямив, що говорить не з якоюсь простою економшею... А потім, як вона знов кинула на його солодкими очима, засміялась до його, зуміла його розважити веселою розмовою, і займаючою, і цікавою, і не пустою! Скільки їх було там, навіть з добрих і значних дідицьких родин, та жадна не спромоглась навіть підступити до князя, і ні на одну з їх князь не звернув своєї уваги.

— О! що вже вона вміє закручувати та заморочувати голови паничам, то, дійсно, правда! — одказав отець Хведор. — До цього в неї доволі хисту. Якби ще другий бал, то вона б, надісь, і мені заморочила голову. Зате ж можна сміливо сказати, що її носата гувернантка не запаморочила нікому голови. Ходила вона по гостинній якраз так, як

чапля дибле по болоті та мочарах! А що вже танцювала, то, їй же богу, неначе от-от через тин збирається плигнути. Чи не була вона часом в акторках в театрі? Чи не ходила пак вона по варшавських вулицях з катеринкою?

Всі засміялись, окрім одного Яся.

Ше днів зо два гостювала Ганина рідня в Серединських. Ганя показувала матері своє хазяйство, радилась з нею, водила її по всіх усядах. На подвір'ї між довгими забудуваннями була хата-молочна, де стояло молоко, де били масло, гнітили сир. Там збирали молодіці молочне і для княжого двору під наглядом управительші: там збирала Ганя молочне і з своїх власних двох корів. Вона повела туди свою матір і сестер. Там саме переполіскували свіже масло, жовте, ніби жовток. І сестри, і сама Ганя не втерпіли, щоб не взятись до роботи. Саме тоді Ясь водив свого тестя по хазяйству, хвалився своїми кіньми. Вони ненароком заглянули і в молочну хату, звідкіль лилась пісня та весела розмова.

Ясь глянув, що Ганя з сестрами, поруч з молодіцями й дівчатами, позабиравши ложки, переполіскували масло, і — надувся.

— Ганю! добре ти приймаєш своїх гостей! Засадилася всіх до роботи, ще й сама засіла. Неначе нема кому поратись коло отієї справи! Ти повела б сестер у сад, в оранжереї, — нехай би всмак нагулялись.

— Так, так! Це правда! бо дома вони в мене не дуже гуляють! — обізвався отець Хведор. — То, бачте, зятю, вони в мене мали змалку таке виховання, що коли б і за князів повиходили, то все б таки самі колотили сметану! Коли б пак було знаття, що ти, Ганю, будеш колись багатою управительшею, то я був би оддав тебе в "Институт благородных девиц". То, може б, і ти трясла патлами та вертілась коло князя так достоту, як Лемішковська.

— Ганю! кміть ти, серце, за тією Зосею Лемішковською, — говорила до неї потаємно мати, йдучи поруч з нею по дворі. — Я вчора, сидячи, все кмітила за нею, бачила, як вона ніби ввивається коло Яся. Щось моє серце дуже не лежить до неї! Вона гарна, кокетка, як звичайно буває полька, любить вихрити, морочити голови мущинам. Стережись її, не сходься з нею, навіть не пускай її до своєї господи. Вона бідна, а ви багаті тепер; вона з останнього шага стягається на багату й пишну одежину, а потягти в неї біг-ма з чого. Цілий вечір вона, якби змогла, на голові ходила б! Вона вміє вертіти язиком! Стережись ти її!

Поїхала рідня додому. Материні слова глибоко запали в серце Гані. Вона почала прикмічати, хоч і дуже йняла віри чоловікові.

По виїзді тестя в сім'ю, Ясь ізнов став невеселий, щось думав, довго ходив по покоях, никав скрізь, поки прийшов до стола, де Ганя наливала в стакани вечірній чай.

— Як несподівано, негадане приїхали наші! Наче знали, що в нас буде вечорок, — промовив Ясь, дивлячись на стакан чаю.

Ганя й передніше вже постерегла, що йому не дуже був приємний несподіваний приїзд її рідні, але все-таки не вгадала, який сором заливав йому кров'ю очі перед дідами-поляками за своїх сватів.

— Може ти думаєш, що я подала до своїх звістку про бал? Ти ж знаєш, що звістка не дійшла б до їх так швидко. Приїхали, бо так їм хотілось, — промовила Ганя і стихла.

Ясь почував душею, що Ганя зрозуміла його думку.

— Ні, серце! ти думаєш, що я... що я спротивився б тому, щоб вони прибули до нас, що я був не радий гостям...

— Я не про те говорю. Хіба ж вони оце вперше приїжджають до нас у гості? — промовила Ганя, дивлячись просто в вічі чоловікові. — Тільки я сама добре знаю, що їм зовсім не треба було б приїжджати якраз того дня, коли в нас був бал! В нас були все дідичі, все поляки. Я сама бачила, як вони всі одрізнялись, навіть одвертались од моєї рідні в нашій же господі... Я сама бачила, як пани скося й сердито поглядали на батюшку тоді, як він заглядав через поріг до гостинної.

— Та так! Бачиш, це звичайна річ. Де вже ти хотіла, щоб пани, поляки та поєднались, ще й побратались з нашими українцями! Між ними єднання й ладу не сподівайсь! — сказати по правді.

— Та ті трохи бідніші панки, ті не цураються нас і не держаться осторонь. Адже ж і ти колись звав себе поляком, але якось зійшовся ж зо мною, та от й живемо вкупі щасливо, хвалити бога, може, щасливіше, ніж хтось інший! А може, ти взяв мене колись через те, що сам був колись бідний! Може, при теперішньому місці та засобах життя і не посватав би мене! — промовила Ганя, сміючись і веселими очима поглядаючи на його.

— Бог зна, що ти верзеш! — одказав Ясь, спустивши очі додолу і не зважуючись чогось глянути їй просто у вічі.

Швидко, швидко хвильова думка блискавкою промайнула через його голову. Слова Ганині не впали в порожнечу повітря, не згинули навіки без сліду, як гине багато людських слів, кинутих з язика на вітер. Вони зачепили в Ясевій душі вже направлену струну, котру натягав поволі вже давно пан Хоцінський, котру направила Зося минувшими днями своїм кокетством, своїм тоном. Та струна стиха обізвалась у Ясевій душі якось несамохіть, обізвалась і... і трохи злякала самого Яся. Так несподівано, так просто, легко й навіть жартовливо торкнула Ганя по тій струні. Чи знала вона, чи сподівалась вона, що тим легким словом вона вирекла собі смертельний вирік, навела Яся на ту думку, котра тільки наклеювалась у його в серці? А та думка одначе вже зародилась у його в голові, вже потроху навіть стигла.

— Нічого мені таїтись перед своїми, — промовила Ганя, трохи перекодя. — Я перекажу їм, щоб вони вдруге не приїжджали, як буде в нас бал або вечір, та й годі!

— Та коли той бал ще буде! — одказав Ясь знехотя, все не підіймаючи очей од скатерті, — Ні, Ганю, краще не кажи про це нічого батькам. Нащо їх бентежити якимись панськими примхами? Ще і од нас одцураються! Бога ради, не кажи їм нічого. А потраплять знов на бал або на поляків-гостей, — то нехай буде, що буде...

Ганя налила по другому стаканові чаю і сіла коло Яся. Розмова перервалася. Ясь знов задумався, колотячи срібною ложечкою чай. Ганині слова знов навернулись йому на думку: "А може, ти взяв мене через те, що був сам бідний! Може, тепер, при теперішньому місці, і не взяв би мене". І здавалось йому, що Ганя йде по льоду, підлитому водою, посіченому теплим весняним промінням, що вона сама, ніби зумисне, зійшла на пролизину, де через дірявий лід булькотіла каламутна вода. І здавалось йому, що її ноги ввігнули тонкий лід, шурхнули в пролизину, що вона ввіходить під лід. Ясь подививсь на неї. При блискучих проміннях сонця її повне лице аж сяло красою; карі очі світились добром. Ясь почувив, що жаль стис його за серце; він почував, що любить Ганю, що та свята іскра ще жевріла, ще не згасла в його серці, хоч і починала вже згасати.

Вставши з-за стола, він несподівано обняв її, щиро й гаряче пригорнув і поцілував, що аж Ганя сама здивувалася, і поїхав до робітників...

XI

Одного вечора звелів Ясь запрягати коні.

— Куди думаєш, Ясю, їхати? — спитала його Ганя.

— А хіба ж ти не поїдеш зо мною до Лемішковських? — спитав її Ясь.

Ганя на хвилинку задумалась, їй з першого разу не полюбилась ні Зося, ні Теодозя.

— Як до Лемішковських, то їдь сам. Я поїду іншим часом.

— Та й мені не хочеться, але треба. Лемішковська — дама великими забагами, хоч і з малим засобом, розуміє звичаї вищого світа. Мені не хочеться, щоб вона назвала нас простаками. Нігде дітись: доведеться бувати в їх, коли вже зачепили всі. Та ще коли б ти знала? Треба їй одвезти оте дзеркало...

— А то навіщо? — спитала його Ганя. Недомисл засвітився в її очах.

— Може, позичає нащо? На вечорок, абощо? — говорила далі Ганя.

— Ой, де там тобі! треба подарувати! Я й сам і не радий, та нігде дітись, коли слово з язика зслизло. Бачиш, на балу почала мені Лемішковська розказувати, що не взяла своєї дочки на бал, бо ніби вона ще мала дитина...

— Гарна дитина! час на зміну матері! — обізвалась Ганя.

— Нібито вона по своєму погляду на виховання дітей мала за нечасне так рано возити її на бали. Потім вона мені розказувала, як її дочка плакала, як вона обіцялася привезти їй з балу гостинця, цукерків... І надало ж мені на той час глянути на те дзеркало! Я махнув рукою на дзеркало і... обіцяв прислати її дочці дзеркало, щоб вона тільки не плакала. Так тобі слово вислизло для комплімента! А тепер треба додержати свого слова, треба вже одвезти. Не дуже дорого коштує.

— Шкода трохи дзеркала... — промовила Ганя та й замовкла. — Одвези вже, коли обіцяв...

Дзеркало було туалетне, довго-кругле, з срібними рамами, на точених ніжках з чорного дерева. Ясь недавно привіз його з Одеси задля себе. Такого ж самого виробу, тільки трошки більше, він купив і для Гані.

Дзеркало зняли з стола, завинули в скатертину і винесли за Ясем до екіпажа.

Вже сонце заходило, як приїхав Ясь в Тхорівку. Якими не було дома. Ясь застав самих дам. І Зося, і Теодозя аж спанули на виду, як він вступив у бідну гостинну. Вечірнє сонце через вікно освітило його розкішне, з чорним довгим вусом, вже спаніле лице, і зараз червоне проміння заблищало на срібних рамах, на блискучому склі гарного дзеркала, котре Ясь поставив на столі проти вікна і обтирав порошок своєю тонкою хусточкою.

— Я додержав свого слова, привіз вашій дочці гостинця, привіз навіть конфетів, — промовив Ясь до дам і витяг з хустки зав'язаний в папері гостинець.

Швидко потім вийшла й дочка, убрана в найкоротшу сукню, щоб тільки здаватись маленькою. Вона дригнула ногою і присіла перед Ясем, зачервонівшись. Тоді Ясь подав їй конфети, взяв її за руку, привів до дзеркала, просив заглянути туди, подивитися, чи не заплакані в неї очі! Бідній дівчині очевидячки було дуже ніяково, що з нею граються, як з малою, тичуть їй у руки конфета, ніби дитинці. Але як гість сів коло неї і почав розмовляти з нею, сміливо заглядаючи їй в вічі, вона тоді зовсім інакше поставила себе до гостя, вертіла оченятами, крутила головкою не згірше своєї матінки й гувернантки, їй здавалось, що Ясь привіз гостинці таки справді задля неї, а не для когось іншого.

Подали світло в бідненьких підсвічниках, подали і непоганий чай, та в поганому посуді. Мати вирядила дочку спати. Якими все не було; Зося й Теодозя балакали з гостем.

Зося сиділа поруч з Ясем на канапі. Вона була убрана по-буденному, але в тому недбайному убранні було знать добре виміркуване кокетство. Чорна шовкова мантиль зовсім спустилася на її стан і одслонила її шию і повні плечі. Трохи широка сукня з широкою вирізкою на шиї, яку вона надівала в спеку, пересовувалась то на одне плече, то на друге, і плечі, круглі, як великі яблука, виринали зовсім з-під сукні по черзі, неначе підіймались на терезах. При розмові Зося прихилилась трохи до Яся, і плече її виринали наверх, блищало при чорній сукні, ніби виточене з мarmору. Теодозя сиділа в фотелі по другому боці Яся. Як польки, вони, звичайно, хвалили все і всіх, про кого тільки говорили, але не легенько гикалось тому, кого вони згадували й хвалили, їх хвала жалила, як жалка кропива, вже тим, що була без міри велика. Щоб втямити їх мову, треба було приймати їх слова навпаки.

— Яка мила рідня вашої жінки! — почала Теодозя. — Яка шановна її мати, спокійна, та поміркована, та добра; вже й немолода, а така гарна, така приємна, що й сказати трудно. Її дочки здаються меншими її таки сестрами.

— А сестри вашої жінки, — підхопила Зося, — що за гарні дівчатка, що за милі! як ті пташки, все горнулись до матері.

— Я дуже рада, що познайомилась з ними, — підхопила Теодозя, — так набалакалась з ними за цілий вечір, мов з рідними сестрами.

Ясь бачив, як Теодозя присіла була коло їх на хвилинку, але зараз одскочила, неначе її хто шпигнув шпилькою.

— Яка мила особа ваша жінка! — почала знов Зося. — В неї є щось дуже симпатичне, приємне, що чарує вас так одразу! Яка вона гарна, з тією оригінальною красою українською, з тими примітними рисами лиця, з тими чорними бровами. Я одразу полюбила її, вподобала її. Яка вона смирна! Як вона любить помірність, навіть модою нехтує, уборами

жертвує задля того, щоб тільки обминутися той ефект, хоч безвинний, але все-таки ефект. Так просто і так доладу була убрана.

Ясь добре тямив, що цю мову треба читати навпаки, як книжку, розгорнуту перед дзеркалом; що йому кажуть, ніби його жінка має сільську, мужичу красу, не вміє гаразд убраться по моді, хоч і має засоби.

— А яка вона господиня! — підхопила Теодозя. — Яке в неї хазяйство! Чого в неї тільки нема? Хіба одного птичого молока. Яка про неї пішла скрізь поголоска! репутація дуже й дуже приємна задля молодій хазяйки! Вона сама за всім догляне, не посоромиться піти і до пекарні, і на огород, і до молочні, і до льоху. Слуги в вас не лінуються, добре роблять при доброму догляді.

— Кому вже, кому, а мені треба позавидувати їй, — обізвалася Зося, ніби гудячи й судячи себе, але то була тільки хвала собі. — З мене зовсім не хазяйка! Що піду до пекарни, зачую дух з комина, то зараз і вчадію! Пішла б і на город — собак страх як боюсь! А з тими наймичками треба все гарюкатись, сваритись, а я ніяк не вмію обійтись із ними. Я зовсім незугарна хазяйнувати.

— А як вона обходиться з слугами! — знов говорила Теодозя. — Їй-богу, любо дивитись! Так запросто, так по любові; зовсім, як бог велів! Ой, як я люблю, як слуги сміливі в хаті, не забиті, не трусяться, як прислугуюють тобі!

— Кому не подобається та патріархальність! але ж як трудно до неї вернутись в далекі віки! — перебила її Зося. — То треба великої просвіти! Я з цим тутешнім людом ніяк не полажу! Чи це село таке, чи, може, в Кам'яному інші люди; тут треба все принукувати палицею, нагаєм, та й тим нічого не вдієш.

Ясь почервонів. Зося зрозуміла, що вже переборщила трохи й переступила міру в похвальбі й облесливості, бо було знать, як на долоні,

що вони мають Ганю за просту, що Ганя братається з людом, сама ходить до пекарні, на город і собак не боїться.

— А як вона вміє гостей прийняти! — хвалила далі Зося, — як вона вміє не дати вам нудьгувати ні на хвилиночку. До кожного присяде, кожному скаже приємне, привітне слово. Ой, що то за людина! Що то за щастя вам послав бог! Жити з такою просвіченою дружиною і разом з тим — з такою хазяйкою, раз у раз мати в хаті таке розумне подружжя, мати з ким розумним словом перекинутись, поговорити не тільки про щоденний клопіт, та й про речі вищі, властиві чоловікові з розумом і просвітою. Ой, як я дякую богові, що він мені послав мою милу Теодозю з нашої милої Варшави. З нею я тільки душу одведу, поговорю, поживу розумом і навіть серцем...

Зося схопилася з місця, кинулась на шию Теодозі і почала з нею щільно цілуватись. Обое плечі її дуже висунулись з-під чорної сукні. Потім Зося сіла, підперла голову, похнюпилась і ніби замерла. Всі мовчали, всі поважали ніби її смутком, хотіли дати їй час переболіти душею од чогось.

А в Яся плила думка про Ганю, думка про те, як на неї дивиться сусіднє товариство, як дивиться Зося. Він поглядав на біломармурове плече Зосі, на профіль її лица і почував, що вона панує тепер в його серці, що вид Гані все далі й далі одсувався, туманів. Недурно ж Теодозя й Зося розсипали перед ним стільки хвальби. Вони закидали її квітками, як закидають яму мерця сирою землею.

— А як вона оригінальне говорить по-польській, — кинула ще одну квітку в Ганину яму Теодозя. — Як мило воно в неї виходить! Як вона чудово вимовляє слова! Ніхто б не сказав, що вона московка чи українка! Їй же богу! Іста полька! З вас, бачу, великий вчитель. Я не знала за це!

Ганя ледве вміла кілька слів по-польській і крутила ту польську мову, як і московську, звичайно, по-своєму, на свій український лад. Як дочка священика, вона чудово говорила тільки по-українській. Сам Ясь, будиши

ще економом в Нестеринцях, розмовляв з жінкою і з челяддю по-українській. Тепер чогось йому стало сором, що Ганя не вміє говорити по-польській.

Всі сиділи мовчки. Зося й досі сиділа, похиливши голову. Коли це з другої кімнати увійшов Яким, зовсім так, як от виступають актори на сцену з-за декорацій. На голові в його волосся було розкудлане, картуз зліз набік. Його очі блищали дико, як у вовка. Він приспівував і пританцьовував, узявшись у боки.

"Я на місці була, я горілку пила! Диб, диб на село! Кив, морг на його!" приспівував Яким, химерно присідаючи, як стара баба, і прямуючи через світлицю, йому все здавалось, що він йде вулицею, бо на сидячих людей він і не дивився. Він почав розмовляти сам з собою, як звичайно буває з людьми в хмелю.

"А баба Параска приймає вечерю з стола; я до неї: "а потанцюй, стара бабо!" А вона: "Я на місці була, я горілку пила: диб, диб на село! кив, морг на його, бо то любка його".

І Яким знов, очевидячки, передражнював стару бабу Параску, як вона пританцьовувала. Він по-баб'ячій тупцяв по хаті і так смішно згорбився і одкидав ногами набік, що треба було од сміху за боки братись. Запримітивши людей, він став серед хати, втирив очі їв Яся, потім зняв картуз і промовив чогось по-французькій тоненьким голоском: "Bonjour, madame!"

Разом з тим він одсунув далеко позад себе одну ногу, а, другою трохи не став на коліно. Дами полякались. Зося зблідла. Ясь тільки дивився на його.

"A! bonjour, mademoiselle Theodosie!" пропищав він знов, очевидячки, передражнюючи Зося і кланяючись до стіни. — "Bonjour, Zophie!" пропищав він знов, перескочив напроти і знов кланявся. Він так добре

передражнявав у голосі і в постаті свою жінку і Теодозю, як найлуччий актьор.

"Bonjour, madame Парасковея!" промовив він, обернувшись вже просто до Теодозі, і тут він заточився і трохи не настрикнувся на її ніс. — Ану! диб, диб на село! Пішла! Марш!

Все це було сказано по-українській. Теодозя схопилася з місця. Ясь за нею.

— Що це ти робиш! — крякнула на його голосно Зося. — Ох, я безщасна! — заламала вона руки і забігала по хаті. — Пішов спати, ти, волоцюго! — крикнула вона на його.

Яким скорчився в три погібелі, химерно зібгав кулаки на грудях і подибав до другої кімнати, прехимерно ступаючи нога за ногою, ніби перескакуючи через низькі тинки та перетинки. Доскакавши до ліжка, він упав ниць на подушки і притаївся.

Ясь почав прощатись. Зося випроважала його на ґанок. Ніч була зовсім темна, аж чорна.

— Спаси мене! спаси мене! я загину! я запагублю або себе, або його!
— промовила пошепки Зося, простягши до його руки.

— Спасу тебе, моя дорога, моя нещаслива, хоч маю сам загинути!

Ясь узяв її руки, притулив до свого лиця і тихо цілував, а потім притяг її всю до себе. Ніч була темна, аж чорна. В ґанку було поночі, як в льоху. Ніхто того не бачив, тільки Теодозя почула те довгим носом, охнула і одхилилась за двері...

Вже пізно, лягома Ясь вертався додому і все думав про те, як судили та гудили його жінку. Що ж то говорять про Ганю багатіші, кращі пани,

дідичі-поляки, коли ці бідненькі панії так її перехвалюють, що аж пальці знать? Як же вони дивляться і на мене, оці осудниці, коли в мене така жінка?

Ганя не спала і дожидала його. Світло блимало в її кімнаті. Ясь приїхав, ледве поздоровкався з нею, сказав їй ні те ні се про своє опізніння, згадав про якесь негайне діло і пішов до свого кабінету спати. Ще таким він ніколи не вертався додому. Все те і вразило, і здивувало, й зачудувало Ганю.

Другого дня вранці Зося і Теодозя прилетіли вже до Серединських в гості, ніби подякувати їм за гостинець для дочки.

Ясь був дуже радий, дуже ласкаво привітав їх; а Гані не було в покоях. Вона десь вешталась по хазяйству. Ясь послав за нею наймичку. Наймичка знайшла її коло робітниць в молочні.

— Пані! просив пан, щоб ви йшли до покоїв, бо приїхала та носата пані, що була в нас недавнечко, а з нею і та друга, дуже гарна.

— Вже знов присурганились обидві! — крикнула Ганя.

З бідного дому сама, Ганя любила багате хазяйство, почувала себе тепер, як щука-риба на глибокій воді. Любила вона похвалитись матері, сестрам своїми порядками. Тепер саме в робочий час її одривали од діла тоді, як роботи було багацько і на городі, і в молочні... Ганя не зараз пішла до покоїв. Вона подивилась на робітниць, котрі шпарували надвірні забудування, потім заглянула на город, де політниці пололи, садили, поливали. А з вікна на неї дивились гості, дивився Ясь. Ганя стала коло політниць, і з вікон було видно, що вона з ними розмовляла. Потім надійшли якісь молодичі з села і знов почали з нею розмовляти. Ганя присіла на великій колоді, що лежала коло типу. Сонце, вже доволі палке, обливало її неприкриту голову, біле лице. Вона була без рукавичок і не заслоняла лица від сонця зонтиком. Одна смілива молодича,

примічаючи, що пані не гордує нею, і, мабуть, втомившись стоячи, сіла трохи не поруч з нею на колоді, та все розмовляла, ще й навіщось розмахувала руками. А в покої видко було всю ту сцену.

Тоді, як молодиця сіла сливе попліч коло Гані, Зося зиркнула й переморгнулась з Теодезею. Теодозя моргнула носом так непримітно, як от, приміром, непримітно моргає той журавель, котрим витягають відра з колодязя. Ясь не міг не примітити, що вони сміються, і ввесь почервонів. Він так розлютувався на Ганю, що тієї години задушив би її своїми руками. Вийшовши з покоїв, він зараз послав по Ганю вдруге. А Ганя все оглядала огородину і знехотя ледве плелася додому.

— Як пані ся має? Як живете, моя найдорожча, наймиліша? — залепетали разом гості, кинулись до Гані і почали її так міцно обіймати і щільно цілувати, ніби вони були щирими приятельками або близькими родичками.

Ганя так гаряче й до серця приймала їх поцілунки, як образи, що їх у церкві цілують сільські баби.

— Вибачайте, моя наймиліша пані, що ми потурбували вас, одірвали од господарства! — залепетала Зося. — Що за личко в вас! що за щасливий кольор лица! Ходите по сонці без зонтика і ні кришечки не запалились!

— Вас, мабуть, якісь чарівниці облили якимсь зіллям в час вашого народіння, — підхопила Теодозя, — якби я незаслонена ходила, то згоріла б на вугілля.

Гані бажалось сказати, що їй і горіти на вугілля не треба, бо темне, густе ряботиння робило її лице і без того темним, аж смуглявим.

Теодозя знов пригорнула її до себе і поцілувала. Гані таке було гидке те лукаве пестіння, що вона одсунулась трохи від неї до вікна.

Гості починали розмову то з того, то з другого боку, а Ганя мовчала. Гостям так було гарно сидіти в багатих світлицях, на пухкій мебелі та ще віч-у-віч з гарним Ясем, що вони навіть наважились підійти під вподобу Гані і почали розмову про хазяйство. Вони просили Ганю повести їх і показати своє господарство. Ганя була ладна й похвалитись тим, що вона дуже цінувала, й повела їх на подвір'я. Гості йшли, не прикривши голів і без рукавичок, очевидячки, щоб не засоромити й не опоганити хазяйки.

Ясь ішов слідком за ними.

Огляділи огородину, огляділи парники, знайшли перших зо два зелененьких огірків. Ясь подав по огірку гостям. Потім Ганя повела їх в опрічну хату, де молодиці збивали в фастках масло, де стояло молоко, здорові кошики з яйцями всякої надвірньої птиці. Гості охали, дивувались, хвалили Ганю. Хто його зна, з якого словника вони вибирали такі слова, такі похвали! Ганя звеліла тут-таки при собі зібрати з молока свіжих вершечків і збити масла до кофе. Молодиця збила масла повне блюдечко. Вернувшись у покої, Зося й Теодозя хвалили та хвалили те масло, попиваючи кофе, аж поки, хвалячи, виїли все до останку. А після кофе вони вгніздилися на канапі коло Гані по обидва боки, вдаючи з себе щирих приятельок, і знов цмокали її і так облизали щоки, ніби кішка своє рідне кошеня. Вони звивались коло Гані, щоб запобігти в неї ласки і щоб, з причини приятельства, часто бувати в її домі і вести залицяння до її чоловіка.

Після снідання Ясеві спало на думку почванитись своїми кіньми. Знов вийшли всі на подвір'я. Конюх вивів з стані пречудового коника, з тонкими, мов у серни, ніжками.

— От політати б на такому коникові верхи! — сказала наздогад Зося.

— А ви їздите? — спитав її Ясь.

— Ще й як! То була наша найкраща забава, як ми ще жили на батьківщині.

Конюх поклав на коня дамське сідло. Зося вхопила батіжок. Ясь підсадив її, і вона поволі побігла кругом подвір'я, промовивши: "нехай компанія ласкаво мені вибачить, що я не убрана в довгу сукню".

Кінь чудово дріботів риссю, згинаючи шию, мов кокетна панна. Зося сиділа дуже добре на коні. Її русі буклі лисніли, як щире золото, на ясному сонці, а біле лице здавалось ще білішим, а уста здавались ще червонішими під ясным синім небом; очі аж свіtilись під поглядом Ясєвих очей.

Приїхавши назад, Зося легенько впала на Ясєву руку і скочила на землю.

Всі політницї, побачивши для їх дивне диво, жінку на коні, покинули роботу, поспинались на тин і повітріщали очі. Діти позбігались до воріт і пороззявляли роти.

Принажена прикладом Зосі, Теодозя скікнула і собі на коня. Їй здавалось, що її постать буде дуже приадна на гарному коникові. Щоб почванитись, вона погнала коня. Коник, хоч смирний, одразу поніс її по дворі. Сухорлява й висока її постать зовсім здавалась буслом, котрий вгніздився на коні. Всі політницї зареготались біля тину на все горло. Трохи зляканий реготом з-за тину, коник пішов скоком. Теодозя перелякалась, не вміла вдержати коня і гацала на сідлі, підскакувала всім тілом вгору, ніби вона товкла просо на сідлі. Постать її була така химерна, що конюх не втерпів і без сорома аж покотився од сміху; політницї аж верещали, аж вищали од сміху, і самі пани без сорома реготались.

Ясь зняв її з коня ледве живу.

— Давно я їздила верхи, вже забула, — говорила Теодозя, ледве дишучи, — ще як у Варшаві, та й досі...

— Будемо гуляти верхами? — спитав Ясь у дам.

— О, з великою приємністю! — обізвалась Зося. Теодозя тільки промовила її слова.

Гості поїхали додому. Ясь мав з Ганею розмову перед обідом.

— Але ж бо й ти, Ганю, добра! Як же тобі можна так обходитись з людьми? Двічі посилав по тебе, а ти не йшла, а прийшла — насупилась, слова не хотіла з ними по-людській промовити. Вони польки, люди бувалі й досвідні: знають світ і світові звичаї. Вони нас осудять, огудять, обганять, а ми тут люди нові.

— Як схотять, так і зроблять. А я їх не люблю; вже за те не люблю, що дуже мене хвалять та лижуть мене в щоки.

— А хіба ж то гарно, що та там на городі балакаєш з політницями, з усяким мотлохом? Ти ж хіба не знала, що гостям з вікон усе чисто видно! А вона ще сіла на колоді, посадила коло себе якусь Параску чи Мотрю, дозволяє їм балакати з собою, руками розмахувати. А вони все дочиста бачили звідсіль і сміялись з тебе якимось потаємно, але дуже примітно.

— Їй-богу, не знаю, як же мені обходитись та поводитись з людьми в хазяйстві! Але ж не можна, щоб не дивитись за робітницями, не наглядати за ними та не загомоніти до їх.

— Та дивись на їх, розмовляй з ними, про мене, цілий день, тільки не цілуйся з ними, не братайся з наймиттям! Лучче кричи на їх, як осавула, ганяй їх! Лучче бий їх, плюй на їх, тільки не балакай з ними запанібрата, сидячи на колоді, та ще й при панах!

Ясь бігав по хаті та кричав; його, знать, брало за печінки.

— Не завдавай ти мені сорому при чужих людях. Ми тут люди нові. Здається, час тобі б зрозуміти, що ти справжня пані, а не якась попівна, чи економка, чи там хто! що тут тобі не Нестеринці, а Кам'яне, що ми живемо не в халупі, а в багатому домі і знаємось з дідами, та ще й здебільшого з поляками. Час би тобі знати й тямити, що й ми пани, що й я поляк, і ти повинна бути полькою серед польок...

Ганя тільки дивилась на його простими, ясними, безвинними очима і здвигнула плечем.

— А вона прийшла од політниць, — сміявся далі Ясь, — сіла з панями і надулась. Заговорила по-польській так, що всі святі, мабуть, зареготались! Вчись, Ганю, по-польській. Ми тепер серед католиків та поляків. Не завдавай ти мені сорому. Будь же пані! Кинь ік нечистому те погане хазяйство, — про мене, сядь і руки згорни! — кричав вже Ясь. — Сиди мені, як свята! Чуєш? Нехай мужики перед тобою бігають, як дзиґи, на колінах лазять перед тобою! Тоді тебе і пани матимуть за людину, а не за бог зна що! їж, пий, спи, молись богу, коли хочеш, і сиди, як свята! Читай романи, коли маєш хист і хіть до того, а ні — згорни руки і на сонце не виходь! Отоді тебе сусіди-пани матимуть за панію! Мені треба отакої жінки...

— Чи ми ж такі багаті, щоб мені згорнути руки та посиденьки справляти?.. — почала була Ганя, але Ясь не слухав її і вийшов з покоїв.

Ганя як сиділа, так і впала каменем на канапі. Ніколи ще вона не бачила, щоб його очі так гордо блищали, щоб його лице, завжди ласкаве, тихе, сливе дитяче, так розчервонілося, так пашіло гнівом, панською пихою. Вона вперше на свої очі побачила, що то був вже не той Ясь, що колись гуляв з нею по Нестеринецьких ярах, що кохав її, цілував її чорні руки; не той ввічливий та ласкавий Ясь! Вона бачила в йому тепер зовсім іншу людину. І лице його тепер стало інше: і ніс вирівнявся, виріс, і

щоки надулись, і брови стали супитись, і очі втратили дитячу ласкавість і засвітилися якимсь ніби звірячим вогнем, — знать було, що інші думки, інші почування заворушилися в його душі. А голова його все закидалася на плечі, ніс і очі все чогось дивилися на стелю.

При обіді Ясь заспокоївсь, прохав вибачення в жінки. Тільки холодом повіяло од його слова. Він не доторкнувся до неї, не взяв її за руку, не глянув їй у вічі привітно. Ганя почувала, що він її не так любить, як було колись передніше, що вона йому неуподобною стала. Вона ледве вдержала сльози за обідом, їла через силу, щоб не виявити своєї печалі та скорботи перед чоловіком.

Не довго барилася Зося. Через день вона знов приїхала з Теодозею до Серединських. Знайшовся на фабриці в Кам'яному якийсь німчик і, здавшись на прохання Ясєве, взявся вчити дам їздити верхи. Дами приїжджали в довгих сукнях, вчилися їздити на коні, гуляли з Ясем по полях, по гаях, а ввечері вертались до Серединських, пили чай, а часом і вечеряли. Ганя, задавивши в собі печаль та тугу, мусила приймати їх за гостей, мусила бути веселою, розмовляти з ними. Вона була б ладна й прихилитись до їх, якби серце змогло йти проти своєї вдачі, аби тільки догодити Ясєві, аби тільки він не кричав, не сердився.

— Чом ви не приїдете до нашої бідної хатини? — питала в Гані Зося.

— Дитина моя слабувала й досі, — одказала Ганя і сказала правду.

— Швидко день мого народіння, — натякала Зося, — я буду мати сміливість просити вас і вашого мужа до себе в гості.

— Спасибі! приїду, як буду жива та здорова. Настав день того народіння. Такі дні Зося вигадувала ще в Києві, щоб мати будлі-яку причину заводити в себе бенкети. Вона тоді празникувала навіть іменини свого батька, день народіння Леміщихи й Лемішки. Зося прислала звечора до Гані позичити всякого посуду.

— Щось велике задумують Лемішковські, — промовила Ганя до Яся.

— Та вона людина бувала, зуміє людей прийняти. Я послав їй з оранжереї усякових квіток.

— Де ж вона грошей набере? — спитала Ганя. — Я бачила їх бідність, бачила їх хазяйство. Потягти навряд чи є з чого!

— Дай ти мені спокій з тим хазяйством! — одказав Ясь.

Ганя замовкла.

Поїхали вони до Лемішковських ще завидна, зарані. Така була в їх умова з Зосею. Ганя ввійшла в економський дім і не пізнала Тхорівської економії всередині. Передніша бідна обстава покоїв неначе тільки снилась Гані. Тепер у вікнах блищали нові шибки. В світлиці стояла нова мебіль, правда, не дорога, але гарненька, крита рожевою вовняною матерією. На столі збоку стояло дзеркало, Ясів подарунок, а в кутку на невеличкому столикові стояв чималий фотографічний портрет Зосі, де вона стояла гордо й прямо, поклавши одну руку на клавіші фортеп'яна. Кругом портрета обвивався вінок з живих тепличних дорогих квіток. Коло столика стояло два вазони китайської рожі саме в цвіту. Через усю світлицю прослався новий килимок і тягся через другі кімнати до Зосиної спочивальні. Вікна були позавішувані плетеними тонкими завісами.

Цікавість потягла Ганю і до других кімнат. Хазяйка вела її, все показувала, всім хвалилася. Все було в покоях новеньке, свіже. Ганя заглянула в спочивальню. Та кімната була обклеєна такими самими шпалерами, які були в її спочивальні. Над Зосиним ліжком висів достоту такий самий килим, як над її ліжком: по білому полі букет розкішних червоних троянд в листу серед килима. Коло вікна стояв круглий столичок, гарний, як цяцька, і достоту такий самий, який був у Гані, що сам Ясь привіз недавно з Одеси.

— Як вам подобається килимок? — спитала Зося. — Правда, гарненький?

Ганя почувала, що її ноги слабшають, що її серце мліє, що в вухах задзвеніло. Вона присіла на стільці. І вже вона й не слухала того, що їй оповідала Зося. Вона не зводила очей з килима, з вінка троянд, що розсипалися по білому полі килима. По цій обставі вона прочитала, ніби по розгорнутій книзі, все і все зрозуміла.

Вернулась вона до світлиці з блідим лицем, з смутним видом. Ніхто не знав тому причини, окрім, може, Яся та Зосі. Але їм про Ганю було байдуже. Зося переходила од гостя до гостя, вертілась по гостинній, сміялась, жартувала і таки справді розвеселяла товариство.

Почали з'їжджатись гості. Зося, по своєму давньому звичаю, була з візитами у деяких сусідніх дідичів і запрошувала їх до себе. Але не багато значних панків поквапилось приїхати до неї в гості. З сім'ями поприїжджали все економи та все бідненькі. З дідичів приїхало кілька нежонатих старих, лисих кавалерів.

Зося, Теодозя і мала дочка були убрані в коротенькі літні сукні, ніби підбираючись під сезон, під натуру, що саме вбралась в зелений лист. В їх постатях, в їх уборах було щось трохи комедіантське, навіть чудернацьке. Ставши серед світлиці, Зося обвела всіх рукою і промовила трохи ораторським вивченим тоном ніби промову:

— Я мала од бога велике щастя вперше побачити світ в його усій літній красі, в зеленому листу, в квітках, під синім небом пізньої весни. Прошу ж якнайласкавіше моїх милих гостей напитись чаю в зеленім саду, під стелею зеленого гілля, під ясным небом.

Зося склонилась до всіх і подала руку Ясеві. Другі гості попарувались і пішли в садок слідком за Зосею. Яким, прибраний, причесаний і дуже загорілий, дивився на це все, як на дивовижу. І він потягся за другими.

Садок розіслався попід невисокою спадистою горою і був, справді, гарний з густими вишниками з старим гіллястим деревом, з зеленою травою. Зося повела гостей вгору між двома рядками старих груш. На горбі починався вже ліс з зеленою ліщиною, берестами, грабами й липками. Гості йшли по давній дорозі, котра вже густо заросла шпоришем та подорожником. На самім шпилі, з-за густих кущів, щось несподівано зашелестіло. Коли це одразу за деревом в гущавині вдарили музики і почали грати якусь італійську мелодію. Потайні, несподівані музики, очевидячки, були сюрприз для гостей. Всі зглянулись, всі осміхнулись, всім, очевидячки, було приємно. Зося переглядалась з Теодозею, і очі їх аж заграли. Коли через кілька ступенів знов щось зашелестіло між кущами. З-за кущів висунулась кобиляча голова, а потім на стежку стрибонула і ціла хамулувата та миршава коняка, спутана залізним путом. Вона заступила гостям стежку, сказала собі поволі вперед, одкидаючи задні ноги і махаючи хвостом. Компанія мусила спинитись, а потім, при гуках музик і брязканні залізного пута, мусила обійти коняку, ніби велику персону. Паничі сміялись у рукав. Зося почервоніла. Це вже був і для неї самої сюрприз.

З шпиля швидко всі зійшли наниз. Місцина була дуже гарна. Нанизу був ставок, понад ставком на низині знов густо ріс садок. Край берега зеленіла свіжа трава та осока. Під густими грушами гості побачили столи, заслані білими обрусами. Коло столів з-за густих вишень знов почулись музики: грали веселого марша. Підучені жидки перебігли з гори і стріли гостей маршем коло столів.

— Що це в вас за музичний садок? Чи дерева в вас грають, чи що? — жартував один лисий панич з Зосею. Другі гості охали, дивувались, і всі загалом вихвалювали Зося господиню.

Слуги подали на столи самовари. Все знаряддя до чаю на столах було вже налагожено; Зося з Теодозею, зелені, мов русалки, що повилазили на берег, наливали чай і подавали гостям. Всі дуже церемонно сиділи коло столів, як москалі на муштрі. Жиди грали за кущами. Зося з Теодозею вештались розчервонівшись.

— Ніколи не забуду я того гуляння в Варшаві в одного графа, — почала Теодозя. — Я була в його домі на службі. Чи поймете віри, п'ять оркестрів гриміло, поховавшись поза кущами!

— Нащо вам в Варшаві! — обізвалась Зося. — Я ніколи не забуду, як один мій знайомий генерал в Києві зробив для мене сюрприз у цей самий день, в своєму саду. Чи пам'ятаєш, Якиме?

Яким дивився на неї, ламаючи собі голову і згадуючи, у якого він там генерала гуляв у саду, і не пригадав-таки того генерала.

Гості пили чай і вдавали, ніби вони справдішні чималі пани, ніби вони говорять дуже поважні речі; а справді вони розмовляли про погоду та негоду, а лисі паничі підпускали на вухо Теодозі таких компліментів, що аж її ніс почервонів. З-за тину, з-за кущів виглядали діти, хлопці, дівчатка-няньки, у котрих на шиї сиділи малісінькі дітки, обнявши їх шию ніжками й ручками. Зося вхопила з стола бубликів, полетіла до тину і почала їх роздавати дітям. Деякі брали, а деякі не брали і тікали од тину.

— Чисті дикуни, а не люди! — сміялась Зося, вертаючись бігцем до столу.

Швидко з дітьми понаходили з кутка собаки і, зачувши хліб, посідали недалеко од гостей, дивлячись на стіл. Коли це з-за кущів ліщини знов щось зашелестіло за спинами гостей. Всі обернулись з переполоху назад. Всім здалось, що знов вискочить з ліса коняка в путі, але всі помилились, бо з кущів вистромила рило здорова чорна свиня, нюхала на повітрі, а за нею з кущів посипались, як зайці, поросята. Всі зареготались. Перелякані поросята кинулись прожогом під ноги гостям, а їх мати, сполохана несподіванкою, кинулась прожогом і звалила пару стільців. Всі схопились з місця і реготались. Зося почервоніла, як жар, а Яким реготався, аж за боки брався з того сюрприза.

Гості заспокоїлись і випили чай. Зося знов просила гостей на легку закуску. Всі встали і, церемонно побравшись парами, пішли за Зоєю. Знов жиди затріщали й зарипіли за кущами на трубах і скрипках, як колись давно коло стін Єрихона. То був знак, що там треба опинитись. Швидко всі примітили між вишнями гульбище — ніби катрагу без стінок на стовпчиках. Там стояли столички з ласощами, з ягодами, з варенням. Зося вскочила туди, ніби серна, в просила дам до столиків.

Тільки тут якось обійшлося без домашнього звіра, хоч і видко було в катразі сліди, де кублились кури і квочки з курчатами.

Настав вечір. Надворі вже попоночіло. Зося повела гостей до дома. Всі вийшли на шпиль і стали, щоб надивитись на гарний захід, що жеврів над гаєм, над ставком. Коли це над ставком щось луснуло, тріснуло, блиснуло, і з'явився синенький димок. Всі звернули увагу і чогось ждали. Швидко гості побачили, що над водою знов щось тріснуло, блиснуло і, скочивши раз по воді, згасло і ніби пірнуло й потонуло. Зося просила одного панича з фабрики наробити ракет і забавити гостей. Панич був теж чваньковитий і обіцяв Зосі наробити таких фейєрверків, яких не видано і в Варшаві. Одначе ракети не вдалися. Остання тільки бовтнула в воду і сполохала з півкопи жаб, котрі плигнули з куп'я в ставок.

Гості вернулись до господи. Світлиця була вже прибрана по-бальному. Почались танці. Всі веселились, всі бавились; одним одна Ганя сиділа, як нежива. Пізно вже, аж в пізні обляги, подали вечерю, що варив кухар Серединських. Вечеря була багата. Зося сподівалась наїзду багатих сусідніх панів і хотіла показати себе перед ними за велику панію. Одначе значніші пани до неї не приїхали і не пустили своїх сімей. За вечерю Зося й Теодозя дуже були ласкаві до Гані, подавали їй першій всякої страви, але разом з тим назирали збоку, як вона держить видельце, як вона кладе шматок хліба в рот, як вона їсть. Вже перед світом Серединські вернулись додому. Зсажуючи Ганю з фаєтона, Серединський взяв її за руку. Рука була холодна, як лід, вся в поту і трохи трусилась.

Не встигли вони переступити поріг і зостатись вдвох, Ясь почав зараз чіплятись та докоряти Гані, сліпцем налазив до неї.

— Але ж і ти, Ганю, поводитись між людьми так, що, їй же богу, мені було сором за тебе. Всі веселі, всі танцюють, бавляться, жартують; дами щебечуть, — одна ти сиділа не сказати б дерев'яна! Ти прийшла б до однієї та до другої дами, та посміялась би, пожартувала, та потанцювала, а то сидить та очима кліпає та лупає.

А Ганя і тепер сиділа, наче охолола; навіть не роздягалась. Вона глянула на килим коло свого ліжка. Він був такий самісінький, як і в Зосі. Ганя не втерпіла і почала плакати. Вона почувала, що холодне, що її почало морозити, що мороз розливається по всьому тілі. Їй бажалось хоч натякнути йому, що вона примічає дещо; та не вдалася вона в свого батька отця Хведора, а більше вдалася у свою тиху матір, і поклала собі на думці все терпіти, у всьому догожати коханому чоловікові: приймати його гостей, панькатись коло Зосі і Теодозі, бути веселою, щоб тільки задержати гаснучу іскру любові свого милого.

— Я нездужаю... чогось, — ледве промовила Ганя.

— А коли нездужаєш, то чого було б їхати в гості! Сиділа б вже вдома та балакала з політницями.

Ясь починав вже кричати. Наймички повставали і вештались по покоях, чули те все. Гані стало сором.

— Я буду весела, ладна сміятись і жартувати, коли ти того хочеш. Тільки не сердься: я нездужаю.

Вона задушила в серці сльози, спокійно почала роздягатись, а як вийшов Ясь з кімнати, тоді впала навколішки перед образом і довго, довго молилась до бога, щоб навернув чоловікове серце знов до любові.

А Зося з Теодозею од того часу просто таки внадились до Серединських; сливе кожного дня з нудьги приїжджали вчитись їздити верхи і заважали Гані в господарстві. Ясь сідав на коня і летів з ними в поле, в гаї, на сіножаті. Ганя з вікна дивилась, як полягала курява по їх слідах, як коні летіли в лузі, мов птиці на вітрі, і готувала для їх чай, закуску. Приїжджали вони додому, наганявшись залюбки та досхочу, — Ганя цілувалась із Зосею, приязно балакала тоді, як на її душі лежав важкий камінь; сміялась і жартувала тоді, як до очей підступали сльози; подавала їй хліб тоді, як бажала подати їй камінь; обнімала її тоді, як була ладна задушити її руками.

— Господи! підсиль мене, поможи мені! — молилась Ганя. — Душа моя не видержить далі такої муки, такої кари.

А до Яся знов наїжджали гості, нові знайомі. Ганя мусила вбиратись в гарну одежу, виходила до гостей, вітала їх приязно, силкувалась вишукувати в душі, що було живого, збирала всі слова, які знаходила, швидко й жваво вешталась по просторних світлицях, шанувала гостей усім, що мала найкращого в хазяйстві. І важке то було її життя! Гості були чужі, не свої люди. Мова їх була інша, інтереси їх були інші, як була інша їх вдача, інше їх життя.

Ганя дізналась досвідом і пересвідчилась, що не зійдеться з тими людьми, гордовитими, чваньковитими; вона бачила, що вони її не люблять, не прихиляються до неї щиро. І нудила вона світом серед веселої бесіди. З-поміж усіх знайомих один Хоцінський був до неї найприязніший, найприхильніший, та й той од неї чогось одхилявся в останні часи.

А тимчасом вірні слуги почали їй виказувати на Яся, що не раз бачили Серединського з Зосею в княжому саду, як вони ходили, побравшись попід руки, як вони сиділи під скелею в печері над водою, ніби сховавшись од цікавих очей. Ганя не мала тепер жадного вагання. Вона вже давно те постерегала, хоч і не бачила на свої очі. І як було не постерегти, коли Ясь не промовляв до неї слова на самоті, тоді як колись

давніше він не одходив од неї, а як одходив, то знов приходив і горнувся до неї, і голубив її.

Пішла далеко чутка, що управитель недобре живе з управительшею. Дійшла та чутка і до Нестеринець. Отець Хведор звелів запрягти коні і поїхав з матушкою до дочки. Яся не було дома; одна Ганя стріла своїх батьків. Тільки мати переступила поріг, дочка кинулась їй на шию і заридала. Мати собі в плач.

— Е! погано ж, коли так! — промовив батько. — Але... баби! мовчіть лиш ви! годі вам рюмсати. Чого пак між молодими людьми не буває? Часом чоловік не купить на ярмарку своїй жінці шматка якоїсь дрантини, а вона й ладна киснути цілий день. Повтирайте сльози! Приїде зять, самі побачимо, роздивимось. На світі буває усяково.

Надвечір приїхав і Серединський, увійшов у хату і ледве привітався до батьків. Він очевидячки був не радий їх приїзду. Подали чай. Ясь сидів і все кусав собі губи.

— Як ви собі живете? — питав батько.

— Так, як і завсігди! — одказав знехотя Ясь. — Трохи лаємось, трохи миримось.

— То найкраще! — повернув батько в жарти. — Бо я не люблю, як чоловік тільки цілується та милується! Ото ознака, що навпісля певно будуть дряпатись та щипатись. А я й тепер візьму та й ущипну свою матушку, щоб трохи посердилась. Воно, бачте, часом дуже добре і для здоров'я... Ха, ха, ха! — засміявся отець Хведор, але якось роблено, не щиро весело.

— Тобі усе смішки! — одказала матушка смутним голосом. — Сердьтесь не сердьтесь, Івану Станіславовичу, а ми перечули через

людей, що ви недобре почали жити, — промовила матушка з сміливістю, що аж сам отець Хведор здивувався.

— Та ні-бо, мамо! Хто це вам наговорив? — промовила Ганя, так, аби говорилося.

— Як же ми погано живемо? — спитав Ясь, не дивлячись нікому просто в вічі. — Покої наші трохи не в золоті, в багатстві; засоби наші добрі; Ганя ходить у шовку; є що їсти й пити, є кому в нас і роботу робити. Не винен я, що Ганя, як наймичка, кидається до всякої роботи, базікає з політницями, трохи не цілується з мазальницями, поводить з ними запанібрата.

— Е, сину! то, бачте, дочки мої дістали змалку таке виховання в свого батька! Як про це річ, то є пак чого й киснути! То ти, Ганю, паній, похочай по світлиці та себе розважай. Спи в рукавичках, ходи в хаті під зонтиком, муштруйся перед дзеркалом цілий день! Чого вже, чого, а панувати дуже легко. А ти ще й досі того не розсмакувала?

— Коли ж ми, тату, не вік же будемо сидіти на такому хлібі, — одказала Ганя. — Хотілось би показяйнувати і надалі дещо придбати та зібрати.

— Навіщо! Коли добре, то вона хоче ще краще! О, ба! яка хитра! За це варто інколи і вщипнути. Тільки ти, Ганю, борони тебе боже, не кажи нічого про таку мою філософію меншим сестрам. А то ще як захочуть спати в рукавичках, як посідають панувати рядочком та не візьмуться й за холодну воду, то буде нам погано!

— Ні! бачте, нехай би вона собі й хазяйнувала! — поважно сказав Ясь, — та треба ж знати й уміти гостей привітати, прийняти по-людській, зайняти їх цікавою розмовою. В нас тепер бувають все значні люди.

— Ото трудна штука гостей прийняти! Та їм тільки треба вистачити добре їсти, а найбільше — добре пити. А молодим найміть музики, то вони крутитимуться та битимуть тропака хоч і цілий тиждень!

— Чим же в нас недогода тим гостям? — промовила Ганя. — Чи мало ж у нас виходить на гостей? Чи не гріх же буде гостям ремствувати та жалітись на мене?

Гані хотілось розказати, як їй важко приймати і гостей, й Зосю, й Теодозю, та вона змовчала. Вона все сподівалась, що своєю покірністю, своєю догодою чоловікові і його гостям вона верне його любов, прихилить до себе його серце. Ганя дала собі зарік навіть не жалітись матері і нічого про те не казати.

— Гостей не всіх одбудеш хлібом-сіллю, — проповідував Ясь. — Деяких треба вміти привітати розумним словом, салоновим тоном. У нас бувають пани, дідичі і здебільшого поляки.

— Хто ж винен, що наша дочка не полька, що не вміє вона крутити хвостом, як та Зося вертілась на балу? — загомонила матушка.

Серединський схопився з місця і почав никати по хаті.

Отець Хведор ущух і замовк. Старим стало видко, що Серединському хотілось мати жінку великосвітську пані, котра б зуміла напустити туману на людей, котра б вертілась, крутилась, грала велику роль в гостинній. Старі постерегли, що Ганя не підходить під його теперішній зразець жінки, а Зося якраз підскочила під його міру і опанувала і серце його, і голову, й... кишеню.

— Ви ще молоді люди, — промовив о. Хведор вже зовсім іншим, не жартовливим голосом, — ще починаєте тільки жити в світі, опинились між іншими людьми, не такими, як було колись передніше. Я вам батько, хоч, може, вам теперечки і не бажалось би мати мене за батька, і скажу вам,

що з великого панства багато грому та хмар, а малий дощ. Ви живете не для панів, а для себе. З усього того панського брикання, того високодумства, гордощів для вас користі, як з цапа — молока. Коли одвернуться вони од вас, то ви поверніться потилицею до їх! Коли в їх своя стежка, то нехай буде і в вас своя! Ганятесь за ними, пеститись та підлизуватись до їх, догожати їм, поїти, годувати їх? Та нехай вони швидше всі повиздыхають, ніж я мав би затягти їх до свого дому та ще й панькатись коло їх та дякувати за це, як за велике для себе щастя!

Серединський махнув рукою і почав ще швидше вештатись та никати по хаті. Його очі дивились на стелю, аж горіли вогнем; руки були позакладані в кишені.

— Годі вам, тату! — просила Ганя. — Що ж робити, коли ми живемо тепер і єднаємось з панами. Тут не те, що було колись в Нестеринцях.

Розпрощались батьки з дітьми. Серединський десь зник, зійшов з дому і не випроважував навіть їх з двора.

— Кидаю тебе на волю божу! — говорив батько до дочки, благословляючи її великим хрестом. — Приїжджай до нас, бо я вже до твого чоловіка не приїду. Візьметься він, свого часу, за розум, тоді ти будеш знов щаслива. Він ще молодий. В йому заграла шляхетська кров, зачувши аристократичність, багатство, панство. Нехай грає! Тільки важко буде тобі танцювати! Та вже танцюй, моя дитино, поки його кров трохи прохолоне.

А мати обнімала дочку і плакала разом з нею.

— Ішла ти, Ганю, заміж, — душа моя вже почувала ніби щось недобре. Недурно я так тривожилась, недурно я не хотіла тебе заміж за його давати. Не до пари він тобі. Не по-моєму ж хіба й вийшло?

— Ат! верзеш бог зна що! — говорив отець Хведор, сидячи на возі. — Прийшла дурість в голову, то й дуріє, та й годі. Перетреться-перемнеться та й так минеться колись.

Вернувсь Ясь додому і почав зараз чіплятись до Гані.

— То ти оце батькам своїм жалілась на мене! прошення подавала! В своїх вчинках я вольна людина. Що ж вони мені заподіють у моїй господі? Коли б ти наказала своїм, щоб вони мене не турбували та більше не приїжджали до нас! Ото було б найкраще.

І батьки Ганині вже більше до його не приїжджали. Зосталася Ганя сама без поради, без товариства; сама, як билина в полі, з своєю малою дитиною та з своїм горем.

XII

Вже стала надворі осінь. Одного дня Лемішковський дуже здивувався, побачивши в вікно якусь здорову жидівську балагулу, котра під'їжджала під ґанок. З балагули вилізла одна сита, аж гладка пані, а за нею вилізла друга, ще гладша, чіпляючись ногами й руками за полудрабки, неначе лізла черепаха. Обидві вони були повбирані в чорну одежу, позапинані чорними хустками. В руках у їх теліпались чорні ридикулі. Жид подавав їм з воза якісь скриньки та торбинки.

— Що воно за невіра! — думає Яким. — Чи не черниці часом приїхали просити на монастир?.. Зосю! — гукнув він до жінки, — глянь лиш, які опудала лізуть до нас у хату. Чи не черниці які або странниці-прохачки?

Зося вже хотіла взяти двері на клямку, але глянула в вікно і пізнала своїх сестер, Люцину й Рузю. Швидко в хату поввіходили сестри і привітались до Зосі і Якими. Обидві були вже не молоді, та гладкі, як годовані. Зося кинулась до їх на шию. Недавно перед тим вони писали до Зосі, що мають у Києві невелику службу в ключницях, а Зося просила їх

до себе в гості і обіцялась знайти їм службу у сусідніх поляків-дідичів. Вони найняли балагулу і повбирались в чорне за прочан, щоб на дорозі заїжджати на ночівку або на попас до сільських священиків, де їх вітали по-патріархальному, давали їсти й пити, клали спати на перинах і коням достачали вволю сіна й вівса.

— Ох, яка я рада, що ви оце приїхали до нас на зиму! — говорила Зося. — Як ми тепереньки весело будемо жити з нашою милою Теодозею, з вами, з Серединськими і всіми нашими новими приємними сусідами!

— Та як же ти, Зосю, розжилася! — промовила Люцина, оглядаючи хати, — які килими, дзеркала, мебіль. Це багато краще, як було колись у тестя Лемішки.

Зося щось шепнула на вухо сестрам, а вони осміхнулись. А Яким стояв, як пришиблений з-за вугла мішком. Він дивився, як родички зносили свої дрібні пожитки, скриньки, свої завініння, свої торбинки, і в душі його хололо. Сестри займали собі кімнату, прибивали, прибирали, ставили речі, навіть не питаючись у його. Швидко вони зовсім умостились у його господі і почали жити, ніби назавсіді.

— Отче Микито, голубчику, батечку! порадьте, що мені робити? — жалівся Яким отцю Микиті. — Приїхали сестри моєї жінки з Києва, ситі, гладкі, як годовані льохи, звили гніздо в моїй хаті, об'їдають, обдирають мене. Десь, знать, жили в заможних панів, позвикали до міських звичаїв та розкоші. Сливе щотижня наймички носять воду, гріють їм окропи в золійниках на купіль, тільки те й роблять, що коло їх тупцяють. А вони сидять собі, позгортавши білі ручки, нічого не роблять; оце викупаються в ванні та знов на ліжку, п'ють чай вранці, лежачи в постелі. В мене сім'я; вони мені швидко вуха об'їдять.

— А ти, голубе, не знаєш, що робити? візьми добру ломаку та й повиганяй з хати.

— Як же воно так? Буде це незвичайно трохи, яюсь не до ладу.

— А вуха об'їдати — це звичайно? га? — спитав отець Микита.

— Ой, не насьміюсь, їй-богу, не насьміюсь! Я й жінці не смію слова сказати.

— Бо ти таки і справді Лемішка!

Яким збирався побалакати про це з Зосею, та все в його язик не повертався, все він одкладав на другий день.

А Зося й справді не нудьгувала цілу зиму в товаристві двох сестер, та Теодозі, та Серединського, та кількох лисих кавалерів, котрі внадились і бували трохи не щовечора в їх компанії, яка їм приходилась якраз по вдачі.

Кожного довгого зимнього вечора серед кімнати застелявсь довгий стіл, коло якого пила чай уся ця збірня. Потім Зося, як господиня, сідала край одного кінця стола в здоровому м'якенькому фотелі. По правій руці коло неї сиділа Теодозя, по лівому боці — сестри й дочка. Вони робили більше панську роботу, мало потрібну в хазяйстві: плели з ниток скатерті, якісь кружельця з гарусу під ліхтарі, якісь кисети на тютюн. Читали дуже рідко. Часом Рузя або Теодозя голосно читала будлі-який поганенький роман, позичений в будлі-котрого сусіда. Зате ж вони лепетали безперестану, без упину.

Серединський бував на таких вечорах сливе щодня. Тоді Теодозя давала йому місце по правій руці в Зосі. А як приїжджали лисі кавалери, то вони примощувались коло трьох паннів. Якимові не було місця коло того стола. Про його ніхто й не дбав, навіть вухом не вів, і він сам починав ставати осторонь од їх усіх і навіть од своєї жінки.

— Розкажуйте, мої кохані, де хто бував, що чував! Ви бачили багато світу, багато людей; з вами траплялись усякі випадки й пригоди. Оповідайте, а ми послухаємо.

І починали сестри й Теодозя оповідання про свої усякі пригоди, мішаючи правду з неправдою, а більш того, що вигадуючи незвичайні небилиці, з самохвальством, з брехнею пополовині та з прибільшуванням і з вихвалюванням Польщі, Варшави, польських великих панів, — ті небилиці, які часто оповідаються в дрібній шляхті на Україні, де вона й досі не втратила свого давнього шляхетського гонору й великих забагів.

Ясь любив слухати оповідання, а лисі паничі ще й самі вигадували незвичайні брехні і ставили себе героями в оповіданнях, добутих в своїй уяві та в своїх мріях.

— Ото як була я колись на Литві, — починала Люцина, — та жила в одного графа за економку в його палаці, а граф був дуже заможний і багатий! Куди ж до його цьому Кам'янському! Тут і князі якісь не такі. А палац його... то чи поймете віри! Так і сів щирим золотом. А кругом палаца був парк на кілька миль навкруги, і до самого палацу од брами була алея... Що то за алея! Ох, мій боже! Подумайте ви тільки собі, що по обидва боки росли здорові, прездорові кипариси! а од одного кипарису до самого вершка другого кипарису висіли гірлянди з ліан якихсь африканських чи американських, а на тих ліанах висіли китицями квітки, такі завбільшки, як здорові тарілки, та повні, та пахучі, як троянди. І ті квітки були рожеві, а далі жовті, а далі білі, сині і всякі, всякі. Ох, мій боже! ви не поймете віри, що було наставало пахощів на весь парк, на весь парк!

— Е! що той сад! — перебивала Теодозя. — От як була я в одного князя в Варшаві, так у його одна оранжерея на кілька верстов! Була принаймні більше, ніж на одну верству. Оце було взимку гуляємо, ніби в Індії або в Бразилії. Там ананасів цілі городи! там усякі здорові овочі, квітки! Я була в його за компаньйонку коло його дочки. А дочка в його була одним одна, гарна, як янгол!

— Та що то за оранжереї, — починав один лисий кавалер. — Як був я на Підляссі, то в мого сусіда були такі оранжереї, як гай! Чи поймете віри, що, їй же богу, було підемо гуляти в їх та й заблудимо! їй-богу, це траплялося, ще й не раз! І раз, уявіть собі, панове, таке диво: садовник забув зачинити двері, і в оранжереї набігли з близького бору дикі кабани. Ми за рушниці та на влови! Пустили собак між вазони, погнали кабанів, а я став на дверях. Кабан мені шусть під ноги! а я на кабана скіць! та за вуха! Кабан поніс мене, а я правую ним додому, та просто в покої! Так і в'їхав на кабані!.. Якого дива не буває в Польщі!

— І бали там бували? — питала його дочка Лемішковського.

— Ого-го! Які там бували бали, які там бали! Тільки хіба в Парижі бувають такі! Після Парижа — зараз в цілому світі Варшава! Те мені говорив не один турист.

— Ой, які бали, які бали були в мого князя! — обізвалась Теодозя. — Старий князь все нудьгував на старість і таки любив розважити і себе, і тішити свою дочку несподіванками. Раз якось серед дня приходить князь до нас, а нас було в палаці з князівною аж дванадцять паннів: то були її якісь убогі родички і компаньйонки, як і я. Він з доброго дива звелів нам одягатись за міфічних богинь! До вечора вже й убрання було готове! Дочка одяглася Юноною, наділа золотий вінець, накинула червону порфіру, що дуже їй личило... а... я...

— А ви, надісь, убирались за Венеру? — перебив її один лисий кавалер, котрий все дражнивсь з нею.

— А я... за Венеру...

— Бо я примічаю, що ви ніби виникли з водяної піни. Та вам би личило й жити на воді.

Лисий панич зареготався, а за ним і всі засміялись.

— Ви-бо тільки перебиваєте мені, — загомонила на його Теодозя. — От одяглись ми за богинь і гуляємо собі мовчки по залі. А та зала на два етажі, вся в золоті, аж сяє. По боках було двоє хорів, заставлених квітками, а звідтіл як загримлять несподівано два оркестри музик! Коли це одчиняються двері, і входять кавалери, деякі масковані, а деякі без масок... і почався превеселий бал! І так було тішимось сливе що божого дня. Ох! що то за життя було! То був рай, а не життя. Які там кавалери бували!

— Бували і з такими лисинами, як оце в мене? — питав її старий лисий панич, тикаючи рукою на свою лису, як облизаний макогін, голову.

Знов усі засміялись, а Теодозя трохи розсердилась.

— А чи вбирались ви там і за підземних пекельних богинь, чи тільки за — райських, олімпійських? — дражнив її знов лисий панич.

Потім починалася розмова про собак, про влови, — ця наймиліша розмова для кожного поляка. Розказували незвичайні випадки з незвичайними собаками. Серединський розказував, як у його був такий здоровий пес, що сам один йшов на ведмедя і душив його, як кішка — мишу. — Так він за північ бавивсь в тім товаристві.

А тим часом, як Серединський бавився за північ, Ганя сиділа дома і дожидала його. Вона не втратила надії прихилити до себе його серце, їй здавалось, що Зося поморочила йому голову тільки своїм кокетством, дуже налазливим, а не красою, хоч вже заздівала, що Ясь тепер бачив у Зосі зразець жінки для себе і взагалі жінчини, уподобний йому в теперішнім стані і при тогочасних його засобах.

Була раз північ. Все полягло одпочивати в домі Серединських, одну Ганю не брав сон. Вона все сподівалась свого чоловіка, вона добре знала, куди він їздить і задля чого. Вже на селі стротвали другі півні, а її очі навіть не задрімали. Вона все сиділа на фотелі коло невеличкого

ліжка, де спав її син, а думи, одна од другої сумніша, плелись в її голові. Вона встала, пішла до пекарні, оглянула все хазяйство... Там нянька й наймички спали так міцно, як вбиті. Ганю взяла заздрість. Вернулась вона і знов сіла коло сина, придивляючись до його личка. Дитина була дуже схожа на батька; його губки вже складались, як у Яся, брови рівні темнішали, чорний волос збивався в густі кучері. Дитина сміялась крізь сон і так нагадала їй Яся давнього, того Яся, який з нею жив щасливо в Нестеринцях, неначе вона бачила його тоді, як він уперве прийшов до їх в гості, літніми вечорами сидів часом з нею в садку під грушами, а місяць лив тихе проміння на його делікатне, миле, якось по-дитячому молоде лице. Заснувались сумні думи в її голові; вона одвела очі од дитини, щоб не так дуже боліло серце...

Надворі аж луцав мороз. Опівночі схопилась завірюха. Княжий сад шумів та гув, наче під самими віконницями Ганиної спочивальні, наче бір. Близьке дерево коло вікон аж свистіло, пищало, а далеко було чути одно завивання вітру, одно густе гудіння, неначе якийсь велетень-звір рикав безперестану. Вітер свистів попід домом, заліплював в залі та гостинній вікна снігом, порошив крупами в шибки, крутився вихрами, то наближаючись до вікон, то замираючи десь на полі. Гані здавалось, що Ясь саме тепер вертається до господи, що він збився з дороги, що заметіль замела шляхи, а він блукає по степу, мерзне.

— Господи! поверни ж його додому живого й здорового!

І Ганя ставала на коліна перед образами, знімала руки до бога і молилась за чоловіка. А на близькому полі починала вити й скиглити тічка голодних вовків, їх дикі, страшні голоси зливались в один акорд з гудінням ліса, з свистінням завірюхи, переплітались один з другим незвичайно чудними півтонами, од которых настовбурчувалось би на голові волосся навіть в того, хто сидів в теплій хаті. Собаки, зачувши ворога, завили, аж заскиглили на подвір'ї під самими вікнами, кинулись в один закуток всі разом, неначе вели кого за поли... Ще гарячіша стала Ганина молитва, ще сумніше стало в тихих світлицях.

Затих звір на полі, не гавкали собаки. Ганя знов сіла коло свого сина. А сон знов одбіг далеко од її очей і ходив десь по хатах, де жили щасливіші люди. Світло горіло в світлицях, і прихожій, і в її спочивальні коло образів.

Ганя встала і перейшла світлиці по дорогому килимі. В дорогих дзеркалах промайнула її постать вся в чорному. Вона пройшла проз одно дзеркало і ненароком обернула очі на скло. Там вона побачила себе всю до самого долу і од великого жаху аж назад подалась.

"Чи це я, чи це тінь мерця, що блукає в цих багатих світлицях?" майнула думка в Галі, і вона затрусилась, неначе їй з'явилась мара.

Сміливіше підступила вона до великого дзеркала, в котре не дивилась вже давно од великого смутку. В широких золотих рамах стояла вона бліда аж біла, як стіна. На її лиці рум'янця не було й сліду, щоки позападали, ніс загострився, губи були бліді. На її тілі, сухім і тонкім, опадала фалдами чорна сукня, котра передніше колись була тісна на повнім стані.

Ганя пильніше придивилась допитливими очима на себе в дзеркалі і знов затрусилась усім недужим тілом. Вона не змогла довше дивитись на себе, почувши над собою подих смерті, і ледве дійшла до ближчого фотеля, сіла і затулила вид долонями. А під долонями все неначе уявки бачила вона те страшне, схудле лице, з запалими щоками, з блідими губами.

її серце щеміло, душа боліла. Вона напевно знала, що вже ніколи не верне любові до себе, як не воскресне мрець, і вже й не думала нічого, їй здавалось, що вона впала в глибоку, прудку воду; вода її несе на бистрину, котить, а вона втратила вже всю силу, оддалась на загин.

Перещеміло її серце, пішла скорбота тихіше. З-під долонь вона неначе несподівано глянула на Нестеринський яр, де вона була така

щаслива, без краю, без міри щаслива, ніби побачила бідну економську хату, обставлену бідною обставою. Перед нею ніби розстелився зелений яр, як от розстеляють квітні килими, а в яру ніби бачила вона колодязі з високими цямринами та журавлями, бачила кринички-жолобки, з осокою навкруги. На горі манячили клуня, ожереди, стіжки. Далеко під шпилем, оброслим густим гаєм, блищав ставочок... а там знов яри розстелялись перед її думою, неначе розгорталась квітчаста скатерть перед очима. І її уява незвичайно ясно і виразно показувала їй кожне деревце, кожний куш калини в тих ярах, ті лози над ставочком, де вона ходила щаслива з Ясем в парі, те листате латаття по воді, ті високі коноплі, що росли понад ставком, ту криничку, де вона колись пила воду, припавши лицем до води. Як живе, вона бачила своє лице в криниці, свіже, як калина; на голові перська хустка, — біла з червоними торочками; а Ясь ніби ходить, никає й шукає лопухового листу, щоб зачерпнути води.

Ганя встала; мрії наддали їй моці. Вона вернулась через розкішні світлиці, де блищали канделябри, лисніли дзеркала. Смутними очима обвела вона світлиці, неначе прокидаючись од сна. І стало їй те все багатство противне; воно нагнічувало їй душу, як давить земля мерцеві груди.

— Ох! оця пишнота, — то моє нещастя! Ти запагубила і мене, і Яся, і мою любов, і моє живоття! Чи я ж просила в бога того багатства, чи я ж благала в тебе, боже, золота та срібла? А ти, доле, залила душу мого чоловіка багатством, панством, засліпила йому очі шляхетською пихою; одняла в мене і його кохання, і його самого. А я так небагацько жадала й бажала! Моя молитва була така помірна! Я тільки бажала жити без нужди, без сліз...

І стала їй гидкою та розкіш, що пишалась нею уся обстава. А вітер все гув жалібно, то піднімаючи гук, то стихаючи; а сніг ліпив у шибки, набивався кетяхами, блищав через скло, ніби дороге каміння. І Ганя знов згадала, що там, в Зосі, сміх, та жарти, та веселість; згадала Зосю, горду, пащикувату, хитру, в'юнку, як гадина, і красиву, як гадюка, і свіжу, повну; згадала, що Ясь, може, тепер сидить поруч з нею і надаряє її тим

щастям, яке колись вона пила. Печаль бурхнула їй в груди, здавила, зашпигала по всіх грудях; запекла полум'ям їй в голові.

— Ой, боже мій! Як я страждаю! як я мучусь! Як я перепечалилась! Або дай мені смерть, або прихили його серце знов до мене.

І не було в кого поради питати; і ні з ким було їй плакати. Батьки не приїжджали вже до неї, а до їх не пускав її чоловік.

Одчинила Ганя камоду. Вона шукала персня, котрим заручувалась з Ясем. Наділа вона його, опустила руки; перстень спав і покотився по підлозі. Ганя взяла свічку і почала шукати під столом, під стільцями. Персня нігде не було. Коло самої стіни десь знайшлася зашкалубина між дошками. Перстень закотивсь туди і зник. Ганя придивлялась, присвічувала, доставала ножем, — персня не було. Страх напав Ганю. Вона стояла і не знала, що робити. "Недурно пропав перстень, — була в неї думка, — не буде кінця моєму горю!"

Засовуючи шухляду, вона побачила, що там, в шухляді, не було половини срібних ложок, ножів і ложечок до чаю. Бігцем побігла вона до пекарні і почала питати в наймички, збудивши її зі сну. Сонна наймичка одказала, що пан забрав те все срібло і повіз з собою в Тхорівку. Ганя й руки опустила.

"Так он куди переходить наше добро! Тим-то він тепер не дає мені до схованки грошей!" думала Галя, і в душі її не було вагання, що це її чоловік покупив Зосі й килими, й мебіль, справляє одержу...

— Гуди ж тепер, лютий вітре! — закипіло в неї на серці, — замети метелицею йому шляхи і самий його слід! Реви, завірюхо, засип його снігом, засип заметами і ту погану оселю, де він бенкетує, де він тепер кохається з іншою!

Коли це надворі загуркотіло. Ганя вхопила свічку і полетіла назустріч Ясеві.

Засипаний метелицею, ввесь у снігу, в ведмежім кожусі, ввалився Ясь у хату. Ганя бігла до його, як тінь, з широкими виряченими очима, її довга сукня одвіталась назад й метлялась на повітрі.

— Куди ти летиш, навіжена! — крикнув Ясь.

— Тебе стрічати. Усю нічку не спала, тебе виглядала.

— А тобі навіщо я здався? Чи в мене слуг немає, щоб мене дожидали та з світлом стрічали?

— Я була тобі вірна, як слуга...

— Як слуга!.. може, як наглядач-сторож? Ти назираєш за мною, слідкуєш повсякчас? Мені не можна ступити з дому без тебе? — репетував Ясь. — Слуги і вартового мені не потрібно! Мені треба панії... справдішньої панії-господині. Чи втямила це? Ти тільки кмітиш за мною.

Ясь роздягся і почвалав, хитаючись, до далеких кімнат. Ганя слідком за ним несла світло. — Коли б пак ти не спізнався з такими панями, як ота налазлива причепа, пані Лемішковська... — почала була Ганя, та Ясь не дав їй договорити.

— Ти смієш мені про неї говорити? — гукнув він зопалу, — ти, що не вмієш гаразд і по світлиці пройти?

— Я ходю, як усі люди ходять, — обізвалась вона і поставила свічку на стіл.

— Ступає, як та ступа, гупає, аж підлога двигтить!.. ти недоладне гупало, — докоряв їй чоловік. — Слова не вміє, мурло, по-польській до ладу промовити! От тільки з бабами теревені розпускати, — ото твоя втіха! Сид, сором!

— Чого ж ти кричиш? — промовила Ганя, — збудив дитину, побудиш слуг. Вони напрацювались та натомились за цілий день...

— Слуг? А матері ж їх ковбаня! — закричав Ясь і знестямки залааяв, як справжній мугир, вже по-українській. — То мені слуг поважати? То ти мені наймитами рота затуляєш? Де вони, ті твої найуподобніші для тебе приятелі, те твоє товариство, варте тебе самої?

Ясь полетів до пекарні і наробив галасу. В голові в його шуміло. Слуги позскакували з постелів, спросоння протирали очі, поперелякувані несподіванкою. Дитина плакала, Ганя й собі... Ясь, червоний, як жар, погнав навіщось слуг до світлиць.

— Я вам покажу спати, коли пан ще не спить!.. Світить мені зараз усі канделябри, захожуйтеся варить вечерю! Зараз будуть гості!

Швидко канделябри були позасвічувані. Світлиці залисніли сріблом, бронзою; слуги завештались по світлицях сонні, гаразд не прочувавшись, з дурними очима, які бувають у переляканих овечок. Швидко засвітилось у всіх вікнах дому Серединських, запалало полум'я в пекарні. Горпина розставляла столи. Піднявся в домі галас, стукіт, і тихіше стало чуть в покоях гудіння вітру, наче притихла метелиця, приглушена стуканням ножів на пекарні. Ясь никав та бігав од кутка до кутка по просторній гостинній, заклавши руки за спину і дивлячись на стелю, його горде лице аж палало, очі горіли злістю. На грудях його аж гойдався важкий золотий ланцюжок.

— От тепер би мені женитись! — промовляв він сам до себе. — Взяв би собі дуже багатеньку жінку, може, й дідичку. А то женився трохи не

хлопцем, взяв трохи не українську мужичку. Ох! дурна, дурна моя голова тоді була! І де той розум часом дівається у людини? Ще й кохав її, цілував її чорні руки, цілував руки її батьків. Ох, Зосю, Зосю! Чи не для тебе ж тут місце, в цих багатих світлицях? чи не твоїм білим ніжкам пурхати б та дріботіти по цьому паркеті? чи не твоїй красі виглядатись у ці велика дзеркала? Ти, здається, і родилась для розкоші, й охрестилась для панства.

Серединський наближився до одного дзеркала, насупився, придивляючись на себе, пишно повертав голову і закручував блискучого чорного вуса.

— А я хіба не родився для панства? Пан Хоцінський казав правду. Я з панів, з шляхтичів. Мій спанілий вид, моє обличчя доказує мою щиро панську вроду. В цих багатих покоях — моє правне місце.

Загуркотіло надворі. Серединський кинувся в прихожу роздягати Зосю, Теодозю, Люцину, Рузю. З ними приїхали і лисі кавалери.

Вся вони, жартуючи, заговорювали ще передніше, сидячи за столом на Тхорівській економії, щоб Серединський забрав їх до себе на смачну вечерю. Ясь так і зробив: запрохав їх усіх до себе, а сам полетів попереду, щоб налагодити для їх вечерю. Тепер в світлиці Серединського ввалила весела компанія, реготалась, бігала по покоях, чепурилась перед дзеркалами, ніби в себе дома. Серединський зараз пристав до Зосі, щоб вона всім давала лад. Тимчасом на столи подавали закуски, а потім подали й вечерю. Вся голодна череда розмістилась кругом стола, а Зося сиділа на першій місці коло Яся. Полилось вино в чарки, в стакани. "Шампанського!" кричав Ясь до лакея, і лакей бігав з пляшками, наливав. Вино проливалось на скатерть. Гості стукались та цокались чарками, гомоніли. Уся ця гуляща наволоч саме розгулялась без упину. Дами вже розчервонілись, стали надто вже ввічливі, вважливі до панів. Лисі кавалери вже клали голови трохи не на плечі паннам. Зося вже аж надто близько присунулась до Серединського. Шоки в неї розгорілись, голова

одкидалась назад; в лиці світилась вакхічна налазливість та сміливість, так що аж слуги переморгувались і сміялись.

— Де ж це пак ваша панія? — питали гості.

— Вечерю готує, десь порається, — одказував Ясь, сміючись. Ганя і справді мусила дати загад про закуски, але сили в неї більше не стало. Вона мусила лягти на постіль. Кров пішла в неї ротом. А з світлиці долітав до неї веселий сміх. Вона чула голос Зосі, голос чоловіка, чула стукання чарок, ножів, гуркання дверей.

— Господи! візьми мене до себе! Вся душа моя болить, — стиха промовляла Ганя нишком до себе.

Гості роз'їхались вже, як дніло надворі, а Ганя потім цілих шість неділь не вставала з постелі. До неї приходив доктор, лічив її; навіть навідувалась Зося з сестрами, охала, споболювала їй, та не пожалував її ні разу Ясь, навіть не спитав про її здоров'я. І побачила Ганя, що він був би дуже радий її смерті.

Перечули й батьки в Нестеринцях, не втерпіли, таки приїхали одвідати Ганю. Мати як побачила свою дочку, так і зняла руки до бога, а отець Хведор вже перестав і жартувати.

— Як бог дасть, що моя дочка одужає, то я буду позиватись з вами, буду судити вас судом, буду просити розвести вас.

— За це вам подякую, — склонився Ясь тестеві, по-кавалерській цокнувши закаблук об закаблук. — Нам і сходиться не варт було, а розвестись, надісь, і бог велів.

Поїхала мати додому, оплакавши гіркими слізьми свою дитину; поїхав отець Хведор дуже смутний.

— Як умре Ганя, то я йому ребра потрощу києм! — промовив отець Хведор дорогою до жінки.

А тим часом, як Зося гуляла з своєю компанією, Яким Лемішковський не знав, що робити, що чинити, і просив поради у отця Микити, з котрим щиро зійшовся, як сходяться люди одного роду і однієї вдачі.

— Отче Микито! Порадьте мене, як рідний батько, що мені робити з жінкою, з тими дармоїдами, що понаїжджали до мене! Чи поймете віри, що спожили усе борошно, поїли вже усі кури, гуси, індики, качки, поросята. Така проклята завелась з'їжа, що швидко поїсть воли, обгризе мені вуха. В мене сім'я, в мене діти. Треба їх харчувати, зодягати, час би вже їх і до розуму доводити.

— Гай, гай! пожалься боже! Вчений ти, та не дрюкований. Піди та скажи тим носатим, та кирпатим, та пикатим паннам, щоб вони йшли з твого дому під три чорти або й далі.

— Як же його таки таке сказати?

— Отак-таки й скажи! Прийди та й скажи, а коли не послухають, прожени їх з дому, а Зося візьми в руки добре та гаразд, то вона і не брикатиметься, і не справлятиме балів, не тягатиметься з Серединським. З тебе, бачу, чоловік, як з клоччя батіг! Плохута-чоловік, та й годі! ти плохенький, мов курча.

— Може, й скажу. Піду спробую.

— Та випий же для сміливості чарочку.

Яким випив чарочку добру, та ще й не одну. Баба Параска заправляла горілку міцним калганом.

Прийшов Яким увечері додому і застав вже всю Зосину компанію за столом. Лисі паничі щось брехали; всі реготались. В Якіма в голові шуміло, він увійшов у хату в шапці. Гості вже знали про його штуки, не дивувались тому, ще й знущались. Зося вже махнула на його руками, не піднімала на глум та смішки.

— Bon soir! — промовив Яким, здіймаючи шапку і кланяючись до компанії.

Всі зареготались на ці слова.

— А ви знаєте, що мені казав отець Микита?

— А що вам казав отець Микита? — питали панни. — Мабуть, якусь нісенітницю?

— Еге-ге! де вам нісенітницю! Та він казав, він казав... Овва! я й казав отцю Микиті: ну, як же його таки так сказати, та ще дамам?..

— А нуте лишень, потанцюйте нам! — жартувала з ним Люцина. — А як баба Параска там десь танцювала?

— А Баба Парасковея! Як була я молодиця, цілували мене в лиця! диб, диб на село!

І Яким передражнявав бабу так химерно, що всі зареготались.

— А нехай татко потанцює циганської халяндри! — просили Якіма його діти, — татко так смішно танцює халяндри.

І пришелепуватий татко, вже напідпитку, тупцяв по хаті, приспівуючи: "пошандра, помандра! по волоській-джя!" А діти кепкували з навісного, але безщасного татка за приводом своєї матері й тіточок.

— Та що, танцюй та танцюй! Це не штука потанцювати... але... Чи ви пак знаєте, що мені казав отець Микита! Еге! не скажу! нехай кортить. Але як його в іродового батька таки так сказати таким бариням? Мадмуазель Теодозя! — обернувся він до Теодозі. — І ви так само, та chere Люципір!.. Ви думаєте, що я забув по-французькій! Навіщо ви дурно марнуєте поживок... дурно хліб збавляєте в мене? Я на вас не настанчу хліба. Скільки ви спожили його в мене?

Піднявся регіт. Зося вже трохи догадувалась, що таке цікаве йому казав отець Микита, і крикнула на його. Лемішковський потяг дибки і припав ниць до постелі.

Так він збирався цілу зиму попроганяти збірню та дармоїдів з свого дому, і все в його чомусь неставало сміливості.

Настала весна, рання, тепла, красна, як молода дівчина під вінцем у церкві. Знов зацвіла земля, прибралась у зелений лист. Ганя сиділа зранку коло одчиненого вікна, бліда, як смерть, з круглими, великими очима. Щоки її позападали ще глибше, ніс загострився. Колись повні руки тепер стали ніби кістками. Смутними та журливими потомленими очима дивилась вона на красу світа. А перед її очима все цвіло, все світилось, ніби все співало та сміялось. З пригорка, де стояла управительська квартира, було видко сливе половину села. Ставки блищали проти сонця, проміння грало на воді. Сади цвіли рясно, неначе облиті молоком, обсипані пухом. Все село з білими вишнями, черешнями, з білими хатами здавалось заснованим найбільшим мушлином та тюллю, потрушеним зверху сріблом. Кругом білого села слались зелені поля та луки, зеленів княжий сад. Все на світі подихувало ніби осміхом дитячим, чимсь панянським, чимсь дуже невинним, та ще під чистим блакитним небом, під золотом сонячного проміння, між білим цвітом садків. Надворі було дуже тихо. В садку цвіли ранні квітки.

"Весно моя, красо моя! — думала Ганя, — для всього на світі несеш ти живоття, щастя, тільки мені не даєш ти жадної радості. Мабуть, ти така гарна тим, що остання для мене... Мабуть, у бога ще знайшлася

ласка для мене, коли він посилає мені смерть на такій гарній весні. Звелю я своїй матінці поховати мене в нашому черешневому садку, де я вперше розмовляла з ним про наше кохання, щоб на мою могилу осипався черешневий цвіт, бо я була ні в чому неповинна, бо я була серцем проста, бо я була чесна, хоч і небагатого роду".

А смерть все-таки була смертю, як не розважала себе Ганя тим, що над її могилою будуть співати пташки, шумітиме лист, що їй буде легко лежати в зеленім садочку, близьенько од своєї матінки. Ганя без надії схилила голову на руки.

На далекому сінокосі, попід зеленим лугом Ганя запримітила кілька верхових їздців. То скакали чотири дами, розвіваючи свої довгі чорні сукні на повітрі. За ними скакало кілька кавалерів.

От вигулькнула з натовпу на забісованому коні одна дама і полетіла, як прудкий вихор, попереду. За нею погнався один кавалер і пристав до неї. Вони їхали поруч, знать, розмовляли, оддалік од інших... Вони були такі щасливі! Коні під ними так весело грали! Ганя впізнала Яся з Зосею.

"Знать, десь так грає на степах моя неласкава до мене доля, десь далеко в пущах так гуляє моє щастя, — думала Ганя..."

Конюх підступив до вікна і, знявши шапку, промовив до Гані: "чи знаєте, моя пані, що ті двоє баских коней, що он там басують на сіножаті, наш пан вже подарував Лемішковській та отій носатій панні? бо вони все натякали панові, все настирались... то й мусив..."

Ганя тільки махнула рукою. Байдуже, мов, мені!.. "Чом не іде до мене мій батенько? Чом не копають мені ями, не засипають вже мене землею, щоб я не мучилась на цім світі? Знать, десь і бог на небі забув про мене... Я їм усім вже остогидла..."

А бог таки не забув про неї. В ворота в'їжджав о. Хведор з своєю жінкою. Вони ждали тільки теплої години, щоб узяти свою дочку додому. Побачила їх Ганя і затрусилась вся. Душа її вже почувала, що їй більше не вертатись до Яся, до своєї господи, їй здалось, що батько-мати повезуть вже її просто до ями.

— Вбирайся, дочко! — говорив до Гані батько. — Тікаймо з цього дому. Тут побила тебе лиха година, тут саме повітря не сприяє тобі, бо напоєно отрутою для твоїх недужих грудей.

Ганя з наймичками позав'язувала в завиніння свою одежу, одежу свого сина. Наймички плакали, вкладаючи в скриньки сукні, сорочки, хустки. За півгодини все було готове. Коні стояли в дворі не розпрягані.

— Тікаймо з цього дому, поки не вернувся отой поганий люд, ота збірня, — говорив батько. — Князь вже гострить зуби на його і держить його тим, що ти недужа лежиш. — Як вернеться пан, то скажіть, що пані з собою вивезла з його дому й його долю, — казав о. Хведор до слуг. — Глядіть же, так і скажіть!

Слуги вивели Ганю в двір і висадили на повозку. Всі слуги позбігались з усього двору, всі прощались з нею навіки. Молодиці голосили, неначе по мерцеві, бо всі знали, що випроважають її ніби на кладовище.

— Отрясаю прах цього дому од ніг своїх! — промовив батько, виходячи з дверей.

Поїхала Ганя з двору і сльози навіть не пустила з очей. Мати держала на руках унучка. Слуги випроважали Ганю за двір, ніби йшли за домовиною.

Тим часом, як Ганя виїжджала з свого дому, а Ясь з Лемішковською ганяв верхи по полі, — на Тхорівській економії трапилась подія зовсім

інша. Отець Микита раз якось йшов уранці на похорон і здивався з Якимом недалеко од економії.

— Чи це ти, Лемішко, ходиш у драних чоботях? — питав його батюшка, тикаючи палицею в дірку на чоботі.

— Чи на мені ж одні чоботи тільки драні? А сіртучина хіба ціла?

І Лемішковський показав латки на обох ліктях.

— Все поїла проклята з'їжа. Швидко й мене з'їсть. А дітей шкода, їх мати й тепер десь ганяє по діброві та по луках на коні з своїм коханцем.

— Ой, Лемішка ж ти, правдива Лемішка! Робиш ти, працюєш та на кат зна кого! Вони тепер саме гуляють, а ти повикидай з хати надвір їх дрантя та шмаття та й двері запри. А приїдуть, понюхають, полижуть замок та й розлетяться, як те гайвороння.

— А зроблю я справді так!

— Авжеж зроби, а ввечері приходи на могорич та розкажеш, як Теодозя клювала дзьобом в замкнуті двері.

Лемішковський прийшов у хату і почав викидати надвір усі не дуже завальні пожитки Теодозі, Люцини і Рузі, поскладав під хатою всі скриньки, всі сукні, одежину, а хату запер і сам дожидався, походяючи по хаті і виглядаючи в вікна, наче з твердині.

Незабаром влетіли в двір всі чотири дами на конях. Кавалерів не було коло їх. Купа скриньок, побганої й наскиданої жужмом одежі під хатою, на призьбі, одразу кинулась їм в вічі.

— Що то таке? Чи хати мажуть, чи виносяться... чи, може, пожежа, чи що? — питали вони одна в другої.

Позсідали вони з коней і почали стукати в двері. Двері були замкнуті. Зося обіруч, торгала дверима, а далі постукала в вікно. Лемішковський одчинив кватирку і крикнув: "Adiu, мадмуазель Теодозю, і ви, Люцино, і ви, Рузю; adiu! Шукайте собі деінде другої догіднішої квартири, їдьте до Серединського; там, кажуть, покої дуже просторі! І господар дуже гостелюбний".

— Що це таке? що де таке за комедія? — зарепетували дами і почали бігати кругом хати. — Чи пак не "зварйовал" він оце зусім? чи не з'їхав з глузду та й не збожеволів він зусім? — Якиме! одчиняй! — кричала Зося, — а то я звелю двері висадити!

— Спробуй! То я вам отутечки усім ребра потрощу, — сказав Яким з кватирки. — Одну Зося пущу, коли вона того схоче, а тим — світ на всі чотири вітри.

— Як ти не пустиш сестер, то й я тебе покину! — обізвалась Зося. — Я не переживу такого сорому, я, котру знає вся околиця, сам князь, — я... я...

— Старі штуки! Годі вже нам дуріти!.. Ти, коли хоч, йди в хату. Я тобі не забороняю.

Лемішковський одхилив двері, пустив Зося в хату, а другі zostалися на дворі.

— Що за варваризм! Що за вандалізм! — репетувала Теодозя. — У нас, у Варшаві, за це йому б голову стяли. Так обійтись з дамами, викинути з дому серед дня, в очах цілого села, наймичок!

Теодозя піднімала голос все вище і верещала трохи не на все село. А тимчасом Зося лютувала в хаті, наче поранена тигриця, аж голос її лящав на всю оселю.

— Ти лайдак! — верещала вона, — ти п'янюга! Пропив усе наше добро, а тепер збезчестив, ославив мене. Ой моя нене!.. — і Зося сікалась до його і совалась, як оса.

— Зосю! — одказував їй Яким спокійно, — де наше добро батьківське, де батьківський дім, сад, комори, млин? Чи не ти ж проциндрила все наше добро, прогайнувала все батьківське надбання, просвистіла всі наші гроші на свої убори, на бали?

Зося замовкла і тільки дивилась на його.

— Чи не ти ж тягала мене по світі з місця на місце? Чи не через тебе я пішов в світи? Через тебе я на службі не заслужив нічого, покинув місце. Чи не ти трохи не пустила мене по миру з торбами? Пустити ти й дітей. Дивись на мене! І я, і діти носимо лати, а ти все гуляєш, а ти балюєш за чужі стидкі гроші. Ти сором мій, ти опоганила наше чесне ймення Лемішок...

— Ха-ха-ха! — зареготалась Зося, як відьма на Лисій горі. — Ха-ха-ха! Шановне ймення — Лемішок! Твого батька-гайдамаки і тебе, достоту такого ж самого! Ха-ха-ха! Чесне ймення — Лемішок! Ха-ха-ха!

— Мій батько казав мені правду. Ти така, як про тебе думав мій батько: ти гультайка, волоцюга, все залицяєшся, все кохаєшся з волоцюгами, гайнуєш добро, так що діти твої швидко піднімуть тебе на смішки. Посоромилась би сивої коси... Коси сивіють, а ти як була нерозміркована ззамолоду, такою і на старість зісталась; та все липнеш до людей нестачковитих, таких, як і ти сама.

— Ха-ха-ха! — реготалась Зося коло його самого носа. — Де ти нахапався такої моралі? Ха-ха-ха!

— Дивись на моє дрантя, на мої лати! Хто довів мене до їх? Дивись на мої чорні руки. Чи не такі ж руки і в мого батька були, що годували тебе, наставляли грошей на твої сукні, на бали? А ти, ледащице, все гуляєш, а ти от десь була повіялась і тепер. Минув час, коли я тебе кохав, коли я за твої очі був ладен оддати душу свою. Я тепер ненавижу тебе! Хоч і геть з мого дому, то не буде жалко. Ти псуєш моїх дітей, збавляєш дурно добро, збила мене з пантелику!

— Бо ти й давно був навісний. Послухай мене! — почала Зося тихо, з осміхом, як говорять до малої дитини. — Що ж це тобі спало на думку схаменутись і опам'ятатись так пізно, — виганяти мене з дому, дійти до свого розуму, до пуття, як ти кажеш?

Лемішковський схопився полум'ям. Його очі заблищали страшно. Перед Зосею неначе стояв старий Лемішка, вставши з домовини.

— Та ти смієш ще варнягати, базікати! Геть з мого дому! щоб і дух твій не пах! Вон зараз до свого Серединського!

Зося побачила, що вже непереливки й не жарти, їй здалось, що вона почула голос страшного Лемішки. Важке почування заворушилось в серці. Вона затрусилась, як лист, і несамохіть попнула назад. Яким одчинив їй двері; вона, ледве жива, бліда, перелякана, вискочила з хати в двір.

Другі дами все чули під вікнами і почали хлипати і за себе, і за Зося. Їм здавалось, що Яким її вб'є! — так він страшно закричав, аж одляски йшли по покоях; так закричав, як звір, — тим страшно, що довго терпів.

Недовго думавши, Зося звеліла запрягти пару коней, звеліла поскладати скриньки й одєжу на віз і везти, поки що, в місто, до

знайомого жида, що держав заїзд, а сама з сестрами та з Теодозею посідали на верхові коні і покатали до Кам'яного з певною надією, що Серединський зараз зарятує їх і дасть їм догідний притулок у себе...

Серединський, вернувшись додому, не застав вже ні своєї жінки, ні сина. На оповідання прислуги він одказав: "поїхала — то й добре зробила!" Ясь ходив тепер по покоях веселіший, висвищував якусь веселу пісню. Він знав, що Гані вже не животіти довго на світі, що йому швидко розв'яжуться руки. І вже він міркував собі, де б йому тепер шукати кращої пари. Зося йому вже обридла трохи. Він блукав думкою по сусідніх дідицьких дворах, де були польські фамілії, і багаті, значненькі; він перебирав у думці паннів, та все не простих, та все багатіших... Коли це прибіг лакей просити його до князя... Тестеві слова прийшли йому на пам'ять... Невже й справді обговорено його перед князем?

Князь зустрів управителя дуже неласкаве і ледве промовив: "я хочу завести в себе деякі зміни; маю на думці змінити мою господарську систему. Вас мені більш не треба; передайте рахунки і всі речі новому управителеві".

Говорити й виправдуватись князь йому не дав; та й що було тут говорити?

Вернувшись до свого житла, він побачив, що все його добро, навіть їм скуплене, саме опечатувано. Йому залишили тільки що найпотрібніше.

Ясь сидів, неначе громом прибитий, на тому самому місці коло вікна, де ще недавнечко сиділа заниділа Ганя.

Коли це в воротах затупотіли коні, і чотири панії насунули верхами, мов чорна хмара, до його в гості. Не до гостей було тепер Серединському.

Слуги не вийшли взяти коні од амазонок, що вихрили та вихали шлейфами на повітря, зскакуючи з коней.

Заплакані дами, держачи в руках довгі шлейфи суконь, увійшли в світлицю. Ясь сидів коло вікна дуже смутний, непритомний. Зараз постерегли вони, що сталась якась новина, щось несподіване.

— Чого це ви такі смутні? — питали дами в Серединського.

— Жінка оце покинула мене сьогодні, виїхала до батька, — промовив Ясь, осміхаючись. — Тепер я вольний, як птиця!

— Тепер ти вольний! Мій милий, мій коханий! — крикнула Зося і кинулась йому без сорома на шию, — от теперечки я твоя, навіки твоя! — говорила Зося. — Мій пришелепуватий Лемішковський запер оце двері перед самим нашим носом, і я його оце покинула. Цур йому, пек йому! І я тепер вольна! Я твоя, навіки твоя. Буду од цього часу жити тут з тобою в добрі і в щасті, а сестрам дамо десь на якийсь час он ті кімнатки скраю. І житимемо тут, як у раї, і зробимо з землі небо!

— Тут жити нам вже не можна, моя кохана! — одказав Ясь, обнявши її за стан. — Я оце тільки що втратив місце управителя. Завтра тут житиме другий управитель. Моє добро все до решти заграбовано, опечатано. Мене обговорили, ославили, обписали перед князем. Я теперечки зостався без нічого, без шматка хліба, хоч бери торбу та йди жебрати прохачем. Одна ти тепер зосталася для мене на цілім світі!

Зося витріщила очі і вирвалася з його рук. — Ондечки слуги дивляться! Дивись! — говорила вона, одводячи од себе його руки, як він знов хотів обняти її

— То що! нехай дивляться! Ти моя, і я скажу так і перед богом, і перед людьми. Ти мені тепер зосталась одна втіха, одне щастя! їдьмо до

Одеси! Там я горюватиму, хліб зароблятиму, тебе зодягатиму, хоч би самому прийшлось і голодати.

— Чого ж я з тобою поїду, мій пане? — сказала Зося якимсь вже чудним голосом. — Я... я не звикла... я не зможу призвичаїтись до... я не стерплю нужди, не зможу перенести вбожества, злиденного життя...

— То скочмо вдвох у Чорне море, обнявшись! Я з тобою ладен хоч би й пропасти! — промовив Ясь, упавши перед Зосею навколішки.

— Ні! — одказала вона, одвернувши трохи од його вид. — Я не маю жадної охоти вмирати, та ще так безглуздо! Мені ж не шістнадцять років! Я не дівчинка дурненька! Мій час романтизма давно минув. Але, ради бога, мій пане, не роби театру! ходімо в дальші кімнати. Прислуга дивиться.

Всі пішли в далеку кімнату і попричиняли двері.

— Що ж нам тепер діяти, що почати? — заквилив Ясь, простягаючи руки до Зосі, але Зося вже не наближувалась до його, не дивилась на його. Закусивши губи і притуливши до рота білесеньку пучечку, вона думала свою думу.

— Так ти не поїдеш зо мною? — спитав Серединський теж якимсь чудним голосом, неначе не своїм.

— Я мужня жінка, — одказала Зося, — я мати сім'ї; покину свою дочку, своїх дітей: піде поголоска.

— Але ж ви передніше про те нічого не згадували! — крикнув Серединський.

— То було колись. А тепер я... я... опам'ятувалась трохи. Будь, пане, щасливий! Шукай другої любові, шукай щастя деінде! і забудь про мене.

Серединський стиснув кулаки і аж заскреготав зубами. Аж тут саме одчинились двері і в світлицю ввійшов отець Хведор, блідий й страшний, страшніший за самого Серединського.

Завізши жінку й Ганю в заїзд у Кам'яному, вернувся він до управительської квартири і приніс під рясою ясенового, гнучкого та замашного заноза од ярма. Ввійшовши в ту кімнату, де була вся компанія, він миттю покрутив ключа в дверях і, витягти мережаного заноза, показав його Серединському, але, вгляdivши, що дами зблідли, аж побіліли з переляку і попадали на канапу, він схаменувсь, а його рука ніби залякла вкупі з занозом. Серединський побачив, що непереливки, оступився до кутка, уткнув голову в куток і ніби скам'янів. О. Хведор постояв, посваривсь занозом і знов повернув ключа в дверях і вийшов з покоїв. Не швидко всі опам'ятались. Ясь лежав на канапі і стогнав; дами кинулись до його ніби рятувати.

— В нас у Варшаві про таке й зроду не чувати! — кричала Теодозя, — В тюрму його! В тюрму! О боже, боже!

— Оце так халепа! — крикнула Зося.

Серединському стало сором перед дамами, перед Зосею, йому здалось, що дами вже піднімають його на сміх.

Серединський спихнув, неначе протверезивсь, схопився з канапи, одчинив двері, повипихав усіх чотирьох дам з хати і запер за ними двері...

Вийшли дами на подвір'я, аж коней їх, подарованих Ясем, вже нема! До слуг — ніхто на їх не дивиться, ніби й не чує їх питання. Один тільки хлопець озвався та й каже: "Утікайте собі швидчій, а то ще й вас позапечатують тут в покоях". Мусили вони самі, підобгавши довгі хвости та вихаючи ними, йти до міста пішки та шукати, де їх віз в заїзді. Там старі панни найняли жидівські коні і поїхали шукати щастя по дворах

лисих кавалерів, а Зося одна вернулась пішки, на своїх батьківських, до господи.

— Що це ти так швиденько з мандрівки? — питав її Лемішковський спокійно, без сміху, без жартів, але з кількою іронією.

Зося мовчала, роздягалась та озиралась на обидва боки. Вона вже боялась чоловіка, боялась, щоб він часом не дав їй штовхана в бік або попотиличника.

— Чи приймали та вітали добре вас у Серединського? — питав далі Яким з легким осміхом, — чи були й музики, й танці? А де ж оце подівались наші милі, наші кохані сестрички? де ж наша варшав'янка?

Зося мовчала і чепурилась коло дзеркала.

— А я думав, що ти оце даси драла кудись до Одеси або й далі, та й перехрестився.

Зося ледве вдержала сльози, кусала губи од злості, одначе мовчала.

— А я думав, що ти вже десь потонула з Серединським у Чорному морі або й опинилась десь за морем! А ти, бачу, вигулькнула з води! — сказав Лемішковський, — сказавши це навмання.

Зося не втерпіла й заридала.

— Ти звір, а не людина! — промовила вона. Зося впала на канапу і почала хлипати та голосити так здорово, почала так побиватись, що Якимові стало їй шкода.

— Цить уже, цить! Тобі й плакати, й шкодувати не варто. Сиди ж нишком та сивій тишком. Може, сива коса принесе тям у твою голову. А

дітей мені не паскудь! Чуєш? Щоб тими паничами не тхнуло в моїй господі, аніже! Час дочку давати заміж.

— Дочка твоя так тебе ненавидітиме, як і я ненавижу.

— Добре вивчила та напутала свою доньку! Добрим хвалишся!

Швидко після того між жидами й по селах пішла чутка, що о. Хведор побив занозом Серединського так, що він не міг сісти на стільці.

Тимчасом отець Хведор наближався з недужою дочкою до Нестеринець.

— Звеліть погоничеві їхати через економський яр, — просила Ганя матір. — Нехай хоч перед смертю побачу те місце, де я була колись така щаслива.

З'їхали вони на економський яр. Ганя підвелася на повозці, окинула оком увесь зелений яр, сад, гай навкруги, економську хату і заголосила. Все стояло, все зеленіло, як і давно колись. Вона побачила ту доріжку в садку, звідкіля вона часто виглядала Яся, те віконечко, коло котрого вона колихала в колисці свою дитину, той став, де купалась, ту стежку по яру, кудюю вона, з милим попліч, так часто ходила гуляти.

— Ой мамо, мамо! Нащо було нам виїжджати звідсіль! Я, певно, тута й досі була б щаслива, була б здорова!

— А хто ж його знав, що багатство матиме для його таку гублячу силу! — одказав батько. — Гроші, панство заворушили в йому шляхетську пиху і запагубили й його, й тебе... А при бідності той душок у йому дрімав, мов пришиблений, приборканий.

Приїхали вони додому. Надвір повибігали всі сестри, всі обнімали, цілували Ганю, знесли її на руках з великим плачем. З усього села

сходились молодиці, котрі знали Ганю ще панною. Всі плакали, всі шкодували й жалкували за нею.

— А ми вам, Ганю, не радили виходити заміж за пана! — говорили молодиці. — Де вже пак! чужий рід, чужа сторона, — все не те, що своє!

Все на світі розвивалось, росло, розцвітало, а Ганя чахла, сохла, в'яла і все поглядала в вікно, чи не приїде Ясь до неї, чи не схаменеться, чи не верне їй любові, живоття. Їй здавалось, що вона б одужала, що до неї вернулося б згасаюче живоття, якби він приїхав до неї, пожалував її.

— Він один вернув би мені здоров'я, живоття! — говорила Ганя. — А як помру, то поховайте мене в саду, під двома черешнями, де колись передніше так часто сиділа з ним. Я буду близько од вас; звідтіль видно економський яр. Ганя заливалась слізьми; і всі сестри плакали. Мати не одходила од неї і день, б ніч.

А милий не вертався, а слабість збільшувалась. Ганя не спала вночі, її очі були розплющені; огонь палив її голову, її тіло. І уявлялось їй, що вона бачить цілий ряд багатих світлиць з порозчиняними дверима, з блискучими паркетами, з здоровими дзеркалами до самої стелі, з канделябрами. В її очах стіни починали ворушитись, світлиці розступались; все хилиталось, все трусилось, стеля піднімалась все вище й десь зникла в небесному просторі, а зверху наметом розгорнулось синє небо, ясне, блискуче, залите сонячним промінням. По йому літали й шугали лісові птиці. Великі світлиці ширшали, довшали, перевертались на Нестеринські яри, тільки гори були вкриті не зеленою травою, а дорогими килимами, шпалерами, дзеркалами...

— Ох, мамо! Поприймайте оті килими! І хто їх порозстеляв по горах! — белькотала Ганя серед ночі. — Не хочу я їх, не треба мені їх! І знов здавалось їй, що вона йде поруч із Ясем по яру, а гори, вкриті килимами і шпалерами, все-таки стають по обидва боки стінами. Од їх пащить вогнем, пече її тіло. Вона і Ясь — йдуть босоніж по зеленій траві, а під

ногами сипляться з трави, як роса, золоті іскри, блискучі брильянти і печуть її в ноги, неначе огневі іскри. Озирається Ганя на яр, і їй здається, що вона вже бредє по яру, як по воді, в розтопленому золоті. Густе золото обливає їй ноги, хлюпається, бризкає, блищить краплями проти сонця, заливає цілий яр, як ставова вода. Її ноги грузнуть, загрузають, ніби в густому багні; їй важко ступати. А золото все глибшає, підіймається вище, заливає її й Яся. Вона поглядає на Яся, а в його очі страшні, звірячі; лице його таке люте, червоне, що вона й боїться його, й хапається за його руки, щоб не потонути в тому чудному ставу.

— Господи, як важко брести! коли б до ставочка! — белькотала Ганя, дивлячись на стелю. — Ой пити, пити хочу! Ясю, голубчику, достань мені водиці!

І здавалось їй, що вона нахилилась над криницею, доставала гарячими губами води. Коли дивиться, а то не криниця, а дзеркало; в йому вона побачила своє страшне, замліле та бліде лице, свої широкі очі. Переляк однімає в неї пам'ять, забиває памороки. Все закрутилось перед її очима, забризкало іскрами, зірками, запашіло вогнем.

Не довго мучилась Ганя; швидко й вмерла, її поховали в садку, під черешнями. Сестри обсадили квітками її могилу, а білий цвіт черешні щороку обсипає зверху землю на могилі. Щороку на проводи збираються всі дочки отця Хведора, всі родичі і ставлять під черешнями панахиду за її душу.

Серединський взяв до себе сина свого ідесь пустився по світу шукати талану, переходячи з економії на економію, як вічний міфічний жид. Малий син незабаром умер, а з ним умерла й остання пам'ятка Ганина в його. Нужда знов вернулася до його, протверезила його, прояснила його гордовиту душу.

"І що зо мною діялось? І що зо мною було? — думав він часом, сидячи сам в бідній економії. — І що то за хурдига піднялася в моїй душі,

потрощила моє щастя, взяла жінку мою й промайнула, тільки загула?... А я знов zostався, як і був. Тільки та хурдига покинула страшні сліди в моїй душі, поламала, потрощила й мене, й покійну Ганю".

І згадав він, сидячи сиротою ввечері, свою покійну Ганю, її добру, просту душу, її ласкавість, хазяйновитість; згадав, як вона сама поралась, працювала, добре держала дім; згадав її вірну любов, її муки, — і з'явилась, як на долоні, його провина.

"Може, то була її доля, що я пішов так одразу угору! А хіба ж вона не дала мені щастя! А Зося, Зося! а мої гордощі! вони, вони мене запагубили!.. а Ганю з світа згубили".

І не раз, і не два плакав він за Ганею. Та не вертається вдруге, що раз потонуло в безодні...

Лемішковський помирився з Зосею, котра і потім не переставала тягатись з кавалерами до сивої коси, тільки вже потай од чоловіка. Вона не бришкала, вже боялась його, бо знала, що тиха вода часом великі греблі рве. А Лемішковський тягався од села до села, тинявся од пана до пана по економіях з сім'єю, не дав ради дітям, не довів їх до пуття, не дав їм доброго вчіння і винував Зося, що прогайнувала його батьківщину, занапастила й його, й дітей... І не раз, їдучи коло батьківського ґрунту, він дивився на батьківську оселю, хату, на старий садок, на все добро, де вже панували чужі люди, де походили ноги чужих дітей, — не унуків і правнуків старого Лемішки.